

שער ראשון

מושגים בנושאי המרחב הימי ואסטרטגיה על
מרכיביה השונים

מודעות למרחב הימי

עבור האנושות הים מגלם ארבע תכונות עיקריות: הים כמשאב (Resource); כתווך (Medium) לתעבורה וסחר; כתווך של מידע והעברת רעיונות; וכתווך לשליטה (Dominion).¹

מודעות למרחב הימי (Maritime Domain Awareness) מוגדרת כ"הבנה יעילה" (The Effective Understanding) של כל דבר הקשור למרחב הימי שיכול להשפיע על הביטחון, הבטיחות, הכלכלה או הסביבה של המדינה.² המרחב הימי כולל את האוקיינוסים, הימים, המפרצים, שפכי הנהרות (Estuaries), האיים, אזורי חוף והמרחב האווירי שמעליהם כולל האזור החופי (Littoral).³

המושג החל להתפתח לאחר התקפת הטרור ב-11 בספטמבר 2001 בארצות-הברית, בשל אירועים שגרמו לחשש בממשלו של הנשיא ג'ורג' בוש הבן (George W. Bush), שהתקפת הטרור הבאה תשתמש במרחב הימי שזוהה כחדיר ופגיע כדי לפגוע בארצות-הברית. בינואר 2002 פרסם הנשיא בוש הנחיה נשיאותית (Presidential Directive), ובה הגדיר את מושג המרחב הימי, לרבות "מודעות למרחב הימי".⁴ בוש הדגיש שחיוני עבור ארצות-הברית לגבש מכלול אמצעים לזיהוי איומים במרחב הימי שלה, מוקדם ככל האפשר

¹ Till, 2018, pp. 5–6; קטעים מהפרק הזה מתבססים על המאמר שפרסם ד"ר רם ארז: רם ארז, "מדיניות המרחב הימי: ממודעות למציאות", *הערכה אסטרטגית ימית רבתי לישראל 2018/19*, אוניברסיטת חיפה, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית של אוניברסיטת חיפה, 2019, עמ' 168–179.

² US, National Intelligence Manager (NIM) for Maritime, "National Concept of Operation for Maritime Domain Awareness", 2 December 2007. לאומי (IMO) ב-2010. "Amendments to the International Aeronautical and Maritime Search and Rescue (IAMSAR) Manual", May 2010.

³ US, JCOS, "Joint Maritime Operations", *Joint Publication* 8 June, (2018) pp. 3–32.

⁴ US, Executive Office of the President, "National Security Presidential Directive NSPD-41", 21 December, 2004. "The Maritime Domain facilitates a unique freedom of movement and flow of goods while allowing people, cargo, and conveyances to transit with anonymity not generally available by movement over land or by air. Individuals and organizations hostile to the United States have demonstrated a continuing desire to exploit such vulnerabilities"; "...the effective understanding of anything associated with the global Maritime Domain that could impact the security, safety, economy, or environment of the United States"

(מבחינת זמן) ורחוק ככל שניתן (במרחב הגאוגרפי), למען בניית תמונת מצב אחידה וזמינה לכלל גופי הממשל האמריקני.

ארצות־הברית, שהייתה חלוצה בעל כורחה בהגדרת יעדי הביטחון הלאומי, הגדירה שישה יעדי־על לצורך השגת ביטחון במרחב הימי אלה:

1. מניעת התקפות טרור ופעולות פליליות המנצלות את המרחב הימי וצמצום הפגיעות של ארצות־הברית לתקיפה במרחב הימי.
2. חיזוק הביטחון הלאומי וביטחון המולדת על־ידי חיזוק ההגנה על מרכזי אוכלוסייה, תשתיות חיוניות, גבולות, נמלים ונתיבי גישה במרחב הימי.
3. שיפור וחיזוק יכולת ההתאוששות לאחר התקפה במרחב הימי.
4. הגברת המודעות לביטחון במרחב הימי נוכח איומים מזוהים.
5. חיזוק והרחבת שיתופי פעולה בין־לאומיים, וכן שילוב המגזר הפרטי למען גיבוש מסגרת ביטחון ימי גלובלית, כמו גם גיבוש וקידום אינטרסים משותפים במרחב הימי.
6. הידוק שיתוף הפעולה הבין־סוכנותי למען יישום המדיניות המתואמת במרחב הימי, ומימוש הסמכויות של הגופים המעורבים.

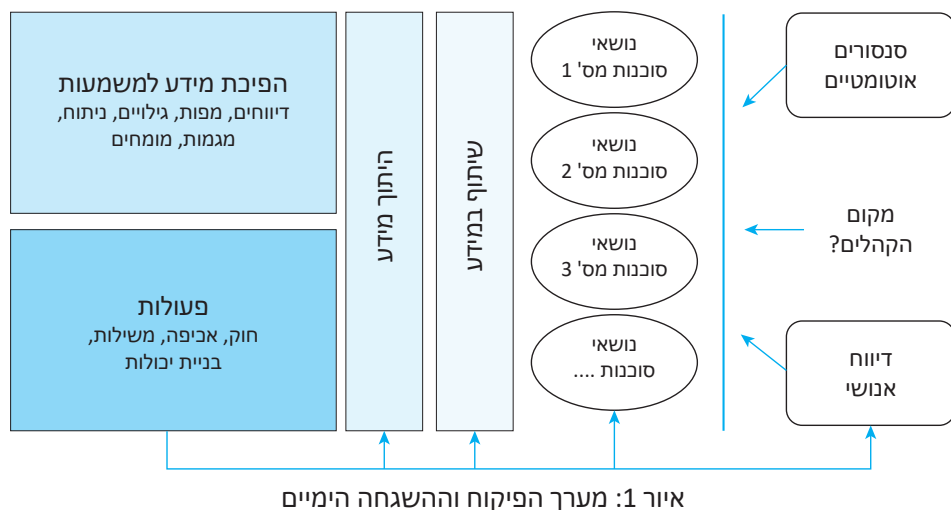
המשרד להגנת המולדת (Department of Homeland Security – DHS), שהוקם בארצות־הברית בעקבות התקפת הטרור בספטמבר 2001, גיבש מסמך שמטרתו לשפר את המודעות למרחב הימי. היעד שהגדיר היה להשיג יכולת קבלת החלטות מדויקת ובזמן המתאים, כך שתאפשר פעולה יעילה לנטרול איומים מסוג זה במרחב הימי באמצעות מה שכינה מודעות מצבית (Situational Awareness)⁵. מודעות מצבית בוחנת את האירועים המתרחשים בשטח, ומנסה לזהות את אלה שעלולים להפוך לסיכונים. לשם כך פיתח הצי האמריקני (ובהמשך גם ציים אחרים) יכולת היתוך מידע (Data Fusion) מכמות גדולה של אמצעי גילוי המופעלים על־ידי פעילות פיקוח, מעקב והשגחה ימיים (Maritime Surveillance Mission). אמצעים אלה מאפשרים לצי לבנות תמונה ימית הכוללת כלי שיט, אנשים, אתרים, תשתיות, מטענים, נתיבי סחר ואיומים.⁶ עקרונות הגישה האמריקנית אומצו גם על־ידי מדינות אחרות, בהן מדינות נאט"ו והארגון הימי הבין־לאומי (International Maritime Organization – IMO).⁷ הפיקוח וההשגחה הימיים מתבססים על שלוש דרכי פעולה עיקריות (ראו: איור 1):

1. איסוף מידע ממקורות רבים בו בזמן, בדגש על מידע קיים וזמין הכולל בין היתר מידע מלוויינים, מקורות גילוי ימיים, אוויריים וחופיים, הנשענים על מאגרי מידע.

⁵ Andrew Metrick and Kathleen H. Hicks, "Contested Seas: Maritime Domain Awareness in Northern Europe", *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*, Rowman & Littlefield, Washington DC. 2018, p. 15

⁶ US Navy, "Navy maritime domain awareness concept", 29 May, 2007

⁷ IMO, 2010

2. שימוש גובר במערכות לא מאוישות אשר מאפשרות יכולת רציפה ואמינה בַּעֲלוֹת נמוכה יחסית.

3. אוטומציה בהתכת מידע מבוססת בינה מלאכותית.

בעקבות כך התקבל כלי יעיל ומעודכן, המגדיל ומשפר את המודעות המצבית, ובמיוחד את היכולת לזהות אי־סדירויות בהתנהגות במרחב הימי. איסוף המידע הרציף מאפשר לאחזר את המידע שנאסף.

מאחר שאין למדינה אחת יכולת לפקח ולהשגיח על הפעילויות המתבצעות במרחב הימי ושיתוף הפעולה הוא הכרחי, מבחין ההיסטוריון הימי הבריטי ג'פרי טיל (Geoffrey Till) בין ציי מלחמה מודרניים (Modern Navies) לצי מלחמה בתר־מודרניים (Post Modern Navies) על בסיס נכונותם לחלוק מידע בעניין הזה. טיל טוען שציים מודרניים מתאפיינים בחוסר נכונותם לחלוק מידע ולפעול על־פי אמנות בין־לאומיות בנוגע למודעות למרחב הימי (Maritime Domain Awareness). זאת אם בשל אִירֶצוֹן לחשוף את חולשותיהם, או מכיוון שאינם בעלי רמת משילות מספקת ההופכת את היענותם (Compliance) ליעילה. לדברי טיל, התנהגות מהסוג הזה הקשתה בעבר לערוך פעולות נגד פירטיות באזורים ימיים רגישים כמו מִצְרַ מלאקה (Strait of Malacca).⁸

אם בתחילת הדרך העדיפה ארצות־הברית לגבש כלים ונהלים כדי להתמודד עם טרור מן הים, הרי שבחלוף השנים ועם התרחבות בעיות הפירטיות, הברחת סמים והטרור הימי, התרחבו הצרכים לפיתוח מודעות למרחב נגד איומים אלה, לרבות תפיסות הפעלה שהתפתחו וזכו לכינוי "מבצעי התערבות או יירוט ימיים" (Maritime Interdiction)

⁸ Till, 2018. p. 52

(Operations – MIO), אלה יידונו ביתר הרחבה בפרק – לוחמה בטרור ימי.⁹ נוסף לפעילות המדינתית בנושא אפשר למצוא חברות אזרחיות רבות המעמידות שירותים ומוצרים בתחום זה, כמו גם ריבוי המדינות והציים המשקיעים בו משאבים.¹⁰ דוגמה לכך אפשר למצוא במסמך האסטרטגיה הימית ההודית ל-2009, המגדיר את המושג "מודעות במרחב הימי" כך:

מושג חובק-כול הכולל הכרה בעמדתם ובכוונותיהם של כל השחקנים, בין אם הם עצמם עוינים או ניטרליים, בסביבה הימית המתפתחת בהתמדה בתחומי העניין. פערי הידע ברמות השונות מתבקשים להיסגר באמצעות מעקב, מודיעין ושיתוף מידע. מודעות למרחב הימי היא מרכיב חיוני לביטחון הימי של המדינה ולרווחתה הכלכלית.¹¹

המודעות למרחב הימי התחילה לקנות אחיזה, אך הקשיים במימושה (כפי שמפורט בהמשך) נותרו רבים. בהקשר זה עולים שלושה קשיים עיקריים: קושי בהתמודדות עם היקף המידע ורמת המורכבות הטכנולוגית, קושי בשיתוף במידע והקושי להרחיב את מושג המודעות למרחב הימי בקרב גורמים רבים יותר. המודעות הזו היא מרכיב חיוני לביטחון הימי של המדינה ולרווחתה הכלכלית. איסוף המודיעין על נוכחות של יחידות ימיות זרות במרחב צריך להיעשות על-ידי אוניות מלחמה, צוללות ומטוסים, לרבות כלי טיס, כלי שיט וכלי שיט תת-ימיים בלתי מאוישים. יתרונם של האחרונים הוא יכולתם לשהות זמן ממושך בים, לשדר בזמן אמת למרכז המידע ורגישותם הפחותה לתנאי מזג האוויר. מערכות כאלה מאפשרות מעקב אחר פעילות כלי השיט הזרים השוהים במרחב הימי של המדינה, ומעקב אחר מגמות וניסיון להעריך את כוונותיהם. ראוי לציין, שלוויינים לסוגיהם השונים הפועלים במרחב החלל (Space Domain) מסוגלים לתרום לשיפור המצב הקשור למודעות מצבית ימית (Maritime Situational Awareness). מערכת המיקום הגלובלית הלוויינית (Global Positioning System – GPS), מערכות ניווט לווייני גלובלי (Global Navigation Satellite System – GNSS) ומערכת זיהוי אוטומטי (Automatic Identification System – AIS), מאפשרות לספק ידיעה מיידית על כל כלי שיט הנושא מערכת מסוג זה, ולחלופין, להחשיד פעילותם של כלי השיט שאינם מפעילים מערכת זאת, או מפסיקים הפעלתה באזור מסוים.

⁹ הגדרת מבצעים מהסוג הזה היא: "פעולת יירוט ומניעת העברת סחורה או אדם אסורים".

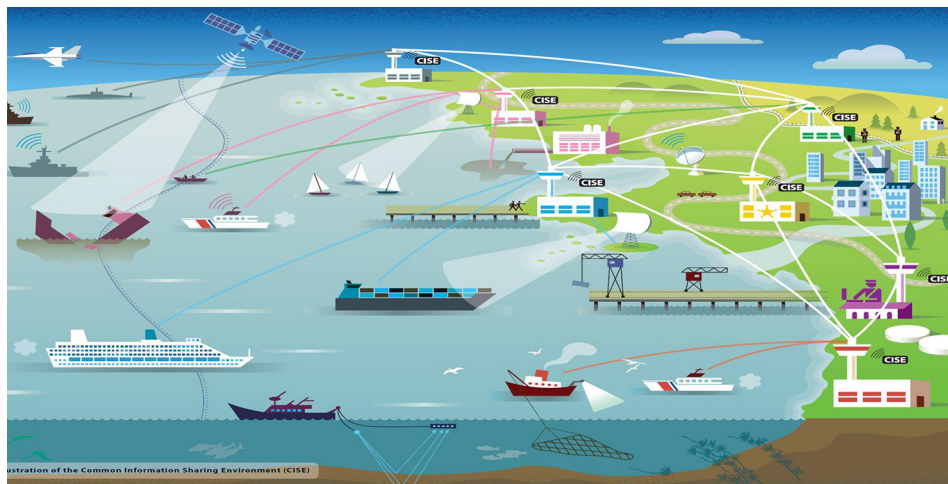
¹⁰ כך לדוגמה החברה הישראלית Windward מציינת על אודות עיסוקיה: ווינדוורד היא המובילה העולמית בתחום התובנות הימיות והחדשנות הטכנולוגית. הודות לאופן הייחודי שבו אנו אוספים, מנקים ומנתחים נתונים בזמן אמת – כולל נתונים קנייניים של השותפים שלנו – אנו יכולים לספק את התובנות הנכונות, עם ההקשר הנכון, בזמן הנכון. We enable maritime professionals to see beyond the horizon for every decision, no matter how big or small.

¹¹ Maritime Domain Awareness (MDA) is an all-encompassing term that involves being "cognizant of the position and intentions of all actors, whether own, hostile or neutral, in the constantly evolving maritime environment in the areas of interest". **Indian Maritime Doctrine, Indian Navy, Naval Strategic Publication 1.1, "Maritime Domain Awareness, the Concept"**. New Delhi, 2009.

נתונים ממערכות לוויינים כגון תמונות אופטיות ומכ"ם צמצם סינתטי (Synthetic Aperture Radar – SAR) משפרים בצורה מעמיקה את הביצועים, ומציעים מידע מאמת מהחלל בנוגע לפעולות ימיות (ראו: איור 2).¹²

ההתפתחות המהירה בתחום הבינה המלאכותית (Artificial Intelligence – AI), והיכולת לעבד כמות גדולה של מידע, מאפשרים שילוב של אמצעים אלה כדי לספק תמונה מקיפה, אמינה, בזמן אמת כמעט של הפעילויות האנושיות במרחב הימי. עם זאת, יש להכיר בקושי של התמודדות עם היקף המידע ורמת המורכבות הטכנולוגית הנדרשים ככל שאורך חופי המדינה גדול יותר ושטח המים הכלכליים הבלעדיים גדל לפיהם. לדוגמה, הודו החולשת על חוף שאורכו 7,500 ק"מ, ארבעה מיליון דייגים הפועלים לאורכו באמצעות 250 אלף סירות דיג, שחלקן אינן מצוידות בחשמל, ולפיכך לא יכולות להפעיל אמצעי תקשורת.¹³ לכן נדרש לעיתים לקדם פתרונות טכנולוגיים שהם פשוטים למימוש.¹⁴

מודעות למרחב הימי הופכת משמעותית רק אם היא מסוגלת לגרום לפעולות נוספות כגון תגובות מהירות לאירועים המתרחשים בים, לרבות שיפור אכיפת החוק להשגת סדר טוב בים (Good Order at Sea); בניית מוסדות משפטיים ופוליטיים חזקים יותר; משילות בימים ברמה לאומית, בין־מדינתית, או רב־מדינתית. כריסטיאן בויגר (Christian

איור 2: תרומתה של מערכת הזיהוי הלוויינית (AIS) לפיקוח ולהשגחה הימיים

¹² Shaul Chorev, "The Importance of the Maritime and Space Domains for Israel's security", **SAGAR Discourse – 2018 Security & Growth for All in the Region Space Partnership**, Goa, 2018.

¹³ מתוך סקירה של National Maritime Foundation – NMF בדיאלוג שנערך עם המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית באוניברסיטת חיפה ב-15 במאי 2018.

¹⁴ Christian Bueger, "Effective Maritime Domain Awareness in the Western Indian Ocean: Policy Brief", **Institute for Security Studies – ISS**, 2017. p. 5

(Bueger) המשמש כמרצה ליחסים בין-לאומיים באוניברסיטת קופנהגן שבדנמרק, עומד על הבעייתיות במיוחד אם פעולות אלה יערבו קבלת החלטות ברמות פוליטיות גבוהות. לדעתו, רמות גבוהות יותר אלה פועלות על-פי שיקולים שונים, והידע שמספקים מרכזים ופעילויות מסוגים אלה עלול להיות מנוצל לסדר יום פוליטי מסוים.¹⁵

בארצות-הברית, הגדולה במעצמות, התגלה קושי בשיתוף מידע בין-סוכנותי שמקורו ברביבו הסוכנויות, היריבות הארגונית ביניהן ומאפייני התרבות הארגונית המוטמעים בהן זה שנים. קושי זה מצוי גם ברמה הבין-מדינתית, במיוחד כאשר מנסים לעבור מתמונת מצב מדינתית לאזורית. ייתכן שהאתגר המובהק ביותר לתפיסה של מודעות למרחב הימי עדיין ניצב בפנינו, שכן התהליך האמריקני הסדור לגיבוש מודעות המרחב הימי התמקד באיומים הביטחוניים באופיים, אך בכך פתר רק חלק מהמושג של חוסר מודעות למרחב הימי.

הרחבת המודעות הימית לצד ההיבט הצבאי-ביטחוני

מאמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 החלה גישה חדשה כלפי המודעות למרחב הימי לקנות לעצמה אחיזה רחבה יותר בקהילה האקדמית, גם אם מימוש הרעיון נתקל בלא מעט אתגרים.¹⁶ כחלק מהמהלך נעשה ניסיון להרחיב את משמעות המונח "ביטחון ימי".¹⁷ ואומנם מושג זה רחב יותר בהגדרתו לפי הגדרת צי ארצות-הברית במסמך "התפיסה המבצעית הימית" (Naval Operations Concept 2010) שחיברו מפקד הצי, מפקד משמר החופים ומפקד המארינס. ולשונו: "משימות ומבצעים שמטרתם להגן על ריבונות ארצות-הברית ומשאביה הימיים, לתמוך בסחר הימי החופשי, למנוע פעולות טרור ימיות, הפצת נשק, פשע בין-לאומי, פירטיות, הרס סביבתי והגירה בלתי חוקית בים". ולמרות הרחבת ההגדרה עדיין המושג אינו כולל את כלל הנושאים המוצגים באיור 3.¹⁸ ניסיונות אלה לפתח גישות חדשות בהקשר למודעות למרחב הימי ולביטחון הימי הן עדות לרצון (המוצדק, לדעתי) להרחיב את הדיון במודעות למרחב הימי, ובמיוחד לסוגיות שאינן נוגעות לממד הביטחוני-צבאי בלבד. בויגר ואדמונד אף טוענים כי יוזמות הביטחון הימי והפעילויות שנצפו במהלך העשור האחרון, מצריכות טיפול מהותי יותר בנושא בדיון האקדמי בתחום היחסים הבין-לאומיים ולימודי הביטחון, וכי הגיע הזמן שדיסציפלינות אלו יתנו דגש רב

¹⁵ Christian Bueger and Amanu Senu, "Knowing the Sea: The prospects and Perils of Maritime Domain Awareness", *Piracy Studies.org*, 8 July 2016.

¹⁶ Barry Buzan, Ole Waever and Jaap De Wilde, *Security: A new framework of analysis*, Lynne Rynner Publishers, 1998; Ole Waever, "Securitization and De Securitization", in Ronnie D. Lipschutz (ed.) *On Security*, Columbia University Press, New York, 1995, 46–86. האסכולה הזאת מדגישה שההצלחה להגדיר נושא מסוים כסוגיה ביטחונית מאפשרת לקבל תשומת לב ציבורית וממשלתית רבה יותר, וכן הקצאת משאבים. הפיכת נושא לביטחוני מעניקה לו עוצמה רבה, ובשל כך עצם הגדרתו כביטחוני משנה את העיסוק בו ואת השלכותיו על סוגיות אחרות.

¹⁷ Christian Bueger, "What is Maritime Security?", *Marine Policy*, 53 (2015), pp. 159–164.

¹⁸ James T. Conway, Gary Roughead and Thad W. Allen, *Naval operations concept 2010, Implementing The Maritime Strategy*, US Government, 2010.

יותר לזירה הימית ויצאו אף הן ממצב העיוורון הימי בו הן מצויות.¹⁹ חשוב להבין שהעלייה בחשיבותו של המרחב הימי יותר מההיבט הצבאי נובעת מהתפתחותן של כמה מגמות:

1. חלקו של המרחב הימי בסחר העולמי והמדינתי גדל, כפי שבא לידי ביטוי בתופעת הגלובליזציה.
2. מרכיב "הכלכלה הכחולה" גדל, בין היתר בשל מצוקת שטחים וקיימות ביבשה לצד התפתחויות טכנולוגיות המאפשרות ייצור מזון והפקת אנרגיה מהים במחירים תחרותיים.²⁰
3. מקומו של המרחב הימי כבסיס להעתקת תשתיות חיוניות על איים מלאכותיים או לבנייתם גדל.²¹
4. המרחב הימי משמש תווך לתשתית תקשורת באמצעות כבלים תת־ימיים (Submarine Cables).²²
5. השימוש במרחב הימי לסחר לא חוקי בבני אדם ובסחורות, להגירה לא חוקית, הברחת סמים ופירטיות גדל.
6. יש עלייה במודעות לצורך לטפל בהיבטים אקולוגיים במרחב הימי, משום שהסביבה האקולוגית מושפעת מהתהליכים שהוזכרו לעיל, כמו גם מתהליכי רוחב נוספים המגבירים את העומס על הסביבה הימית, דבר העלול להפר את האיזונים הטבעיים שעליהם היא מבוססת.

המונח ההפוך במובנו ל"מודעות ימית" הוא "עיוורון ימי" (Maritime Blindness).²³ אדמירל לוך פלדט (Lutz Feldt) ששימש מפקד הצי הגרמני בשנים 2003–2006, מצוין שמדובר במונח ההולם במיוחד תעשיות סודיות שאינן מצטיינות בשקיפות ובהצגה מדויקת של נתוניהן, אך גם ארגונים ממשלתיים, ובמיוחד אלה שנמנעים מלחלוק מידע ושתפיסת עולמם אינה מוכוונת "לפתרון בעיות" (Solution Oriented).²⁴ כדי להיחלץ מהבעיה פלדט מציע שתי המלצות שעשויות לשפר את המודעות הימית: הראשונה,

¹⁹ Christian Bueger & Timothy Edmunds, "Beyond sea blindness: A new agenda for maritime security studies", *International Affairs*, 93(6), (2017), pp. 1293–1311.

²⁰ "כלכלה כחולה" (Blue Economy) היא מדיניות אסטרטגית ארוכת טווח למיצוי מושכל, מקיים ומוסדר של הפוטנציאל הכלכלי בים. המונח נטבע לראשונה על־ידי הנציבות האירופית שהחלה בקידום היוזמה. המדיניות צריכה לאפשר גמישות ולשלב בין ראייה אסטרטגית ארוכת טווח ובין כלים ליישום מיידי והיענות לתנאים המשתנים (לאומיים, אקלימיים וגלובליים).

²¹ להרחבה ראו **שמואל וייס**, **איים מלאכותיים בחופי ישראל**, אוניברסיטת חיפה, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, ינואר 2014.

²² Douglas Main, "Undersea Cables Transport 99 Percent of International Data", *Newsweek*, 4 February, 2015.

²³ Bueger & Edmunds, 2017.

²⁴ Lutz Feldt, "A European Perspective", in Joachim Krause and Sebastian Bruns (eds.), *Routledge Handbook of Naval Strategy and Security*, London and New York: Routledge, 2016, p. 12.

ליצור סיפור (Narrative) קליט שימשוך את תשומת ליבם, הן של הפוליטיקאים והן של האזרחים למודעות הימית. השנייה, לערוך שינוי תרבותי בנוגע לתרבות הקיימת המקדשת את הסודיות (Secrecy), ולהטיף להבנה שמושג הביטחון (Security) של ימינו מבוסס בין היתר על שקיפות, והמונחים "הגנה" (Defense) ו"בטיחות" (Safety) הם חלק מהמונח הרחב יותר של "ביטחון ימי". זיהום חופי ישראל בפברואר 2021 בזפת, שמקורה בשפך אונייה ששייטה מערבית לחופי ישראל, ומבלי ששפך זה אותר במשך זמן ארוך עד הגיעו לחופים – מצביע אף הוא על "עיוורון ימי" שבו מצויה ישראל ביחס למרחב הימי שלה.²⁵

ביטחון ימי (Maritime Security)

ביטחון ימי הוא מונח חדש יחסית הנוגע לאתגרים חדשים העומדים בפני המדינה בנוגע למרחב הימי, ונעשה בו שימוש רב בהקשר הזה בעשרות השנים האחרונות. לדוגמה, האסטרטגיה הימית רבתית שפותחה עבור בריטניה ב-2014 "אסטרטגיית הביטחון הלאומי הימית" (The National Strategy for Maritime Security). מטרתה "לתאר את גישת בריטניה לדרך שבה תספק הממשלה ביטחון ימי בשטחה ובזירה הבין-לאומית באמצעות ההסבר, כיצד תארגן בריטניה יכולותיה הלאומיות ותשתמש בהן כדי לזהות אתגרי הביטחון במרחב הימי, להעריכם ולהגיב להם".²⁶ יש לשים לב שהמונח מתייחס למילה העברית "ביטחון" ולא למילה "הגנה".

בגלל "צעירותו" של המונח טרם התגבשה הסכמה בין-לאומית על הגדרתו המדויקת והשלמה (ראו: איור 3). ביטחון ימי מצביע בין היתר על "האיומים" השוררים במרחב הימי. איומים אלה כוללים סכסוכים ימיים בין מדינות, טרור ימי, פירטיות, סחר בסמים ובסחורות בלתי חוקיות, הפצת נשק (Proliferation of Weapon), דיג בלתי חוקי, סחר בבני אדם, פשעים סביבתיים, או תאונות ואסונות ימיים. יש בעיה כשמושג מוגדר רק בלשון השלילית – איומים – ולא בדרך של אתגרים הכוללים הזדמנויות וסיכונים כאחד. בניגוד להגדרה השלילית של הביטחון הימי, מוצעת הגדרה של סדר טוב בים המשקפת את היעדרם של כל מגוון האיומים שצוינו לעיל, ותפיסה של מצב אידאלי מסוים שצריך להגיע אליו.²⁷

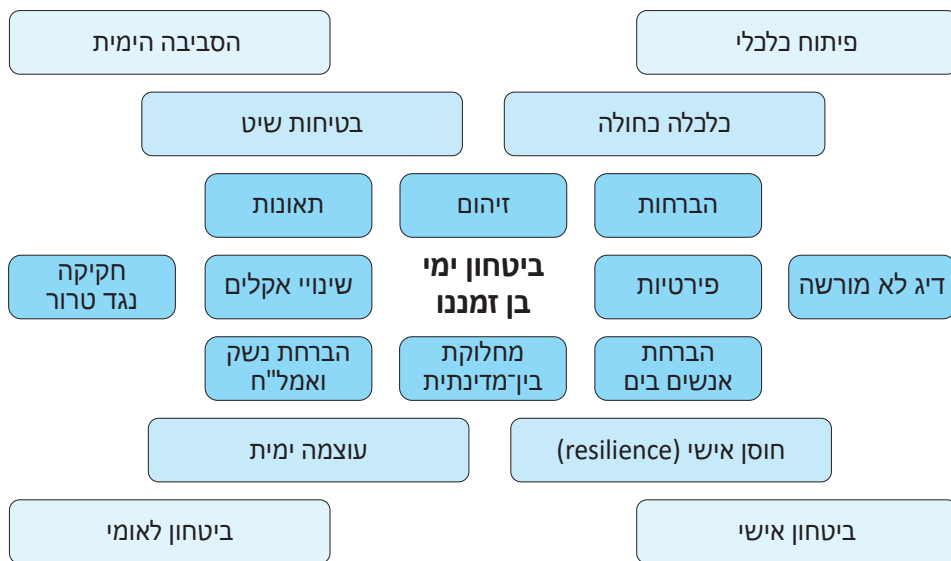
בויגר טוען שביטחון ימי יוצר רשת של קשרי גומלין בין ארבעה גורמים עיקריים: עוצמה ימית, בטיחות ימית, "כלכלה כחולה" וביטחון אישי:

1. עוצמה ימית (Maritime Power) קשורה לביטחון ימי בכמה דרכים. הכוח הימי המזוין הוא אחד השחקנים המרכזיים בהשגת ביטחון ימי. יתר על כן, דיונים על

²⁵ Shaul Chorev, "Israel must increase its maritime awareness in light of recent oil spill", *The Jerusalem Post*, March 1, 2021.

²⁶ *The UK National Strategy for Maritime Security*, Presented to Parliament by the Secretary of State for Defence by Command of Her Majesty, Printed in the UK by the Williams Lea Group on behalf of the Controller of Her Majesty's Stationery Office, May 2014, p. 9.

²⁷ Bueger, 2015, p. 161.

איור 3: כלל הנושאים המרכיבים את המושג ביטחון ימי בן זמננו

עוצמה ימית עוסקים בהסדרת פעילות הכוחות הצבאיים הימיים של המדינה – הם קובעים מהן משימות הצי מחוץ למים הטריטוריאליים שלה ובאילו אזורים אחרים יפעל. לדוגמה, העדיפות שניתנה לצי ארצות-הברית לפעול באזור אסיה (Pivot to Asia).²⁸

2. בטיחות ימית (Maritime Safety) עניינה בבטיחות השיט ובאמצעי הבטיחות של אוניות ומתקנים ימיים, כדי להגן על המפליגים בים למנוע עקב כך תקריות או תאונות דלף של חומרים הנישאים על-גבי כלי השיט ועלולים לסכן את הסביבה הימית או לזהם אותה. הבטיחות הימית קשורה גם לפיתוח כלכלי, שכן עיקר המסחר נעשה דרך הים ודיג הוא ענף רחב היקף.

3. "כלכלה כחולה" (Blue Economy) או "הצמיחה הכחולה" (Blue Growth) הן גם כן חלק מהביטחון הימי מאז שאסטרטגיות ניהול דורשות סביבה ימית מאובטחת המספקת את התנאים המוקדמים לניהול המשאבים הימיים. לפי הוועדה האירופית (European Commission), "הכלכלה הכחולה" היא אסטרטגיה ארוכת טווח שנועדה לתמוך בצמיחה בת-קיימה בענפים הימיים כמכלול. הימים והאוקיינוסים הם נכסים עבור הכלכלה האירופית, ויש בהם פוטנציאל רב לחדשנות וצמיחה.

²⁸ המושג "Pivot to Asia", או 'Rebalancing' מבטא שינוי באסטרטגיה הלאומית שנערך בתקופת ממשל אובמה, ונועד לתעדף את פעילות הכוחות האמריקניים בזירת אסיה, ובעיקר באזור ים סין הדרומי כתגובה לעליית של סין כמעצמה אזורית בעלת שאיפות אסטרטגיות להגמוניה באזור הזה.

4. הביטחון האנושי (Human Security) מתייחס למזון, למקלט, לפרנסה בת-קיימה ולעבודה בטוחה. לביטחון האנושי יש כמה ממדים ימיים החובקים נושאים, החל בביטחון של ימאים בודדים וכלה בפגיעות של אוכלוסיות חוף מאיומים ימיים באופן רחב יותר.²⁹ האירועים שהתרחשו ב־2018 בישראל באזור זיכרון־יעקב ובהם תושבי האזור התנגדו למיקום דוברת ההפקה של שדה לווייתן בסמוך לחוף בגלל האפשרות שתסכן את חייהם בתרחישי תאונה, הם דוגמה טובה למרכיב הביטחון האישי.

כל אחד מארבעת המושגים מצביע על הממדים השונים של הביטחון הימי. עיון בממדים האלה מוביל למתאר של מטריצת ביטחון ימי שיכולה לשמש כדי למפות תובנות שונות, ולחקור כיצד שחקנים שונים מתייחסים למרחב האיומים (ראו: איור 3).³⁰

נדרש לעבור משיח על ביטחון לאומי במרחב הימי בלבד, לשיח רחב יותר שמבטא שלושה ממדים נוספים: חברה, כלכלה וסביבה, שכן מודעות למרחב הימי אמורה לענות על המתח המובנה בין השימושים, כמו גם בין המשתמשים. כמו כן על המתח בין הרצון לקיים פיתוח כלכלי במרחב הימי ובין הרצון לשמור על הסביבה (בתי גידול, בעלי חיים, חופים) ועל אתרים היסטוריים.

המקרה הישראלי – הצורך לשפר את המודעות למרחב הימי

בפתח הפרק הועלתה הטענה שישראל לוקה בחוסר מודעות למרחב הימי, וכי נדרשים צעדים ופעולות כדי לשנות מצב זה, מה שמחייב בחינה היסטורית כדי להבין את ההתייחסות למרחב הימי כפי שמשקפת בראי ההיסטוריה והמורשת הימית שלה.

כך לדוגמה, מסמך האסטרטגיה הימית הביטחונית הבריטי פותח בציון המורשת הימית של בריטניה: "בריטניה היא מדינת אי בעלת מורשת ימית חזקה ואינטרסים ימיים ברחבי העולם [...] וכאומה, תמיד הסתכלנו על העולם הרחב כדי לעצב אירועים בין־לאומיים ולהשפיע עליהם".³¹ גם פורטוגל נשענת על המורשת הימית שלה, הנטועה עוד בתקופתו של אַסקוֹ דה־גאמה, כפתיח למסמך האסטרטגיה הימית שגיבשה לשנים 2012–2013.³²

²⁹ Bueger, 2015, p. 161.

³⁰ .ibid

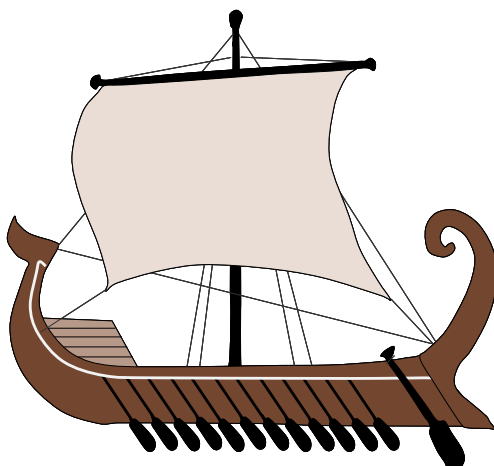
³¹ UK Government, *The UK National Strategy for Maritime Security*, 2014, p. 7. "The United Kingdom is an island nation with a strong maritime heritage and maritime interests throughout the world. As a nation, we have always looked out into the wider world to shape and influence international events"

³² "הים שימש סימן דרך בהיסטוריה של פורטוגל. הקשר בין פורטוגל והים זכה לרלוונטיות רבה יותר בתקופת התגליות הגדולות, והשפיע בצורה מכרעת על תהליך התפתחותה של הגלובליזציה. בהוצאתה אל הפועל של האסטרטגיה הימית לשנים 2013–2020, פורטוגל מעוניינת לקדם את עצמה למעמד מדינה ימית (Maritime Country) על־ידי מצוינות שחיה לצד המרחב הימי, שתביא מרחב זה בחזרה לאירופה בכללותה, ואשר תביא את אירופה בחזרה למרחב הימי". Portugal, *Politica Do Mar*, "National Ocean Strategy 2013–2020 (The NOS 2013–2020)"

בהקשר הישראלי פרק זה פותח בתיאור חוויות משותפות וסיפורים (נרטיבים) שהתפתחו במסורת היהודית על הים, כדי לבחון בהמשך את השפעתם על התרבות וההתנהגות האסטרטגית הישראלית בת זמננו בנוגע לגיבושן של מדיניות ואסטרטגיה ימית לישראל.³³ את הסקירה הקצרה על המורשת היהודית ראוי לפתוח בשבט זבולון, המזוהה בתנ"ך כמי שעסק במסחר ימי ותפקידו היה לפרנס את אחיו, שבט יששכר שלמדו תורה. בברכת יעקב לבניו נאמר: "זְבוּלֹן לְחוֹף יַמִּים יִשְׁכֵּן וְהוּא לְחוֹף אֲנִית וְיָרֶכְתוּ עַל-צִידוֹ".³⁴ בעת חלוקת הארץ על-ידי משה ולאחר מכן על-ידי יהושע הוקצתה לשבט נחלתו לחוף הים, וגבולה הצפוני היה צידון. ה"אות" של שבט זבולון הוא ספינה על רקע לבן (ראו: איור 4).

פרשת מטות מספר במדבר, המשרטטת את גבולות ארץ ישראל, מתארת את גבולה המערבי בלשון הזו: "וּגְבוּל יָם וְהָיָה לְכֶם הַיָּם הַגָּדוֹל וּגְבוּל זֶה יְהִיָּה לְכֶם גְּבוּל יָם".³⁵ לכאורה נוצר הרושם שגבולה המערבי של ארץ ישראל הוא במקום המפגש בין הים והיבשה. הדיפלומט הישראלי, פרופסור שבתאי רוזן, מומחה למשפט בין-לאומי טוען בעניין זה כך:

קביעה זו מתקבלת לכאורה על הדעת, שהרי בני ישראל לא הצטיינו אז בתודעה ימית כל שהיא, משום שנכנסו לארץ לאחר שהלכו ארבעים שנה במדבר. משום כך לא נראה שהייתה לים שום משמעות מעשית בעיניהם, פרט למעשה קריעת ים סוף, ובוודאי לא לעניין קביעת גבולות הארץ וחלוקתה.³⁶

איור 4: הסמל של שבט זבולון

³³ הרחבה בתת-פרק "התרבות האסטרטגית הישראלית".

³⁴ בראשית, מט: 13.

³⁵ במדבר, לד: 6.

³⁶ שבתאי רוזן, "תרומת מקורות ישראל למשפט הבין-לאומי, זה יהיה לכם גבול ים", פרשת מטות-מסעי, אביעד הכהן ומיכאל יוגודה (עורכים), מכללת הרצוג דעת, לימודי יהדות ורוח, תשס"ד (2004), גיליון 172.

בספר מלכים כתוב "וַיִּשְׁלַח חִירָם בְּאֶנִי אֶת עֲבָדָיו אֲנָשֵׁי אֲנִיּוֹת יָדְעֵי הַיָּם עִם עֲבָדֵי שְׁלֹמֹה".³⁷ לפיכך יש הסבורים כי ראשית היישוב היהודי בתוניסיה היה בקרתגו הפיניקית. יש מסורת של יהודי האיים ג'רבה וכרתים על היותם צאצאי שבט זבולון שהגיעו לאזור עם הפיניקים שהיו, בין היתר, גם מקימי העיר קרתגו.³⁸ בימי שלמה המלך שוגרה משלחת מסחרית לאופיה, שממנה יובאו לארץ ישראל זהב ואוצרות טבע אחרים על-ידי עבדי שלמה ועבדי חירם מלך צור.³⁹

החשמונאים נלחמו במאה השנייה לפנה"ס לכיבוש יפו, והפכו אותה לעיר הנמל של ירושלים. במלחמות עם התושבים המקומיים נאלצו תושביה היהודים לברוח לים בסירות שהתנפצו על סלעי הנמל, וכנקמה שרף יהודה המכבי את העיר. בהמשך, לאחר שהשתקמה, כבש יונתן הוופסי את יפו, שמעון אחיו גירש את כל התושבים הנוכרים מתחומה ועשה אותה לנמל יהודי שהפך להיות מבוא אל איי הים האגאי.⁴⁰ יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס), ההיסטוריון בן המאה הראשונה לספירה שהיה מצביא יהודי בתקופת המרד הגדול, כתב בספרו **נגד אפייון**, שהיהודים בארץ ישראל לא עסקו בסחר ימי בשל תרבותם ופוריות אדמתם: "הנה, אנחנו [היהודים] לא שפת הים היא מושבנו ולא המסחר נותן שמחה בליבנו, ובעבור זה אין אנו באים בקהל עמים זרים, כי ערינו בנויות מרחוק לים, ונחלתנו היא ארץ טובה ופורייה, ואת אדמתה אנחנו עובדים".⁴¹

בתקופת המשנה היה ניסיון לנסח תפיסה ייחודית בנוגע לגבול הימי, ולפיה מה שמכונה בימינו "תחולתו הטריטוריאלית של החוק" אינו מצטמצם ליבשה בלבד, אלא נמשך במידה מסוימת אל חלק הים הסמוך ליבשה.⁴² הדבר נדון בקשר לדין המחייב להפריש תרומות ומעשרות, וכן בעניין מצוות הפרשת חלה.⁴³ מאחר שמדובר במצוות התלויות בארץ עלה הצורך להגדיר במדויק את גבולותיה של ארץ ישראל, דהיינו: מאיזה מרחק מן החוף רואים אונייה המתקרבת אל היבשה כאילו נכנסה לתחומי ארץ ישראל? באתר דעת מצוין:

לשם כך הגדירו חז"ל קו מדומה המתוח בין שתי נקודות על היבשה. בהתאם לכך נקבע כי הגבול המערבי כבר איננו מקום המפגש של הים והיבשה. תחילה, בתקופת התנאים, הורחב תחומה של ארץ ישראל לעבר הים לעניין קיום המצוות

³⁷ מלכים א', ט: 27.

³⁸ נחום שלושץ, **האי פֿליא**, דביר, תל-אביב, 1957.

³⁹ מלכים א', ט: 28.

⁴⁰ מאיר שש, **המערכה על הימים – תולדות העוצמה הימית**, משרד הביטחון ההוצאה לאור – מערכות, 1991, עמ' 451.

⁴¹ יוסף בן מתתיהו, **קדמות היהודים – נגד אפייון**, א"י שטיבל, תל-אביב, 1968, עמ' ט"ז.

⁴² רוזן, תשס"ד (2004).

⁴³ תוספתא, תרומות, ב, 12; תוספתא, חלה, ב: 10.

התלויות בארץ, ואחר כך, בתקופת האמוראים, הוחל הכלל גם לתחום המעמד האישי, בהלכת מי שמביא גט מעבר לים.⁴⁴

עדויות על ספנות יהודית מוצאים בכל הגלויות כמעט. כבר בתקופת המשנה והתלמוד השיטו ספנים יהודים ספינות על נהרות בבל, ומקצועות הים נתפסו למכובדים, כפי שמעידים יותר מ־200 מושגי ספנות הנזכרים בתלמוד הבבלי. בתקופה הביזנטית פעלו באלכסנדריה יורדי ים ובעלי סירות יהודים. מאוחר יותר, עם התפשטות האסלאם, עסקו יהודים בעיר עדן בתימן בשיט ובמסחר באוקיינוס ההודי.⁴⁵ בסוף ימי הביניים פיתחו מדענים יהודים בספרד הנוצרית מכשירי ניווט ומיפוי ששימשו את מגלי הארצות בראשית העת החדשה. לאחר גירוש יהודי ספרד בסוף המאה ה־15 הם לקחו עימם את הידע שלהם לארצות השפלה, וסייעו בבניית האימפריה הימית ההולנדית. כך לדוגמה התפרסמו לאחרונה עדויות על שמואל פלאג'י שחי במאות ה־16 וה־17, ושימש רב ושוודד ים (פירט) שלחם בספרדים וחילץ אנוסים. הרב פלאג'י היה ממולח ומשכיל שעבד במשך שנים רבות בשירותו של סולטן מרוקו כשוודד ים ודיפלומט לסירוגין, ותקף בעיקר אוניות ספרדיות.⁴⁶ קהילת הימאים היהודים בסלוניקי שלטה בכל מקצועות הסוורות, והמשיכה במסורת זאת גם עם עלייתה לישראל בשנות ה־30 של המאה ה־20. בעת החדשה עסקו משפחות יהודיות בפיתוח סחר ימי בין־לאומי, כמו למשל בין צפון אפריקה להולנד. סוחרים יהודים באמריקה הקימו את קווי הספנות הראשונים בין אירופה לארצות־הברית, וסייעו במימון מלחמת העצמאות שלה. יהודים עסקו גם בסחר על נהרות אירופה, בדומה למשפחת הכט שסחרה לאורך נהר הריין בגרמניה, ולימים הקימה את ממגורות "דגון" בחיפה.⁴⁷

אין ספק שבמשך אלפיים שנות גלות של העם היהודי התרופף הקשר שלו עם הים. עם זאת טוען ההיסטוריון מאיר שש כי: "עיון בספרות המדרש והתלמוד מעלה שאבותינו היו בקיאים במלאכת הים על בוריה [...] ומכיוון שקיימות הלכות למכביר בענייני ספנות, הרי עדות היא כי היהודים לא רק נסעו בספינות, אלא אף הפעילו אותן". בהיותם בין ראשוני המתיישבים בעולם החדש שבפאתי המערב נלחמו רבי חובלים וקציני ים יהודים להגשמת רעיון חירויות האדם גם במלחמת השחרור של ארצות־הברית.⁴⁸

בעת הקמת התנועה הציונית בשלהי המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20, ראתה התנועה ביהודי העולם אומה אחת שלה עבר משותף, דת ותרבות, ולכן שאפה לעצמאות לאומית־מדינית בארץ ישראל לעם היהודי. חוזה המדינה בנימין זאב הרצל תיאר ברומן האוטופי **אלטנוילנד** את התפקיד המרכזי שיהיה לעיר חיפה, לנמל ולהגעתן של אוניות

⁴⁴ גטין ז ע"ב-ח ע"א; רוזן, תשס"ד (2004).

⁴⁵ **אריה רונה, ספנות בכתבי הגניזה הקהירית**, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה והמרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, 2020.

⁴⁶ מושיק גולסט, **שוודי המפרש השחור 1: מבצר העבדים**, כנרת זמורה־דביר, תל־אביב, 2019.

⁴⁷ **משרד התחבורה, ענף הספנות, הספנות בארץ ישראל**, 2013.

⁴⁸ שש, 1991, עמ' 452.

ענק לנמלה המוגן (אך יש לזכור שמדובר ברומן אוטופי בלבד).⁴⁹ לטענת קובי כהן־הטב, שחקר את המהפכה הימית בארץ ישראל עד הקמת המדינה, הושפעו דבריו של הרצל מרוח התקופה של שלהי המאה ה־19 "בה תנועה ימית ערה והתפתחות נמלים היו לחלק חשוב בהוויה האירופית [...] וכי הוא הושפע מהמציאות בתחומי הספנות והנמלים באותם ימים".⁵⁰

את המפנה האמיתי בהתייחסות של הנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל אפשר לזהות מתחילת שנות ה־30 של המאה ה־20, שבהן חלה תמורה אצל מוסדות היישוב של המדינה שבדרך לים ולמקצועותיו. הדבר התבטא בכך שהתחילו להגיע לארץ ישראל חברות ספנות יהודיות פרטיות. כמו כן ב־1935 הוקמה "מחלקת הים והדיג" של הסוכנות היהודית וב־1936 הוקם נמל תל אביב – הנמל העברי הראשון – בתגובה לשביתה שפרצה בנמל יפו באפריל 1936 כחלק מהמרד הערבי הגדול.⁵¹ חשיבות הנמל של תל־אביב בהיותו "שער ציון" הודגשה על־ידי מנהיגי היישוב, שהגעת העולים לארץ ישראל ועצמאותם היו עבורם בחזקת צו גאואסטרטגי (Geostrategic Imperative) באותה עת.⁵² כמו כן, באותן שנים חל גידול בפעילויות החינוך ובהכשרה הימית במחלקות הימיות באגודות הספורט, והונחו היסודות לבית הספר הימי שליד הטכניון. בשנים אלה גדלה ההכרה של היישוב היהודי בקשר החשוב שבין הצורך באחיזה ימית של ממש ובין מימוש ריבונות יהודית עתידית בחלקי הארץ השונים.⁵³

ואולם, הקדימות הלאומית שניתנה לכיבוש וגאולת אדמות ארץ ישראל הייתה מובנת, ולמרות כינוי התהליכים שהתרחשו במרחב הימי כ"מהפכה ימית" שנגעה הן במרחב הגאוגרפי הימי בארץ ישראל, והן בתודעה הימית של הציבור היהודי בארץ ישראל, הרי שהיא נותרה שנייה בחשיבותה ביחס לפעילות ליישוב הארץ ולגאולת אדמתה. יתר על כן, עם תחילתה של ההעפלה באמצע שנות ה־30, נתפס הים כתווך שיש לעבור מיבשת המוצא (אירופה בדרך כלל) אל ארץ היעד, משום ששערי הארץ היו באותה תקופה סגורים בפני העלייה.

יש המציינים את עמדתה של התנועה הרוויזיוניסטית בהנהגתו של זאב ז'בוטינסקי, שראתה בים חלק מהנכסים הריבוניים של ממלכת ישראל הקדומה. "יש זיקה קדומה,

⁴⁹ בנימין זאב הרצל, **אלטנוילנד: ארץ עתיקה חדשה**, חברה להוצאת ספרים, חיפה, 1961.

⁵⁰ קובי כהן־הטב, **המהפכה הימית – אחיזת היישוב היהודי בים ובחופי ישראל 1917–1948**, יד בן צבי, ירושלים, 2019. עמ' 25.

⁵¹ שש, 1991.

⁵² פרופסור מעוז עזריהו הפנה את תשומת ליבי למאמר קצר על פתיחת נמל תל־אביב שהתפרסם זה לא מכבר בקטלוג התערוכה שנפתחה בוורשה בנושא "גדיניה ותל־אביב", המציין כי בתפקידו כ"שער ציון", "הנמל הצנוע שנבנה בסוף שנות ה־30 של המאה ה־20 היה סמל חיפושיה של תל־אביב להיות מוקד השיקום הציוני של המולדת היהודית העתיקה. מבחינה ציונית, הנמל היה נכס אסטרטגי עיקרי במאבק לעצמאות יהודית. מנקודת מבטם של יהודים שמשאירים את אירופה מאחוריהם, נוחתים בתל־אביב, התכוון שער ציון לשער לחיים חדשים במולדת יהודית, עם סיכויי הפיתוח והסכנות שלהם".

⁵³ כהן־הטב, 2019, עמ' 328.

ומתמשכת בין הים לבין העבריות וההיסטוריה היהודית בארץ־ישראל".⁵⁴ כהן־הטב מציין כי: "הים נתפס כים עברי, לא כאמצעי למען המטרה היבשתית אלא כבעל תפקיד מכון ועצמאי לביסוס הפרויקט הציוני בארץ המובטחת".⁵⁵ אחת הפעולות הראשונות שעשתה התנועה הייתה להקים את בית הספר הימי של תנועת בית"ר שפעל בשנים 1934–1938 בנמל צ'וויטווקיה (Civitavecchia) שסמוכה לרומא באיטליה, אך יש חילוקי דעות בנוגע לחשיבותו של המהלך.

ניסיון נוסף להעמיק את המודעות של הציבור למרחב הימי נעשה באמצעות קביעת "יום הים" כיום חג של הימאות העברית. היום הוכרז ב־29 במאי 1932 מטעם מחלקת הים של הסוכנות היהודית וביוזמת אגודת יורדי ים "זבולון" כיום חג קבוע לתאריך כ"ג באייר מדי שנה, וצוין בארץ ישראל ובתפוצות (ראו: איור 5). החג נועד להגביר את המודעות לימאות, לצורך ביורדי ים בכל המקצועות והרמות ולקצונה ימית כדרך חיים. אירועי יום הים התפתחו והתרחבו במשך השנים, ובהם תערוכות של ציוד ואמצעים ששימשו את הימאות העברית כגון כלי שיט, עזרי ניווט, דגלים ועוד. כמו כן נערכו מפגני שיט של חניכי האגודות הימיות, ופעילות הסברה חינוכית בבתי הספר. אמצעי התקשורת גויסו לסקירה נרחבת על תקומת הימאות העברית והקמת צי עברי. בבתי הכנסת נערכו תפילות למען יורדי הים ולזכרם של חלוצים, ואורגנו סיורים בנמלים וביקורים ביישובים שבהם עסקו בדיג. כמו כן נערכו

איור 5: כרזה לרגל יום הים ב־1949, עיצוב פרנץ קראוס

⁵⁴ שם, עמ' 29.

⁵⁵ שם, עמ' 30.

מצעדים, מסיבות, תוכניות אמנותיות ותערוכות אמנות שנושאים היה הים והספנות.⁵⁶ יום הים צוין עד תחילת שנות ה־50, ומאז נשכח והוזנח.

ההעפלה הבלתי לגלית לארץ ישראל הייתה יעד פוליטי חשוב ביותר בתקופה שלפני הכרזת העצמאות, ובמיוחד לנוכח ההגבלות שהטילו הבריטים על העלייה החוקית לארץ ישראל. ב־1945 ועד קבלת העצמאות במאי 1948 הגיעו לארץ ישראל בדרך הים כ־84 אלף מעפילים ב־140 אוניות. יש לזכור שבפני ניצולי מלחמת העולם השנייה עמדה האפשרות לשקם את חייהם באירופה או במדינות אחרות בעולם, והמוסד לעלייה ב' נאבק בשלב מסוים בהנהגה הפוליטית של הסוכנות היהודית, שבעת מסוימת רצתה להקטין את ממדי ההעפלה.⁵⁷ ההיסטוריון מאיר שש מצוין בהקשר זה את התופעה המשונה כלשוננו:

בדרך כלל, נוהגת כל מדינה להשליך באמצעות הצי את עוצמתה הרחק מחופיה, שהיא מהווה קו ראשון בין מגננה למתקפה. במאבקו של עם ישראל נוצר תהליך הפוך, חסר תקדים היסטורי ושונה לחלוטין. את מקום כוח האש ב"צי הצללים" מילאו הייאוש והתעוזה של רבבות המעפילים, שנשא עימם את זכרה הטרי של טראומת השואה, מלווים באהדת הקהל העולמית [...] "צי הצללים" חתר בכיוון ההפוך – לעבר המולדת כדי לכבשה ולשחררה מעול זרים כדי ליצור בה חיי אומה נורמלית.⁵⁸

ככל שתיאור זה מרגש, אין הוא סותר את הטענה שהמרחב הימי בעת ההעפלה שימש תווך מעבר מיבשת המוצא אל ארץ ישראל, ולא ניתן לתאר את חוויית המעבר שבו כגורם שהביא לגיבוש התודעה הימית אצל אזרחיה לעתיד של ישראל.

לקראת תום מלחמת העולם השנייה הרחיב בן־גוריון את תפיסת החשיבות של הים לממדים רחניים כמעט. הוא לא ראה בים גבול, אלא דווקא גשר לעולם היהודי בגולה, ואף התייחס אליו כאל בסיס קיומי. "משום מה חשבנו שחוף הים זהו הקצה של הארץ", אמר בנאום "חזון הים" שנשא ב־1944, "זוהי טעות. על חוף הים מתפשטת, במרחב של מאות ואלפים ורבבות קילומטרים לאין סוף, ארץ ישראל ימית".⁵⁹ לתפיסה זאת היו גם ממדים מעשיים. ב־1945 הקימו 'החבל הימי' ו'מחלקת הדיג' של הסוכנות היהודית את חברת הספנות 'צים', ושנתיים לאחר מכן הוקמה חברת 'קדם', השותפות הראשונה של 'צים', שהפעילה את האונייה הראשונה של החברה, 'קדמה'. לאחר הכרזת העצרת הכללית של האו"ם בכ"ט בנובמבר על הקמת מדינה יהודית, הבינו בהנהלת 'צים' את הצורך להגדיל את צי אוניות החברה בהתבסס על ההנחה שהסוכנות היהודית "עושה תוכניות להבאת 6,000 עולים לחודש, ומלבד האונייה 'קדמה', אין [ל'צים'] אונייה נוספת".⁶⁰ נוסף על כך,

⁵⁶ מאיר גורביץ, "היקיצה הימית", דבר, (19 למאי, 1937), עמ' 8–9.

⁵⁷ דוגמה לכך אפשר לקרוא בספרה של ברכה חבס, **הספינה שניצחה – קורות יציאת אירופה תש"ז**, מערכות, תל־אביב, 1949.

⁵⁸ שש, 1991, עמ' 456.

⁵⁹ דוד בן־גוריון, חזון הים, נאום ביום הים, חיפה 1944, ים, אוקטובר–נובמבר 1946, עמ' 2–4.

⁶⁰ צבי הרמן, **הנובשים בים נתיבה – תולדות הספנות העברית**, הקיבוץ המאוחד, 1978, עמ' 144.

עדיין לא היו ברשות המדינה שבדרך אוניות משא, וביום שבו פרצה מלחמת העצמאות הרימו עוגן כל האוניות שנמצאו בנמלי חיפה ותל־אביב, הביאו סחורות חיוניות עבור היישוב בארץ, ועזבו את נמלי הארץ בלי שפרקו את סחורותיהן.⁶¹ ביוזמת משרד התחבורה ו'צים' הוקמה 'חברת איחוד חברות האוניות הארץ ישראליות בע"מ', כדי לתאם את כל מאמצי ההובלה של כל חברות הספנות הישראליות.⁶²

בתום המנדט הבריטי על ארץ ישראל יצקו מוסדות היישוב העברי משמעות פוליטית ברורה למאבק שניהלו בנושא הימי, וראו בו חלק מהמאבק הלאומי־ציוני להשיג שליטה על האזורים שיועדו בהמשך להיות שטחה של המדינה. כהן־הטב טוען: "ניתן להבחין כי בד בבד עם התפתחותו ההדרגתית של הסכסוך היהודי ערבי בארץ ישראל והקצנתו, חלה השתרשות ציונית במרחב הימי, הן הגאוגרפי והן המקצועי".⁶³

בתחום הספנות הישראלית נטעו שלושת העשורים הראשונים לעצמאות ישראל סיבה לאופטימימית: ב־1953 החלה 'צים' בתהליך בנייה והתרחבות, תוך שהיא נתמכת על הסכום השילומים עם גרמניה. החברה בנתה 36 אוניות חדשות, מה שאִפשר הרחבה ניכרת שלה ושל היקפי פעילותה (ראו: איור 6). בשנות ה־60 של המאה ה־20 החלה 'צים' להפעיל אוניות מתמחות כמו אוניות צובר, אוניות קירור ומכליות דלק. תחום פעילות חשוב של החברה היה הובלת נפט איראני לישראל, ומוצרי נפט מעובדים מישראל לאירופה. בשנות

איור 6: בול ישראלי בערך של 1,000 פרוטות ועליו תמונת אוניית הנוסעים "ציון"

⁶¹ שם, עמ' 153–154.

⁶² חברות הספנות הישראליות באותה תקופה היו: חברת 'צים', עתיד, נחשון והליד הימי. האיחוד הצליח לחכור 34 אוניות שלמעשה פרצו את המצור הימי על ישראל. לאחר התפרקות האיחוד במחצית 1949, המשיכה חברת 'צים' למלא תפקיד זה.

⁶³ כהן־הטב, 2019, עמ' 336.

ה־70 של המאה ה־20 הוקם שירות המכולות של 'צים', והחברה הזמינה שש אוניות – דור ראשון מסוג זה.⁶⁴

'צים' הפכה לחלוצת ההובלה במכולות, ובהדרגה הפך ענף ההובלה במכולות לתחום הפעילות המרכזי שלה. עם זאת, בראשית שנות ה־80 של המאה ה־20 התחילה תקופת שפל בספנות העולמית ו'צים', שעמדה בפני משבר חריף, הצליחה להתאושש ממנו לאחר שנקטה צעדי הבראה קשים. בשנות ה־90 של המאה ה־20 חידשה את צי האוניות שלה, ובנתה 15 אוניות מכולה חדשות במספנות בגרמניה. המהלך ששינה באופן מובהק את מעמדה של החברה בישראל התרחש ב־2004, כאשר במסגרת גל ההפרטות, שנערך במשק הישראלי החל בתחילת שנות ה־80, החליטה המדינה למכור את אחזקותיה ב'צים' ל"חברה לישראל" מקבוצת האחים עופר, אך שמרה בידיה את "מניית הזהב".⁶⁵

חברת ספנות ישראלית נוספת שקמה לאחר פירוק 'איחוד חברות האוניות הארץ ישראליות בע"מ' ב־1953 (ובמקרה זה חברה בבעלות פרטית), הייתה חברת 'אליים' בבעלות האחים רפאל ויעקב רקנאטי. חברת 'אליים' התבססה כלכלית, ובהסכם השילומים שנחתם בין ישראל לגרמניה המערבית הזמינה ארבע אוניות משא להובלה ולשינוע של מטענים ייעודיים. ב־1961 בנתה אוניות קירור מהמתקדמות בתחומן, וכן אוניית תפוזרת. היא הפכה למתחרה של חברת 'צים' הוותיקה, ובמשך שנים רבות הובילה כמחצית מייבוא הגרעינים לישראל. בשנות ה־70 של המאה ה־20 פעלה החברה בעיקר בשוק הבין־לאומי מאחר שצמחה מעבר לצורכי ישראל בהובלת סחורות, ותרמה בכך למשק הכנסות במטבע חוץ. בשנות ה־80 צירפה החברה לצי שלה אונייה שהובילה פחם לתחנת הכוח בחדרה, וב־1983 צירפה לצייה את האונייה "לאון" שהובילה פחם לתחנת הכוח החדשה בחדרה, ומכליות נפט גדולות שהובילו חלק גדול מייבוא הנפט לישראל. עד שנות ה־90 המשיכה 'אליים' לפעול בהצלחה בזירה העולמית. במשך עשור זה צומצם בהדרגה הצי שלה, ובראשית שנות ה־2000 נמכרו האוניות האחרונות של החברה והיא חדלה מלפעול.

החברה הימית להובלת פרי שהוקמה על־ידי איש העסקים ורב החובל מילה ברנר יחד עם איש העסקים יעקב מרידור, החליטה להקים ב־1962 צי של אוניות להובלה בקירור של פירות וירקות מחצי הכדור הדרומי לחציו הצפוני. לאחר מלחמת יום הכיפורים ועם העלייה במחירי הדלק, נקלעה 'החברה הימית' לקשיי נזילות חמורים. אוניות החברה, ששימשו ערבות למיזמי הבנייה החדשים, נמכרו, וב־1977 חדלה 'החברה הימית' להתקיים.

⁶⁴ הרחבה אפשר למצוא בספרו של רב חובל הלל ירקוני, **75 שנות ספנות עברית בארץ ישראל 1927–2002**, אפי מלצר בע"מ, מחקר והוצאה לאור, רעות, 2005.

⁶⁵ שלמה אקשטיין, בן ציון זילברפרב ושמעון רוזוביץ, **תהליכי הפרטה בישראל – הפרטת חברות בישראל ובעולם**, אוניברסיטת בר־אילן, 1988, פרק ה' 'משקיעים זרים': 'מניית הזהב' – כאשר קיים 'אינטרס ציבורי' שחייב להישמר גם אחרי מכירתה של חברה ממשלתית לידיים פרטיות, מקובל להשאיר בידי הממשלה 'מניית זהב'. היא אמורה להבטיח שהאינטרס הציבורי לא יקופח. באותן מדינות שבהן יושמה נועדה מניית הזהב בעיקר למטרות האלה: להבטיח את נוכחות הממשלה בחברות אסטרטגיות או בחברות בעלות אינטרס ציבורי, למנוע השתלטות 'בלתי רצויה', בעיקר זרה, למנוע הנפקת מניות עם זכויות מיוחדות, למנוע פירוק החברה, להבטיח שהמנכ"ל יהיה נתין מקומי, להבטיח שליטה במצבי חירום לאומיים. כמו כן מזדגש שהשימוש במניית הזהב נעשה הן בהנפקת מניות והן במכירה ישירה.

גם אנשי התנועה הקיבוצית יוצאי הפל"ם וצי הסוחר הבריטי התאגדו, וב־1960 רשם הקיבוץ המאוחד חברת ספנות חדשה בשם 'תרשיש', ובעקבותיה את חברת 'סלע' שנועדה לטפל בצד המסחרי. שתי אוניות נוספות הוזמנו במספנות הולנדיות: 'דרור' ו'החלוץ', ונכנסו לשירות ב־1964. החברה חכרה 12 אוניות נוספות והגיעה להסכמים עם 'צים'. הם ערכו תקנון בסיסי לחיים באונייה, שאמור היה לגשר על הפערים שבין ההיררכיה הקפדנית וחובת הציות – חלק כה מרכזי במסורת הימית, במיוחד הבריטית, שעליה התחנכו רובם – ובין עקרונות השוויון שבבסיס האידיאולוגיה הקיבוצית. בשיאה הפעילה החברה 60 אוניות, והייתה רווחית ביותר, ואז נמכרה בפועל ל'צים' בתהליך הדרגתי שבראשיתו שולבו קווי 'תרשיש-סלע' במערך הקווים של 'צים', ואוניותיה הוחכרו לחברה. כל החלק המסחרי, הסוכנויות והארגון עברו ל'צים' ב־1968. בסוף שנות ה־80 של המאה ה־20 נקלעה החברה לקשיים כספיים. גם הבעיות החברתיות-אידיאולוגיות הציקו לה, ובמאי 1992 מכרה ל'צים' את שתי האוניות האחרונות שלה, "פלמ"ח" ו"מורן", ובכך הגיע לקיצו חלום הספנות הקיבוצית.⁶⁶

ההבנה שישראל היא במובן מסוים "מדינת אי" התלויה בסחר החוץ שלה, בנמלי הים ובצי הסוחר בצורה מוחלטת כמעט, הובילה ב־1957 להחלטה על תכנונו של נמל חדש באשדוד. בנייתו החלה ב־1961, ופעילותו כנמל החלה ב־1965 כאחד הבודדים בעולם שנבנו בים הפתוח. לאחר פתיחתו נסגרו נמלי תל-אביב ויפו כנמלים מסחריים, בים סוף ובמפרץ אילת נבנה ב־1955 המזח הראשון של נמל אילת. בעקבות הגדלת נפח התעבורה שבו, וחתימת הסכמי סחר עם מדינות המזרח הרחוק, הוחלט לבנות נמל חדש דרומית לראשון לציון (שהועבר לרשותו של חיל הים). הבנייה החלה ב־1962 והנמל החדש נחנך ב־1965. ב־25 באוקטובר 1966 נחנך בנמל מזח חדש לפריקת מכליות נפט לצורך העברתו בצינור הנפט צפונה.

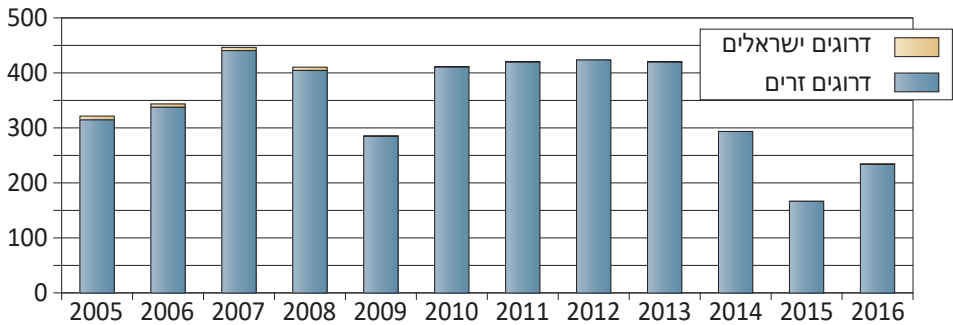
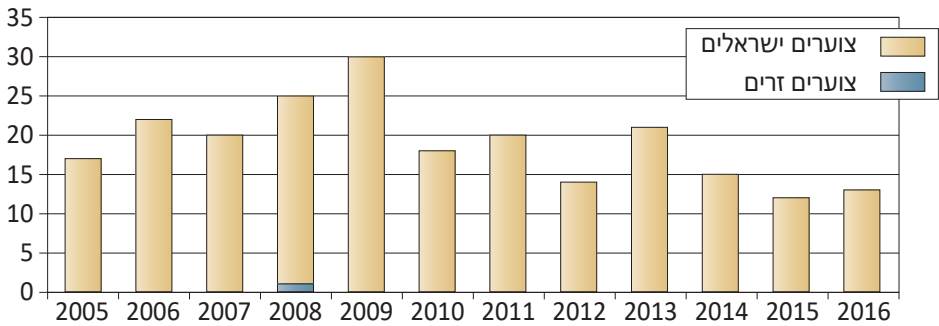
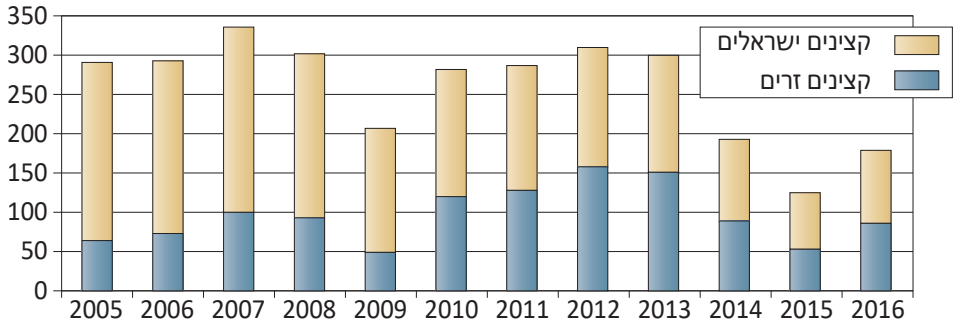
גם בתחום החינוך הימי חלה בשנות ה־50 של המאה ה־20 התפתחות. לצד בית הספר לקציני ים בעכו (שנוסד ב־1938 לצד הטכניון בחיפה, ונועד להכשיר נערים עבריים לשרת כקצינים באוניות צי הסוחר של המדינה שבדרך והועתק ב־1954 למקומו הקבוע מדרום לעיר), קם מוסד להכשרה ביישוב מכמורת בשם בית הספר "מבואות ים". ב־1966 הונחה אבן פינה לבית ספר ימי נוסף באשדוד, שנועד להכשיר כוח אדם בתחום רדיו, אלקטרוניקה וחשמל.⁶⁷

בתחום כוח האדם המשרת בצי הסוחר הישראלי, שירתו באמצע שנות ה־70 של המאה ה־20 בצי הסוחר הישראלי 2,165 קצינים ודירוגים, 1,360 ישראלים ו־785 זרים. ב־2016 שירתו בצי הסוחר הישראלי 425 קצינים, צוערים ודירוגים, מהם 105 ישראלים ו־320 זרים (ראו: איור 7). הסיבות העיקריות לירידה בנכונותם של ישראלים לעסוק בתחום זה הן: תדמית הימאי, התפתחות הטכנולוגיה והאוטומטיזציה, פיחות באטרקטיביות של

⁶⁶ הלל ירקוני, **הים האנייה ועם ישראל**, פרדס הוצאה לאור, חיפה, 2009.

⁶⁷ הרמן, 1978.

הצטרפות לצי הסוחר כדי לראות עולם (שהרי מחירי הטיסות נמוכים), ירידה בתנאי השכר המגולמים וסיבות משפחתיות שונות.⁶⁸

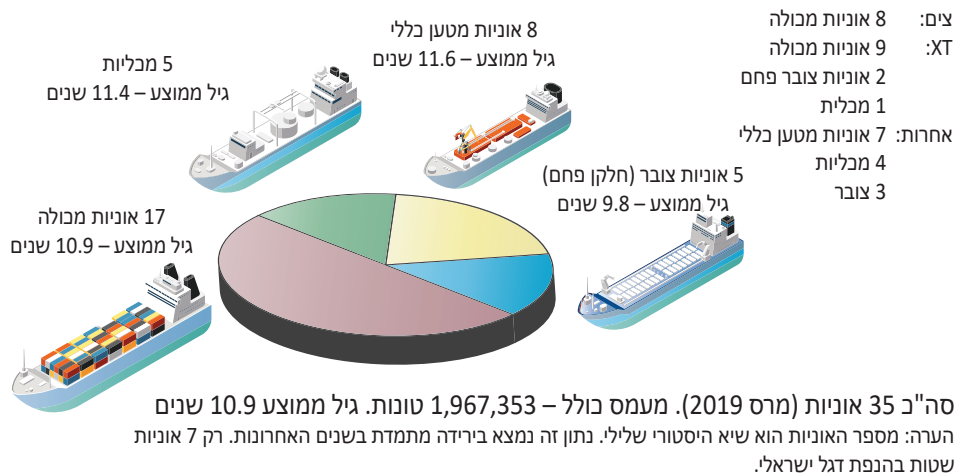
איור 7: מצבת כוח אדם בצי הסוחר הישראלי בשנים 2005–2016 בחתך ישראלים וזרים⁶⁹

⁶⁸ ש.ם.

⁶⁹ ישראל, משרד התחבורה, שנתון סטטיסטי ספנות ונמלים, 2018, עמ' 102.

צי הסוחר הישראלי (בעלות ושליטה) כולל (נכון למרס 2019) 35 אוניות במעמס כולל של 1,967,353 טונות, והגיל הממוצע של האוניות הוא 11.6 שנים. מתוך האוניות שבבעלות ובשליטה ישראליות, 17 הן אוניות מכולה, 8 מטען כללי, 5 מכליות ו-5 אוניות צובר (חלקן להובלת פחם). רק 6 אוניות שטות בהניפן דגל ישראל, נתון שהוא למעשה שיא היסטורי שלילי. מתוך 6,300 פקידות של אוניות בנמלי ישראל, רק 4% היו של אוניות ישראליות (ראו: איור 8).⁷⁰

מצבה של הספנות הישראליות בסוף העשור השני של המאה ה-21 השתנה בצורה מובהקת: הספנות הישראליות נמצאת בתחרות כלכלית מתמדת מול חברות ספנות ממדינות בעלות מסורת ימית ותיקה מצד אחד, מול מדינות המאפשרות ספנות בדגלי נוחות מצד אחר וכן מול מדינות עם סחר מקומי גדול המקנה להן יתרונות כלכליים מובהקים. אוניות שמניפות דגל ישראל מוגבלות בכניסתן או בפעילותן בחלק מהנמלים בעולם מטעמים פוליטיים, מה שמקשה על חברות ספנות ישראליות ליצור התאגדויות ובריתות עם חברות ספנות אחרות, כפי שמקובל כיום בספנות הבין-לאומית. לפיכך, יש כמה גורמים המציינים את מצבה הנוכחי הקשה של הספנות הישראלית, לרבות תשתית הקצונה הישראלית וכוח האדם הימי. חלק מהם מאמינים שיש צורך דחוף בבדיקה נוספת של השאלה: האם וכיצד אפשר להחיות את הספנות הישראלית? הם ממליצים לממשלה ולמקבלי ההחלטות במדינה לקבוע מדיניות שתאפשר קיום ספנות ישראלית על בסיס כלכלי ותחרותי, כדי למצות את מלוא התרומה האסטרטגית לחוסן ולעוצמה הלאומית של ישראל מבחינה כלכלית, ביטחונית ומסחרית.⁷¹

סה"כ 35 אוניות (מרס 2019). מעמס כולל – 1,967,353 טונות. גיל ממוצע 10.9 שנים הערה: מספר האוניות הוא שיא היסטורי שלילי. נתון זה נמצא בירידה מתמדת בשנים האחרונות. רק 7 אוניות שטות בהנפת דגל ישראל.

איור 8: צי הסוחר הישראלי (בעלות ושליטה נכון ל-2019)⁷²

⁷⁰ יורם זבה, **הספנות בישראל תעודת זהות** (מהדורה השישית), לשכת הספנות הישראלית, חיפה, 2019.

⁷¹ אריה גביש, זאב לשם ואריה רונה, "ספנות ישראלית לאן?", **הערכה אסטרטגית ימית רבתי לישראל 2018/2019**, אוניברסיטת חיפה, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, 2019, עמ' 255–262.

⁷² זבה, 2019.

התרומה בקיום ספנות ישראלית לחוסן של ישראל מתבטאת בכמה תחומים:

- אבטחת שרשרת האספקה לאוכלוסיית ישראל בעת חירום על-ידי ייבוא של מוצרים חיוניים, כדי לאפשר המשכיות בפעילות הכלכלית בישראל.
- מקור אספקה של עובדים מיומנים למקצועות "ביבשה", כגון נתבים ורבי-חובלים בנמלי ישראל, מפקחים ימיים ברספ"ן (ראשות הספנות והנמלים), תפקידים בתחום הגנת הסביבה החופית, חינוך והכשרה ימית, תפקידים בחברות ספנות, סוכני אונייה ועוד.
- הערך המוסף של אונייה ישראלית לכלכלה הישראלית (מוערך בכ-25%).
- סך כול הפדיון של חברות הספנות הישראלית הוא כ-14 מיליארד שקלים בשנה.
- חיסכון לספנות הישראלית בעיתות חירום שבהן מוטל היטל ביטוח סיכוני מלחמה על-ידי חברות הביטוח הבין-לאומיות על אוניות הנכנסות לאזור המסוכן, וכיסוי הביטוח נעשה על-ידי המדינה.⁷³
- פיתוח תעשייה ימית (פיתוח מערכות ושירותים לתחום הימי ששוקי היעד שלהם מצויים הן בארץ והן בחו"ל).⁷⁴

כאמור, הים ונתיביו היו מרכזיים בתפיסה הישראלית עוד מימי המנדט הבריטי, שהרי הים שימש ערוץ עיקרי להגעת מעפילים. זאת ועוד, הלחץ הערבי והחשש מאמברגו היו בין הדוחפים להקמת צי סוחר בהנפת דגל ישראל, לחץ שהגיע לשיאו בשנות ה-70. ב-1977 חל מהפך פוליטי בישראל, ומפלגת "הליכוד" עלתה לשלטון. היא אימצה את השקפת העולם הנאו-ליברלית בנוגע לחברה וכלכלה, ופעלה להפחתת מעורבות הממשלה בפעילות הכלכלית של המשק הישראלי. בהתאם לכך החליטה ועדת שרים לענייני כלכלה ב-5 במרס 1978 על הפרטת 47 חברות. ב-1985 (בעת הקמת ממשלת האחדות הלאומית), הוקמה ועדת שרים לענייני מכירת חברות ממשלתיות.⁷⁵ בינואר 2004 מכרה המדינה את אחזקותיה ב'צים' ל"חברה לישראל" תמורת 115 מיליון דולר, המשקף שווי של 236.6 מיליון דולר. בעקבות המכירה נשמעה ביקורת חריפה מפי גורמים רבים, בטענה ש'צים' נמכרה במחיר הנמוך בהרבה משוויה.⁷⁶ מאז הובילו תהליכים גלובליים את המשק הישראלי להסתמך על הספנות הבין-לאומית לצורך הסחר הישראלי, וכך גם לדעיכת הספנות הישראלית. בהקשר הזה יש לציין את כניסת המכולה כאמצעי סחר עיקרי שהביאה לסחר ימי המבוסס על נמלי שטעון וקווי הזנה. אלה הוציאו את העוקץ מהחרם הערבי על אוניות המבקרות בנמלים ישראליים, והפחיתו את הצורך להישען על אוניות

⁷³ עדות לכך אפשר לראות בפעולות חתמי הביטוח שהגדילו את הפרמיות לאוניות העוברות במפרץ הפרסי בתגובה לתקיפות שהתרחשו במהלך קיץ 2019 באזור ראו: Adriano Lyle, "Persian Gulf Issues Prompt Surge in Shipping Insurance Costs", *Insurance Business Asia*, 3 June, 2019.

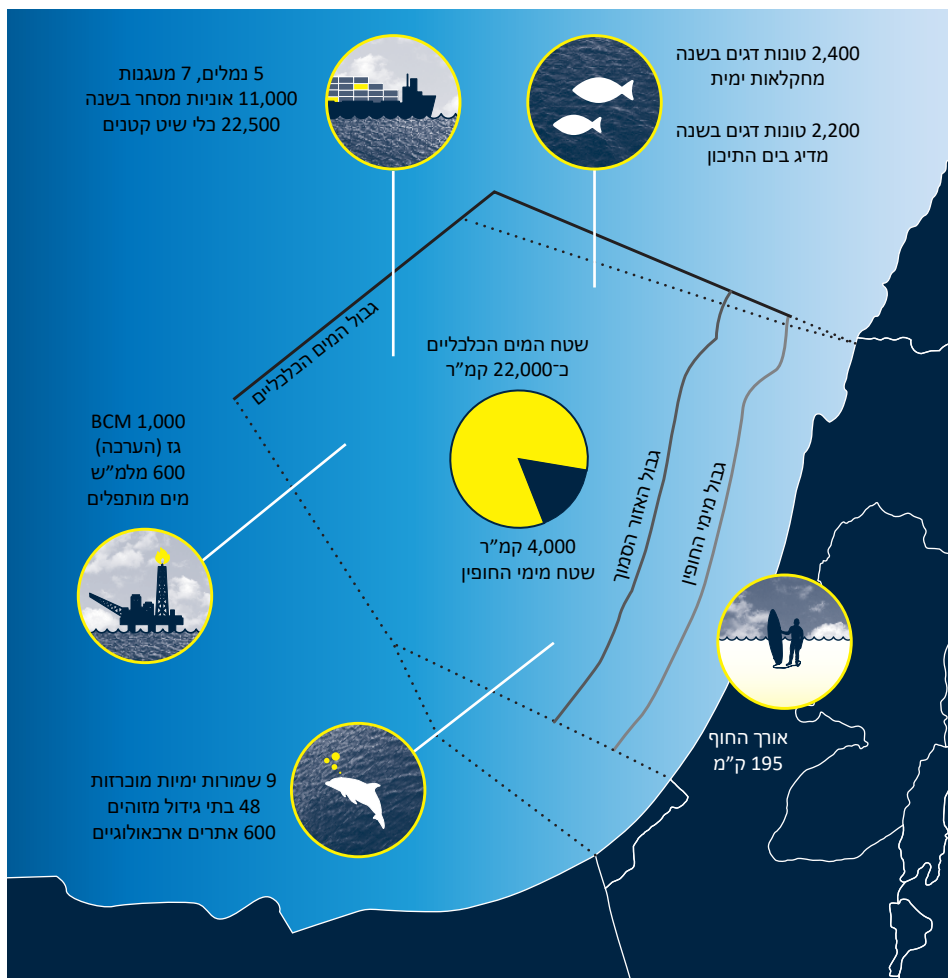
⁷⁴ גביש, לשם ורונה, 2019.

⁷⁵ יצחק כ"ץ, "ההפרטה בישראל: 1962–1987", *מדינה ממשל ויחסים בין-לאומיים*, 35 (סתיו חורף תשנ"ב), עמ' 140–143.

⁷⁶ ליאור ברון, "מוכרים בזול", *nrg*, 8 במאי 2005.

מניפות דגל ישראל, לצד גלובליזציה של מערכות רבות בשווקים הלאומיים וקריסת הגוש הקומוניסטי (הפרו־ערבי).

לבד מן האזניות ומן הנמלים, חלו שינויים ניכרים במרחב הימי של ישראל, הן במאפייניו המרכזיים והן בשל השינוי במודעות הלאומית כלפיו. מאפייניו משקפים במידה רבה את המרחבים הימיים של מדינות אחרות בים התיכון – בעיקר במתח שבין הדחיפה לניצול כלכלי מוגבר של המרחב הימי, ובין השפעת הניצול הזה על הסביבה והחרפת האיומים האקולוגיים. אלה עלולים להפוך את המרחב ל"מדבר ימי" בעקבות זיהום הים, עליית טמפרטורת מי הים, מליחות יתר, שינוי חומציות הים, הרס בתי גידול, דיג יתר וכדומה (ראו: איור 9).

איור 9: מאפייני המרחב הימי הישראלי מתוך תוכנית ימית לישראל של הטכניון

השאלה שנעמוד עליה בהמשך חשובה ביותר: מדוע בתקופת המדינה שבדרך ולאחר הקמתה התגברה המודעות של החברה הישראלית למרחב הימי, ומה גרם לכך שהחל בתחילת שנות ה-2000 השתנתה המגמה עד כדי כך שיש הטוענים שאנו מצויים במצב של "עיוורון למרחב הימי" (Maritime Domain Blindness)? התופעה מתבטאת בחוסר היכולת להעריך את התפקיד המרכזי שממלאים המרחב הימי והכוח הימי של המדינה בהבטחת ביטחונה ושגשוגה הכלכלי. ראוי לציין שבעיית העיוורון למרחב הימי איננה ייחודית לישראל, ומדינות נוספות כמו הודו חוות אותה גם כן, גם אם בממדים שונים.⁷⁷

בלי משים, תשומת הלב הלאומית להזדמנויות ולאיומים במרחב הימי גדלה מאוד בשנים האחרונות, בעיקר עקב גילוי מאגרי גז במים הכלכליים של ישראל ומתוך הבנה שהיוזמות במרחב הימי יתרבו, ויש להתחשב בשינויים במזרח הים התיכון בפרט ובשינויים הגלובליים בכלל.

החל ב-2014 מוביל מְנָהל התכנון (במועד כתיבת ספר זה במשרד האוצר), תהליך לגיבוש מדיניות למרחב הימי של ישראל. התהליך עצמו לוקה בשתי בעיות עיקריות: האחת, שלא הוגדרו לפעולתו מדיניות (Policy) ויעדי-על מטעם הדרג המדיני. השנייה, שהוא מתרכז בים התיכון בלבד, ואיננו מתייחס למפרץ אילת והים האדום.

בסוף 2018 מְנָהל התכנון פרסם טיוטת מסמך מסכם שהוא בבחינת מסמך תכנון למרחב הימי (Marine Spatial Planning), אשר במועד כתיבת הספר הזה טרם אושר על-ידי ממשלת ישראל.⁷⁸ במרס 2020 הוציאה מנכ"לית מְנָהל התכנון מסמך חדש שאושר לדבריה על-ידי ולחוף (הוועדה לשמירת הסביבה החופית), ובו מצוין כי "בקרב, מנהל התכנון יחל לגבש את מתווה העבודה ליישום מסמך המדיניות". כל זאת בלי שהנושא נדון ואושר על-ידי ממשלת ישראל.⁷⁹

עדות נוספת לחשיבותו של המרחב הימי לביטחונה וחוסנה של ישראל עלתה בעת הסגר הראשון שהוטל עקב מגפת הקורונה (COVID-19) בישראל במרס-מאי 2020. המשבר פגע באורח אנוש בתחבורה האווירית אל ישראל וממנה, אך דווקא נמלי הים של המדינה, המשמשים שער לסחר הימי לישראל, תפקדו בצורה סדורה וביעילות. ראש הממשלה בנימין נתניהו, בנסותו להרגיע את הציבור מהסתערות על מדפי המרכולים, מסר: "רוב האספקה לישראל מגיעה דרך הים – מוצרים, חומרי גלם, כולל מזון, ואין שום סיבה להסתער על הסופרמרקטים, כי יש די והותר מזון ויהיה די והותר מזון".⁸⁰ ואכן, למרות ההשפעה הקשה של נגיף הקורונה על כלכלת ישראל והמשק הישראלי, המשיכו הנמלים לתפקד בצורה סבירה באופן יחסי. עם זאת, הרוב המוחלט של האוניות הפוקדות את נמלי

⁷⁷ Gurpreet S. Khurana, "India's sea-blindness", *Indian Defence Review (IDR)*, 24(1), 2009

⁷⁸ מטרת התוכנית היא לצמצם את הקונפליקטים בין המגזרים וליצור סינרגיה בין פעילויות שונות. התהליך אמור לעודד השקעות באמצעות יצירת חיזוי, שקיפות וכללים ברורים יותר. התכנון מקדיש תשומת לב לשימור הסביבה – באמצעות זיהוי מוקדם של השפעה והזדמנויות לשימוש מרובה בחלל.

⁷⁹ מנהל התכנון המרחב הימי של ישראל, מסמך מדיניות למרחב הימי של ישראל | ים תיכון, מאי 2020.

⁸⁰ דף הפייסבוק של ראש הממשלה, 11 במרס 2020.

ישראל אינן מניפות דגל ישראל, אלא אוניות זרות כיהא לתקופת הגלובליזציה. כל עוד השירות בממלים מוגש להן בצורה טובה (גם אם צוותם מוחזק בבידוד), הן ימשיכו לפקוד את נמלי ישראל. ואולם, בתרחיש שבו האיום על הספנות והנמלים לא יהיה גלובלי כמו נגיף הקורונה, אלא ביטחוני, כמו ירי של אלפי ועשרות אלפי טילים שיירו על נמלי ישראל מרצועת עזה, או משטח לבנון, סביר (לנוכח לקחי מלחמת לבנון השנייה), שאוניות זרות יפסיקו לפקוד את נמלי ישראל. חוזרת ועולה המסקנה שאי-הימצאות צי של אוניות תחת דגל ישראלי לצורך שימוש בשעת חירום עלולה להביא לכך שקברניטי ישראל לא יוכלו להבטיח הגעת אספקה חיונית למדינה.⁸¹

תפיסת הביטחון של המדינה שבדרך והמרכיב הימי שבה

בשנות ה-20 של המאה ה-20 הפך הים בהדרגה למוקד תשומת הלב והפעילות הציונית. 1924 סימנה את תחילתו של התהליך שהעניק לים עדיפות בהוויה הציונית, ושיאו של התהליך היה באמצע שנות ה-30. ב-1928 הקימו ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל והציונים הכלליים בעקבותיה אגודות ספורט ימיות, כדי למשוך את הנוער היהודי לפעילות ימית. הרעיון של הים כהזדמנות מסחרית ניכר בסדרה של יוזמות להקים חברות ספנות ודיג בבעלות יהודית.⁸²

החלטת הקונגרס הציוני ה-19 ב-1935 על הקמת המחלקה הימית – המחלקה לדיג ולים במסגרת הסוכנות היהודית; הקמת נמל תל-אביב ב-1936 בתגובה לחרם הערבי על הפעילות היהודית בנמל יפו בראשית המאורעות; הקמת חי"ל (חבל ימי לישראל) שהיה אגודה להכשרה ימית ולהעמקת התודעה הימית שנוסדה באותה שנה – כל אלה היו אירועים שסימלו את החשיבות שהתחילה ההנהגה היהודית בארץ ישראל לייחס לים. לכך נוספו הקמת חברת הספנות הלאומית 'צים' בתום מלחמת העולם השנייה, ומאוחר יותר המאבק על ההעפלה של יהודים לארץ ישראל דרך הים, שהיה לאחד מסימני ההיכר הבולטים של התנגדות היישוב למדיניות העלייה של הבריטים.⁸³

ב-1932 הביע יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית דוד בן-גוריון את חשיבות המרחב הימי לישראל.⁸⁴ במאמרו "לקראת הים" כתב בין השאר דברים שהיו בבחינת שינוי בתפיסה המדינית והפוליטית של הנהגת היישוב:

הים הגדול הזה נחשב לתחום המערבי של ארצנו. זוהי טעות נפסדת שעלינו לעקור משורשה. מבחינה יישובית, כלכלית ופוליטית יש לראות בים התיכון לא את

⁸¹ Shaul Chorev and Alex Gerson, "The Coronavirus Outbreak and Maritime Trade to and from Israel", *The Jerusalem Post*, 6 April, 2020

⁸² Maoz Azaryahu, "The Formation of the 'Hebrew Sea' in Pre-State Israel", *Journal of Modern Jewish Studies*, 7(3) (2008), pp. 251–267

⁸³ קובי כהן-הטב, "ועדת המים" והניצנים הראשונים לתרבות ימית ציונית בארץ ישראל בראשית תקופת השלטון הבריטי", *ישראל*, 22 (2014), עמ' 53.

⁸⁴ דבריו מבטאים למעשה את ה־National Values & National Aims שבאזור 36 בעמוד 181.

גבולה אלא את המשכה של ארצנו. על חוף הים לא מסתיימת הארץ אלא יבשתה בלבד. האפשרויות הכלכליות והיישוביות הנמצאות בחובה של ארצנו מקומן לא רק ביבשה אלא גם בים.⁸⁵

דמות מרכזית בהקמת הספנות העברית בארץ ישראל היה ד"ר נפתלי וידרא. ב-1936, שלוש שנים בלבד לאחר שעלה לארץ ישראל, ובלי שהייתה לו כל הכשרה בתחום הימי, החל לנהל את המחלקה הימית של הסוכנות היהודית בחיפה. המחלקה הזאת הייתה למעשה הזרוע המבצעת של ההסתדרות הציונית העולמית בתקופת המנדט הבריטי, במוסד השלטון של היישוב היהודי. וידרא היה גם מעורב בהקמת בית הספר הימי "קציני ים" שליד הטכניון. "אנו נוכחים שהימאות היא אחד מנדבכי היסוד של בניין זה, ואין ספק שנצליח להוסיף ליסודות מולדתנו, לחקלאות ולתעשייה גם את משק הים העברי".⁸⁶ גם אלה הם, ללא ספק, דברים שאפשר לראות בהם "ערכים לאומיים".

החל באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20 נתפס המרחב הימי כחלק מהמרחבים האחרים שאותם נדרשה לכבוש המדינה שבדרך, והיה חלק בלתי נפרד מהאתוס הלאומי שהתפתח.⁸⁷ החל בקיץ 1939 לקחה הנהגת היישוב תחת חסותה את מנגנון ההעפלה, וביולי אותה שנה הוקם "המוסד לעלייה ב" כזרוע של ארגון "ההגנה", הוכפף למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית והפך לגוף המרכזי שהנהיג את ההעפלה בעזרת שלוחותיו בארצות השונות. יותר מ-100 אלף איש עלו לארץ ישראל לפני הקמת המדינה במסגרת ההעפלה ביותר מ-120 אוניות, והמאבק בשלטון הבריטי כדי לפרוץ את הסגר שהוטל על-ידו היה מר. שמותיהן של מקצת האוניות אף שיקפו סמלי אתוס לאומיים כמו "אף על-פי כן", "מדינת היהודים", "לא תפחידונו", "כנסת ישראל", "אקסודוס", "קיבוץ גלויות", "עצמאות" ועוד.⁸⁸

עם זאת, אנשי היישוב התגייסו לצי הבריטי כדי להילחם בשורותיו בגרמניה הנאצית, וכוח של "ההגנה" הכשיר עצמו לתוכנית שאפתנית במיוחד לפגוע בתשלובת זיקוק הנפט בטריפולי שבלבנון. ב-18 במאי 1941 יצא הכוח בדרך הים ליעדו, ומאז נעלמו עקבותיו. אלה היו "כ"ג יורדי הסירה" שאליהם הצטרף קצין בריטי. מאז ועד היום לא הצליח איש לפצח את חידת היעלמותם.⁸⁹

בתגובה לפעילות השלטון הבריטי למנוע עלייה בלתי לגלית לארץ, הקימו שלוש המחחרות ("ההגנה", "אצ"ל ולח"י) כוחות ימיים שפעלו נגד מתקנים בריטיים כגון חבלה במתקני המכ"ם, במבני משמר החופים ובספינות משמר בריטיות. נוסף על כך, שליחי

⁸⁵ ארנון סופר, "האופציה הימית: הצורך ביציאה אל הים", קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, 2014.

⁸⁶ מתוך דברים שנשא פרופסור שאול חורב לזכרו של ד"ר וידרא נפתלי ביום העיון לזכרו של ראובן חייקין במושב על הספנות והנמלים, 23 בינואר 2019.

⁸⁷ לדוגמה, שירה של לאה גולדברג "שיר הנמל" לכבוד חנוכתו של נמל תל-אביב שהולחן מאוחר יותר על-ידי רבקה לוינסון. השיר זכה להצלחה מיידית סוחפת ופשט במהרה בכל מושבות הארץ ועריה.

⁸⁸ מרדכי נאור, **ההעפלה, 1934-1948**, משרד הביטחון והוצאה לאור, יולי 2007.

⁸⁹ הרחבה אפשר למצוא בספרו של מרדכי נאור, **הכ"ג – שליחות עלומה**, רשת צומת ספרים, ינואר 2019.

ההעפלה יצרו קשר חשוב עם יהדות אירופה, החדירו בהם את התודעה הציונית, והכינו תשתית לרכישת נשק בחו"ל. פעולות ההעפלה הביאו לניסיון ימי לא מבוטל, בייחוד של הפל"ם (היחידה הימית של הפלמ"ח) שליוותה את הספינות והייתה יסוד להקמת שירותי הים ובהמשך לחיל הים בצה"ל. ההעפלה העמידה לרשות המערך הלוחם של צה"ל כ-15 אלף גברים, שהיו בתש"ח בני 18–25, והיוו עתודה לוחמת חיונית ביותר במלחמת העצמאות. חלקם אומנו על-ידי שליחי "ההגנה" עוד במחנות המעצר בקפריסין, ובהגיעם לישראל נשלחו ישירות להילחם בחזית תחת השם "גח"ל" (גיוס חוץ לארץ).

מרכיב הים בביטחונה של ישראל מצא את ביטויו עוד לפני הקמת המדינה באמצעות שני המרכיבים: ערכים לאומיים ומטרות לאומיות (National Values & National Aims). המאבק במנדט הבריטי הסתיים על הים בהכרעה ברורה לצד היישוב היהודי, ואפשר לקבוע בבירור שהוא הגיע לעצמאות ימית מלאה: הוא שלט בשלושת הנמלים של ארץ ישראל, הייתה לו חברת ספנות לאומית, הדיג ומשקי הדיג התפתחו מאוד ואף בתחומי החינוך וההכשרה הימית ניכרה התקדמות רבה.⁹⁰ למרבה הצער, עם השגת העצמאות ופתיחת שערי הארץ ליהדות התפוצות התייתר מרכיב זה במדיניות הביטחונית של ישראל הצעירה, ותשומת לב ההנהגה הופנתה ליעדים ביטחוניים אחרים.

תפיסת הביטחון (Security Doctrine) של ישראל ומרכיב הים

לכאורה, למרכיב הים היה אמור להיות משקל גבוה ביותר בדמוגרפיה בישראל, שכן הכפלת אוכלוסיית היישוב העברי בארץ בשנים 1948–1949 התרחשה רובה ככולה דרך הים (מ-650 אלף איש ב-1948 ל-1.3 מיליון איש ב-1949). ובנוגע להיבטים הגאואסטרטגיים הקשורים למרחב זה יצוין שבאפריל 1948 נכבשה העיר חיפה, וחודש לאחר מכן הועבר נמל חיפה, שהיה נמל המים העמוקים היחיד והעיקרי, לידיים ישראליות. במאי 1948 סייע חיל הים לשחרור הגליל המערבי ולכיבוש עכו שלא נכללו בגבולות החלוקה של 1947 על-ידי חטיבת כרמלי. כיבוש אילת, שלא הייתה מיושבת, בסיום מבצע "עובדה" במרס 1949, פתח בפני ישראל שער חדש לים סוף.⁹¹

בהתייחס להתגבשות המסגרת הארגונית של חיל הים, יש לציין שתי אבני דרך עיקריות: הראשונה, פקודת יום שהוציא גרשון זק שדוד בן-גוריון מינה אותו להיות ראש השירות הימי לאחר החלטת החלוקה באו"ם בכ"ט בנובמבר 1947.⁹² חשוב לציין שבעת הקמת השירות הימי לא הוגדר תפקידו של מח"י (מפקד חיל הים), והשירות הימי בראשותו של זק היה מינוי פוליטי ללא רקע ימי וכפוף לשר הביטחון. השנייה, הגדרת תפקידי השירות

⁹⁰ כהן-הטב, 2019.

⁹¹ הספר איננו דן במבצעי חיל הים במלחמת העצמאות. להרחבה ראו את ספרו של אליעזר טל, **מבצעי חיל הים במלחמת העצמאות**, מהדורה שנייה מורחבת, ספרי מורשת ימית ישראלית עמותת חיל הים, תשס"ב 2002.

⁹² גרשון זק, **פקודת יום 29 נובמבר 1947, חיל הים**, חוברת ו', דצמבר 1948, עמ' 14.

הימי שהתפרסמה בפברואר 1948 עוד לפני הכרזת המדינה מטעם ראש מטה הפלמ"ח באותה תקופה, יגאל ידן. בהגדרה נקבעו הדברים האלה:

התפקידים העומדים על הפרק, בעתיד הקרוב, מחייבים הגדלה מספרית והרחבה ארגונית של כוח המחץ הימי. התפקידים העיקריים הם: 1. אבטחת חופים; 2. הבטחת הנמלים; 3. פעולות נגד בלוקדה אפשרית של ארצות ערב; 4. נחיתה מהים, נגד מטרות בעומק האויב, בתוך הארץ ומחוצה לה; 5. הבטחת תחבורתנו הימית, בעיקר העלייה.⁹³

הגדרות תפקיד אלה בבחינת יעדים לגיבוש אסטרטגיה לחיל הים היו בהירות, ואפילו מרחיבות במובן מסוים, אך נעדרו מהן האמצעים (Means). בנוגע לדרכים למימוש, שררו בין מי שהיו אמורים להיות מובילי החיל בעתיד חילוקי דעות קשים, שנבעו מהשקפות עולם שונות וניסיון מבצעי שונה.

בן־גוריון שהיה מודאג מהתארגנותו של השירות הימי, ובמיוחד מהמתחים ששררו בין אנשי הפל"ם ובין בוגרי הכשרה ימית מסודרת בצי הבריטי, ביקש לקבל המלצה מקצועית חיצונית בעניין. לצורך כך נעזר במרכוס יוסף־זיו שהיה קפטן (מקביל לדרגת אל"ם) בצי המלכותי הבריטי במהלך מלחמת העולם השנייה. זיו הגיש לבן־גוריון את המלצותיו, והעיר שאף שייעודו ומבנהו של החיל נקבעו זה מכבר, עדיין לא נכתבה תוכנית גיוס וחימוש אופרטיבית המותאמת למבנה הזה. לדבריו, אף כי בבניין החיל מושקעים רצון טוב ומאמצים רבים, עקב חוסר הניסיון אין עדיין תוצאות ראויות. בהתאם לכך החליט בן־גוריון באוקטובר 1948 למנות את פול שולמן, ששירת בצי ארצות־הברית והשתחרר קומנדר (סא"ל), למפקד המבצעי הימי (עדיין ללא תואר מפקד חיל הים, אלא בתפקיד של ראש המטה, ובכפוף לרמטכ"ל).

למרות הקשיים בבניית חיל הים ובעיצוב אסטרטגיית הפעלתו, המשיך בן־גוריון להדגיש את חשיבות "כיבוש הים". בנאום שנשא ב־1948 המשיך להצביע על חשיבותו של המרחב הימי והיסודות המגוונים הטמונים בו ואמר:

יש עוד שטח אחד שימלא תפקיד גדול בביטחון, בעלייה ובהתיישבות, ושטח זה גדול אפילו מהנגב, גדול מכל ארץ־ישראל – זהו הים. זהו אחד החלקים החשובים של ארץ־ישראל, של המדינה היהודית. שם אין "שלנו" ו"לא שלנו", וגם לפי המושגים של אנשי קק"ל אין צורך לקנותו בטאבו. דרושים רק שני דברים: אוניות ויורדי ים.⁹⁴

לצד הצהרות כאלה המבטאות את "המטרות הלאומיות" במבנה גיבוש אסטרטגיה ימית, נתקל מימושן בפועל בבעיות ומכשולים רבים: במרס 1949, לקראת סיום מלחמת העצמאות, הוקמה ועדה בראשות שאול אביגור, ששימש סגנו של בן־גוריון במשרד הביטחון, לבחינת מעמד חיל הים, הרכבו וזיקתו למטכ"ל. על־פי המלצותיה הוחלט שמעמד חיל הים יהיה שווה ערך לזרועות האוויר והיבשה במסגרת פיקוד מאוחד לשלוש הזרועות

⁹³ יגאל ידן, מסמך בדבר תפקידי כוח המחץ הימי – בשלב הנוכחי, 4 בפברואר 1948.

⁹⁴ יהודה בן־צור, "הזקן והים – מעורבות דוד בן־גוריון בהקמת חיל הים עפ"י יומניו מתקופת מלחמת העצמאות", אתר הפל"ם וההעפלה, (2007) עמ' 1.

בדרג של הפיקוד העליון, ובראש החיל יעמוד מפקד מבצעי.⁹⁵ שולמן התפטר מתפקידו בשל מחלוקות קשות עם יגאל ידין, ממלא מקום בפועל של הרמטכ"ל, או הרמטכ"ל בפועל באותה תקופה, ובעקבותיו התפטר גם ראש שירותי הים, גרשון זק. רק במאי 1949 מונה אלוף שלמה שמיר, איש צבא בריטי לשעבר וללא רקע ימי, למפקד החיל, ובכך תמה התקופה של מינוי כפול של ראש שירותי הים ומפקד מבצעי לחיל. בימיו של שמיר החל חיל הים בתהליך בנייה וארגון בעקבות הפקת לקחים מהיעדר מקצועיות בחיל.

דברים שנשא ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון בטקס סיום קורס חובלים ב-1950, היו הזדמנות מתאימה לסקירת התפתחותם של התעבורה הימית והכוח הימי מתקופת המקרא, כמו גם ההתפתחויות האחרונות בתחום לאחר הקמת המדינה.⁹⁶ בן-גוריון הציג את המציאות שנוצרה לאחר קום המדינה שבה ישראל יושבת לחופי שני ימים, דבר המהווה מפנה וחיידוש. הוא ציין שמהקמת המדינה תלוי ביטחונה בשליטה בים, וגם "ציודנו, מזוננו, מסחרנו נישא על גלי הים". ומכאן הסיק שללא כוח ימי, "לא יעמוד לנו צבא היבשה וחיל האוויר החזק ביותר" כלשונו. בנוגע להזדמנות שהמרחב הימי טומן בחובו ציין:

הים אינו מדבר-מים, כפי שנראה הדבר לרבים. הים הוא אוצר בלום שלא יחסר בו כול [...] כיבוש מרחבי הים חיוני שבעתיים למדינה קטנה כישראל, שעתידיה להתרחב ולהתפתח אם נבין שחוף הים אינו מחיצה וגבול, אלא גשר ופתיח לאימפריה ענקית המשתרעת כמעט לאין-סוף על גלי הימים השוקקים.

מכל האמירות שהובאו לעיל עולה שלפי המתודה שמציע ג'פרי טיל לגיבוש עוצמה ימית, הצהרותיו של ראש ממשלתה הראשון של ישראל מביעות לכאורה את הערכים הלאומיים והמטרה הלאומית, ובהתאם לכך אפשר לגבש מדיניות ימית (Maritime Policy Tier-1). אומנם דברי בן-גוריון משקפים ניסיון להתוות את הערכים הלאומיים בנוגע לים, אך בפועל, ובמיוחד בכל האמור להקצאת משאבים לאומיים לפיתוח הזרוע הימית של צה"ל, לא יושמו הכרזותיו למשאבים וסדרי עדיפויות.

לפני שנושא תפיסת הביטחון של ישראל ייבחן נדרש להבהיר את חשיבותה של תפיסת ביטחון למדינה, ועל אחת כמה וכמה למדינה כמו ישראל. תפיסת ביטחון עדכנית חיונית ביותר כדי לאפשר את גיבושם של עקרונות המענה, לקביעתם של סדרי העדיפויות, ולניהול הסיכונים מול אתגרי הביטחון. בן-גוריון הבין זאת, והחל בסדרה של דיונים בפורומים שונים שסיכומיהם שימשו אותו בגיבוש תפיסת הביטחון הראשונה של ישראל, ולאישורה בממשלת ישראל באוקטובר 1953 מיד לאחר שהגיש לה את עיקרי תפיסתו. ראוי לציין שהתפיסה שאושרה לא שיקפה (במרכיבים הצבאיים שלה) את החשיבות שייחס לכאורה למרחב הימי בקשר לחוסנה וביטחונה של המדינה, ומוכן שהעדיפות הנמוכה שחיל הים

⁹⁵ בספר זה לעיתים מכונה חיל הים כחיל ולעיתים כזרוע. החל מחודש אוקטובר 2014 קבע מח"י, רם רוטברג, את המונח זרוע הים כשמו הרשמי של החיל.

⁹⁶ דוד בן-גוריון, "חיל הים – הרצאה בסיום קורס חובלים", חזון ודרך, כרך שלישי, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, 1950.

זכה לה בנוגע לתוכנית בניין הכוח שלו משקפת זאת נאמנה. ד"ר צ'ק פרייליך, לשעבר סגן יו"ר המל"ל (המטה לביטחון לאומי), מציין בספרו:

לתפיסת הביטחון של בן־גוריון הייתה השפעה עצומה על החשיבה האסטרטגית של ישראל עד לשנות ה־80 [...] ובמציאות, היא הייתה רחבה יותר מאשר דוקטרינה ביטחונית, והקיפה מרכיבים משמעותיים של מדיניות חוץ ומדיניות חברתית־כלכלית, ולפיכך ראוי שיתייחסו אליה כאל דוקטרינת ביטחון לאומי קלסית.⁹⁷

גם אם הכיר בן־גוריון בחשיבותו האסטרטגית של המרחב הימי (כפי שביטא זאת בנאומו), הרי שבתפיסת הביטחון שגיבש ואושרה ב־1953 בממשלת ישראל לא באו אלה לידי ביטוי.

ההנחות שעמדו בבסיס תפיסת הביטחון של ישראל היו:⁹⁸

- הא־סימטריה הכמותית – מדינות ערב עולות על ישראל בכל מדד כמותי.
- היעדר עומק אסטרטגי – שטח מדינות ערב גדול ביחס לשטח ישראל.
- חוסר אפשרות לניצחון סופי מול מדינות ערב.

בן־גוריון כלל שני מושגים בקביעת תפיסת הביטחון של ישראל: כוח המחץ וכוח העמידה. הראשון הוא סך כל המרכיבים הצבאיים המשתתפים בלחימה ותורמים להכרעה (אך אינם מביטחים את ההישגים במשך זמן). השני הוא סך כל המשאבים העומדים לרשות המדינה (שטחה, כלכלתה, גודל אוכלוסייתה, יכולתה לספוג אבדות ולהוריד את רמת החיים).

היעד העליון בתפיסת הביטחון של בן־גוריון היה השגת שלום, או לפחות השלמה של מדינות ערב עם קיומה של ישראל כמדינה יהודית במזרח התיכון. בן־גוריון הבין את משמעות הא־סימטריה הכמותית בין ישראל לשכנותיה, כך שהכרעה ב"סיבוב אחד של עימות" לא תבטיח בהכרח שזאת ההכרעה הסופית. כדי להקטין את הפער הכמותי הבין־ישראלי תיאלץ להחזיק צבא סדיר גדול יותר (יחסית) בהשוואה למדינות המערב, דבר שחייב גיוס חובה לצה"ל (כולל אוכלוסיות חלשות), שיפור מעמד הנשים וגיוסן לצה"ל. דרך פעולה נוספת להקטנת הא־סימטריה הכמותית הייתה בעידוד העלייה והילודה. בן־גוריון הבין את חשיבות הכלכלה כמרכיב חשוב בתפיסת הביטחון, ותלותה של ישראל ביכולתה המשקית והכספית של האומה. לצד הצורך בצבא סדיר גדול יחסית, הצבא חייב להיות חזק בכוח המחץ שלו, שיקטין את הוצאות האחזקה שלו (צבא חובה תמורת שכר נמוך). כדי לא להעיק על כלכלת המדינה צבא המילואים צריך להיות "זול", להתאמן רק בתקופה מוגדרת וקצרה בשנה ולקבל את שכרו מהביטוח הלאומי. כמו כן, כדי לתעדף בניין כוח

⁹⁷ Charles D. Freilich, *Israeli National Security: A new strategy for an era of change, foreign policy response, diplomacy in support of strategic partnership*, Oxford: Oxford University Press, 2018, p. 14.

⁹⁸ דוד טל, *תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, מקורותיה והתפתחותה 1949–1956*, באר שבע: המכון למורשת בן־גוריון, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 2008.

החליט בן־גוריון שלא לבנות תשתיות חדשות (מחנות ובסיסים), אלא להישען על התשתית שהבריטים הורישו לצה"ל.

בן־גוריון קבע שתינתן עדיפות להכשרת לוחמים ביחידות האיכות (חיל אוויר ושריון) על־פני גורמים אחרים. בנוגע ליתרונות היחסיים שיש לישראל (שבניתוח גאואסטרטגי נמצאו גם כחסרונות) התייחס לגודלה המצומצם (גאוגרפית) של ישראל המאפשר שינוע מהיר של כוחות מזירה אחת לשנייה; למקום מושבו של עם אחד שהוא גם אומה אחת (בניגוד למדינות הסובבות את ישראל); ליתרון הטכנולוגי שצריך להיות לצה"ל על־פני יריביו; ליתרון הרוח החלוצית שיש בצה"ל וכן לגורם האנושי והמדעי – הגניוס היהודי (התרבות היהודית החותרת למצוינות), המדע והטכנולוגיה.

"שלוש הרגליים" שעליהן נשענה תפיסת הביטחון (הרתעה, התרעה והכרעה) פירושו: על ישראל לגרום לאויביה לחשוש מלתקוף אותה, ואם לא תצליח – עליה לזהות היעדר הצלחה במועד מוקדם דיו כדי לגייס מילואים. אם אפשר אף להעביר את המלחמה לשטח האויב במכה מקדימה ולנצח במהירות (כדי שאפשר יהיה לשחרר את כוחות המילואים), ובאופן מובהק ניצחון שיחדש את ההרתעה ויחזק אותה. תפיסת הביטחון הזאת נועדה לתת פתרון לבעיית "הביטחון היסודי", שהיא השמירה על קיומה של ישראל מפני איום צבאי קונונציונלי חמור סביר. בכל סבב של עימות בינה ובין שכנותיה העוינות ישראל צריכה להכריע בעוצמה ובמהירות את העימות. סבב אחד של עימותים ככל הנראה לא יביא לרגיעה, ורק ניצחון בכמה סבבים יוכל למנוע מהאויב לרצות לשוב לשדה הקרב. בכך תתבסס יכולת "ההרתעה המצטברת", שייטכן שתניע את מדינות האויב לפתוח במשא ומתן על הסכמי שלום עם ישראל. ראוי לציין שהתפיסה הזאת לא ייחסה למרחב הימי (במרכיבים הצבאיים) חשיבות רבה, אלא נהפוך הוא. על־פי תרשימו של ג'פרי טיל (איור 63 בעמ' 300) אפשר לומר שבן־גוריון הכיר בערכים הלאומיים ובמטרה הלאומית ואף באינטרסים הלאומיים (National Interests) של העוצמה הימית, כאמור, אך העדיף להסתפק בכך ולא להתמודד בתפיסת הביטחון עם קביעת המדיניות הימית והאסטרטגיה הימית (Maritime Policy and Strategy). כך כאשר נדרש לקבוע את המשאבים והעדיפויות (Priorities and Resources) "נשאר חיל הים מחוץ למשחק".

ייתכן שעל אף אי־ההתייחסות לתפיסת הביטחון למרחב הימי, ובהתאם לכך גם העדיפות הנמוכה שנפלה בחלקו של חיל הים הישראלי, הבין בן־גוריון את חשיבותו של כוח הצוללות לישראל, והמשיך במאמצים לפתח כוח זה. עדות לכך מוצאים בשיחתו עם קנצלר גרמניה המערבית, קונרד אדנאואר (Konrad Adenauer), שנערכה בתחילת 1960 במלון וולדורף־אסטוריה בניו־יורק. בשיחה דנו השניים בנושאים מגוונים כגון תמיכה כספית לישראל, אספקת כלי נשק לצה"ל, בעיות התְּכָלוּל (אינטגרציה) של העולים החדשים בישראל, תנועת הקיבוצים והמצב הפוליטי העולמי בכלל. אחת מנקודות המפתח החשובות בשיחה נגעה לצוללות. מפרוטוקול השיחה בין השניים עולה שכוח הצוללות הוא מרכיב חשוב בעוצמה הביטחונית ולפיכך גם בעוצמה הימית, היה גורם מובהק בתפיסתו של בן־גוריון, גם אם לא מצא את מקומו בתפיסת הביטחון הכתובה, או בעדיפות בהקצאת המשאבים שנגזרו ממנה. בן־גוריון ציין בפני אדנאואר:

ישנם שני דברים שאנו צריכים מכם, ושבהם אתם יכולים לעזור לנו. הדבר הראשון – צוללות. הצוללות האנגליות שקיבלנו אינן מתאימות למטרות שלנו. הן מיועדות לטווחים ארוכים, ונדרשים בהן צוותים גדולים. אנחנו זקוקים למשהו שונה, קטן יותר [...] אנו זקוקים לצוללות המתאימות לפעולה בים התיכון ובים סוף.⁹⁹

שינוי מערכתי (פרדיגמטי) בנוגע לתפיסת ההפעלה של חיל הים בתהליך "מלמטה-למעלה" (Bottom Up), חל בתקופת פיקודו של אלוף יוחאי בן־נון על החיל בשנים 1960–1966. בן־נון היה מודע לחולשתו של החיל באיכות ובכמות. הביטוי השגור אז היה "זה מה שיש ועם זה ננצח", אולם הדרישה מאנשי הים להקרבה לא אִפְּשרה להביא להצלחה בקרב הימי. בן־נון הפעיל סיעור מוחות עם ריבוי משתתפים וניצל את הניסיון, ההשכלה והתובנה של קציני החיל שדנו בבעיה ונדרשו להביע את דעתם.¹⁰⁰ הוא סיכם את תפיסתו במילים הבאות:

חיל הים מיצה את כל הפתרונות האפשריים לבעיית הזירה הימית באמצעות סדר הכוחות הקיים [...]. יש לקיים צי אשר ישיג את עיקר משימתו בדרך המהירה והזולה של השמדת צי האויב בימי הלחימה הראשונים, ושיהיה מסוגל לענות על מרב המשימות הנדרשות על־ידי המטכ"ל בנושא מלחמה כוללת [...]. הפתרונות גלומים בשינוי התפיסה ובפיתוח נשק עדיף וחדיש שישרת התפיסה. הנשק הנדרש: סטי"לים, צוללות ובתמורה השבתת הסד"כ, המשחתות והסט"רים.¹⁰¹

דרך הפעולה שנבחרה הייתה הצטיידות בכמות גדולה של כלי שיט קטנים ומהירים המצוידים בנשק קטלני. כדי להשיג את כמות היחידות הדרושה ביכולת תקציבית סבירה, היה ברור שעל כלי השיט הבודד להיות קטן־ממדים ככל האפשר.¹⁰² בהסכם לכינון יחסים שחתמו בן־גוריון ואדנאואר, הוכנסו כלי שיט עבור חיל הים לרשימת הציוד שיספקו הגרמנים לישראל.¹⁰³ גם בעשור השני של המאה ה־21 ובהנהגתה של הקנצלרית אנגלה מרקל (Angela Merkel), ממשיכה גרמניה לשאת במחויבותה לביטחונה של ישראל.¹⁰⁴

⁹⁹ זכי שלום (הבאה ותרגום) "מן הארכיון, פגישת בן־גוריון – אדנאואר, 14 במרס 1960 מלון ולדורף אסטוריה", עיונים בתקומת ישראל, 6, (1996) עמ' 604–626.

¹⁰⁰ גם אלוף ביני תלם, מפקד חיל הים במלחמת יום הכיפורים, מצוין: "במשך הרבה שנים לא נעשה שום דבר בצה"ל לגבי חיל הים. זה נבע אך ורק מאי עשייה בתוך חיל הים בעניין זה. זה שבסוף כן נעשה נבע אך ורק מתוך הפעילות והלחץ של אנשים בתוך חיל הים. זה אף פעם לא מלמעלה כלפי מטה". שמעון עדן, **אנשי הברזל על ספינות עץ**, רעות: אפי מלצר, 2000, עמ' 271.

¹⁰¹ יוחאי בן־נון, **התקופה לקחה אותנו**, תל־אביב, 2003, עמ' 116. סטי"ל – ספינת טילים; סד"כ – סדר כוחות, סט"ר – ספינת טורפדו.

¹⁰² הרחבה על התהליך שהתנהל בהובלתו של מח"י אלוף בן־נון, ההתנגדויות בתוך החיל ומחוצה לו ראו: זאב אלרון ושואל ברוכפלד, "המטכ"ל מול חיל הים בעשור עגום 1953–1962", **יסודות**, 1, צה"ל: המחלקה להיסטוריה, (מאי 2019), 127–163.

¹⁰³ דוד ויצטום, **תחילתה של ידידות מופלאה? הפיוס בין ישראל לגרמניה, 1948–1960**, ירושלים ותל־אביב, 2018, עמ' 275.

¹⁰⁴ Freilich, 2018, pp. 283–284.

בינואר 1963 הגיש אלוף בן־נון את תוכנית בניין הכוח למטכ"ל, בראשותו של רא"ל צבי צור, ובה שתיים־עשרה ספינות טילים. בסיכום הדיון אישר הרמטכ"ל לבנות סדרה ראשונה של שישה סטי"לים לחיל הים, אך הוא קיבל אישור להמשיך ולפתח אותם – כלים מהפכניים שפיתוחם היה עמוס בסיכונים טכנולוגיים ומבצעיים. שאול (סם) ברונפלד, עמית מחקר ב"מרכז דדו לחשיבה צבאית בין־תחומית" וזאב אלרון, היסטוריון צבאי טוענים: "בן־נון ויתר על הפלטפורמות המסורתיות, וכך קיבל אישור לפתח פלטפורמות חדשות, המטכ"ל קיבל בתמורה תפיסה ימית שתאמה עם תפיסת הביטחון".¹⁰⁵

בתקופת כהונתו של לוי אשכול בתפקיד ראש ממשלת ישראל (החל ביוני 1963), ולמרות הגידול בסדר הכוחות של חיל הים שחל בתקופתו, בדיונים שהתקיימו בקבינט המדיני־ביטחוני של ממשלת האחדות הלאומית בראשותו על משימות וסדר הכוחות של חיל הים מוצאים בדברי הרמטכ"ל דאז רא"ל חיים בר־לב עדות לחוסר הכרה במרכיב הים בביטחונה של ישראל. בר־לב גרס: "המלחמה לא תוכרע בים. המלחמה תהיה קצרה וההכרעה בה לא תלויה באספקה מהים. תפקיד חיל הים הוא להגן על חופי המדינה בעזרת חיל האוויר, ויש מספיק כוחות למטרה זו".¹⁰⁶ הדברים מלמדים שגם תהליך בניין הכוח של חיל הים, שהחל במחצית שנות ה־60 של המאה ה־20 והיה משמעותי ביותר מבחינת כלי השיט שבהם הצטייד (12 סטי"לים ו־6 נחתות חדשות), היה בבחינת שיפור יכולותיו של חיל הים. השיפור הזה אִפְּשֶׁר לבצע את משימות אבטחת הגבול הימי של ישראל והקניית יכולת ביצוע מבצעי נחיתה, אך הן לא נתפסו כתורמים ישירות לאחת מ"שלוש הרגליים" שעליהן הייתה מבוססת תפיסת הביטחון.

אלוף שלמה אראל, שהחליף את אלוף בן־נון כמפקד חיל הים בינואר 1966, הדגיש את חשיבות המרחב הימי כמעניק עומק אסטרטגי לישראל, ולפיכך לדבריו אין היא יכולה לוותר על השליטה בו. עוד הוסיף כי השליטה במרחב הימי מגוננת מפני איום פוטנציאלי מצד הים על יעדים אסטרטגיים בשטח ישראל, ומעניקה יכולת התקפה של חיל הים על מטרות ערכיות של האויב. לדעתו, יש לקיים שליטה במרחב הימי ולמנוע חופש פעולה של ציי האויב באותו מרחב, בין אם למטרות הגנה ובין אם לצורך שימוש בים כמרכיב כוח אסטרטגי. מכיוון שהשגת העליונות הימית היא תנאי שבלעדיו לא יוכל צה"ל להשתמש במרחב הימי לכל מטרה שהיא, העדיפות בבניין הכוח של חיל הים חייבת להינתן לכוחות החיוניים להשגה וקיום עליונות ימית.¹⁰⁷

דווקא תחום הספנות והנמלים זכה בתקופה ההיא לעדנה: ב־1965 נפתח נמל אשדוד כנמל השני של ישראל בים התיכון. נמל אילת, ובמיוחד מסוף הדלק שבו קלטו נפט שיובא מאיראן, שונע דרך קצא"א (קו צינור אילת אשקלון), ויוצא דרך המסוף באשקלון לאירופה. לישראל היו אז ארבע חברות ספנות: 'צים', 'אל־ים', 'החברה להובלת פרי' ו'החברה

¹⁰⁵ אלרון וברונפלד, 2019, עמ' 216.

¹⁰⁶ שלמה אראל, לפניך הים – סיפורו של ימאי, מפקד ולוחם, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1998, עמ' 308.

¹⁰⁷ שלמה אראל, "הים כעומק אסטרטגי", מערכות, גיליון 388 (2003).

הקיבוצית תרשיש'. בסוף שנות ה-60 הפכה 'צים' לחברה בין-לאומית שהפעילה כ-150 אוניות מסוגים שונים (נוסעים, משא, צובר ומכליות דלק) ב-21 קווים סדירים בכל רחבי העולם.¹⁰⁸ אין ספק שהסכם השילומים עם ממשלת גרמניה בשנות ה-60 אִפְּשֶׁר להזרים כספים לאספקת אוניות ולמימון הקמת הצי הישראלי, והאוניות שנבנו בכספי השילומים הביאו לצמיחה מואצת של צי הסוחר הישראלי בכלל, וחברת 'צים' בפרט.

במלחמת יום הכיפורים, שנתפסה בתודעה הישראלית כטראומה שהרעידה את אמות הסיפים במדינה, בלט תפקודו יוצא הדופן של חיל הים, שהשיג השפעה מכרעת במערכה הימית, ואשר מהלכיו נלמדים בבתי הספר לאסטרטגיה צבאית במדינות העולם.¹⁰⁹ פרופסור מרטין ון קרפלד טוען כי: "מלחמת יום הכיפורים עשתה עבור ישראל ושכנותיה את מה שמלחמת העולם השנייה עשתה עבור המדינות המתפתחות – היא שמה קץ למלחמות הגדולות בין מדינות מפותחות".¹¹⁰ למרות זאת, הדבר לא הביא לשינוי בתפיסת הביטחון הישראלית, והדגשים לבניית סדר הכוחות של צה"ל לאחר המלחמה נותרו באותם מרכיבים שהודגשו עוד בתפיסת הביטחון של בן-גוריון – חיל אוויר, מודיעין ושריון. כך לא נדון חלקו של חיל הים כמו לדוגמה מבצעים אמפיביים שתוכננו להתבצע במלחמת יום הכיפורים (גם אם נעשה בהם שימוש מערכתי במלחמת לבנון הראשונה ב-1982). חשיבות הבטחת נתיבי השיט לישראל, ואפשרות התספוק המסיבי שהגיע לישראל מארצות-הברית לא זכו לניתוח אסטרטגי, ולכן אין פלא שבתודעה של מקבלי ההחלטות נשארה חקוקה רק הרכבת האווירית שהגיעה לישראל.¹¹¹

לאחר מלחמת יום הכיפורים פעל חיל הים לשינוי התפיסה האסטרטגית, וטען שיש לשנות את תפיסת המלחמה ולאורה לתכנן את כלי המלחמה שלו. היה זה תהליך "מלמטה-למעלה" שבו ניסה חיל הים לשכנע את המטכ"ל ואת הדרג המדיני בצורך לנקוט תהליך שיבטא את העוצמה הימית הנדרשת לישראל. חיל הים בראשות מפקד החיל, אלוף זאב אלמוג, טען שהעומק האסטרטגי הימי של ישראל מאפשר להנחית אש וכוחות בעורף שטחי האויב הקרוב, להרתיע את האויב הרחוק ולשהות מחוץ לשטחים הפגיעים והמאוימים (מצד הים, טיל קרקע-קרקע וטרור) בחופי ישראל. אי לכך, ב-1979 החליט חיל הים לנצל עומק זה באמצעות תכנון של סטי"לים וצוללות חדישים המצוידים בכמות ניכרת של טילים ארוכי טווח, בעלי רש"קים (ראשי קרב) עם כושר פגיעה נקודתית ועוצמת אש רבה. עוד נקבע כי לסטי"לים ולצוללות אלה תוקנה יכולת שהייה מחוץ לנמלים, וכושר

¹⁰⁸ נפתלי וידרא. מנהל 'צים'.

¹⁰⁹ רמי לונץ, "הסטי"ל מרעיון להכרעה בים". מערכות, גיליון 362 (1999), עמ' 16–25; איליה שרקי, "ים, ידע וקרבות: חיל-הים מנצח 0:40 במלחמת יום כיפור", מידה – כתבות תחקירים, ניתוח (14 באפריל 2013).

¹¹⁰ מרטין ון קרפלד, "אסטרטגיות צבאיות במהלך המלחמה", בתוך: חיים אופז ויעקב ברסימן-טוב (עורכים), מלחמת יום הכיפורים מבט חדש, האוניברסיטה העברית, מכון דיוויוס, 27 באוקטובר 1998, עמ' 115–122.

¹¹¹ אומנם לאחרונה התווסף לוויקיפדיה הערך "הרכבת הימית לישראל במלחמת יום הכיפורים", אך טרם בוצע מחקר היסטורי בנושא.

פעולה על-ימי ותת-ימי במרחב הימי. כמו כן הם היו אמורים לסייע בהנחתת כוחות לוחמה זעירה וכוחות קרקעיים בתוך זירת האויב.

כדי להבטיח השגת מטרות אלה אמורים היו הסטיל"ים והצוללות להיות מצוידים באמצעי הגנה וכושר התחמקות מאיומים מהים, האוויר והחוף; לדגל במהירות מזירת לחימה אחת לשנייה; לגלות ולזהות מטרות שטח אויב מעבר לאופק, ולאתר צוללות אויב במטרה לפגוע בהן. הם היו אמורים גם לפגוע בנמלי האויב כדי לרתק את כוחותיהם להגנתם, למנוע תגבור של כוחות משלוח וציוד אסטרטגי ולאפשר חופש תנועה לשיט הסוחר של ישראל.¹¹²

מאחר שהתהליך היה "מלמטה-למעלה" ונשאר בתחום המטכ"ל בלבד, הגיע חיל הים לדיון בפני הדרג המדיני – שר הביטחון, אלוף (מיל) אריאל שרון – ולא לקבינט הביטחוני-מדיני. הוא התמקד בעיקר בבניין הכוח ולא במקומה של העוצמה הימית כנגזרת מהאינטרסים של ישראל ותרומם למדיניות ימית (Maritime Policy), אלא ברובד השני של "הקצאת משאבים וקביעת האסטרטגיה הימית" (Deciding Resources and Setting Maritime Strategy). יתר על כן, התפיסה שחיל הים ניסה לקדם נמצאה מאוחר יותר מנותבת לשטחים אחרים כגון: התמודדות מול פרויקט "הלביא", המחסור במשאבים; הכנסת גורמים אמריקניים כמו דב זקהיים (Dov Zakheim) מהפנטגון (שהוביל את מאמצי אמריקה לביטול פרויקט 'הלביא'); עריכת ניתוחים כלכליים בנוגע ליכולתו של חיל הים הישראלי להתעצם בספינות סער 5 ובצוללות דולפין.¹¹³ כך לדוגמה הגיעה לישראל בפברואר 1985 הוועדה האמריקנית שבחנה את שני הפרויקטים שמח"י אלוף בן שושן דחף לביצועם – סער 5 ו'דולפין', וסיכמה את ביקורה במסקנה שטענת חיל הים על בעיות מבניות בצוללות מדגם 'גל' איננה נכונה, ושחיל הים הישראלי אינו זקוק בעשור הקרוב לצוללות חדשות, ועל אחת כמה וכמה לצוללות גדולות יותר ובעלות טווח רחוק יותר.¹¹⁴

אחד הראשונים והבודדים מתוך אלופי המטכ"ל שהבין את הצורך בשינוי תפיסת הביטחון בנוגע למרחב הימי היה דווקא "אבי טנק המרכבה" אלוף (מיל) ישראל טל. בספרו **ביטחון לאומי – מעטים מול רבים** כתב:

הכוח האווירי חשוב וחיוני מאין כמוהו, אבל הוא אינו יכול עוד לשמש גורם הרתעה והיסוד האסטרטגי הצבאי הבלעדי של ישראל [...] הים יכול להוות עומק אסטרטגי אם קיים צי מלחמה המנצל את מרחביו ומעמקיו. על חיל הים של ישראל להפוך את הים לחלק מהעומק הביטחוני שלו.¹¹⁵

¹¹² זאב אלמוג, **הכוח הימי המודרני של ישראל: שפותח לאחר מלחמת יום הכיפורים**, עורך: אריה אידן, רמת גן: המכון לחקר מלחמות ישראל, 2018.

¹¹³ Dov Zakheim, **The United States Navy and Israeli Navy, Background, Current Issues, Scenarios, and Prospects**, CAN Analysis & Solution, February 2012, pp. 21–24.

¹¹⁴ ibid. p. 21; אינני מטיל ספק במאמצים שהשקיעו מפקדי חיל הים באותה עת בקידום תוכנית ההצטיידות של החיל. ואולם, כאשר יש חוסר נכונות של הדרג המדיני לקשור את הנושא הזה להקשר הרחב יותר שלו – תפיסת הביטחון של ישראל – כך מתנהל וכך גם מסתיים המאבק.

¹¹⁵ ישראל טל, **ביטחון לאומי – מעטים מול רבים**, דביה, 1996, עמ' 223.

ד"ר יובל שטייניץ הוא תומך נלהב ברעיון של הים כעומק אסטרטגי של ישראל. במאמרו "הים כעומק אסטרטגי של ישראל"¹¹⁶ הציג תפיסה שלפיה יש לפתח את חיל הים כזרוע אסטרטגית ומערכתית נוספת על חיל האוויר. לטענתו, ישראל נעדרת עומק אסטרטגי, ובעת מלחמה מול אויב במעגל הקרוב והרחוק יהיו בסיסי חיל האוויר חשופים למתקפה. המרחב הימי של הים התיכון מסוגל להעניק לישראל את העומק האסטרטגי החסר לה. שרידותם של כוחות ימיים, הנמצאים בתנועה מתמדת במרחב היא גבוהה מזו של בסיסים קרקעיים.

ב-2004 מינה שר הביטחון רא"ל (מיל") שאול מופז ועדה בראשותו של חבר הכנסת לשעבר עו"ד דן מרידור כדי לגבש את תפיסת הביטחון של ישראל. מופז וראש הממשלה אריאל שרון ביקשו מהוועדה לנתח את השינויים והמגמות בסביבה האסטרטגית-ביטחונית של ישראל, לבחון את תקפות התפיסה הקיימת ולהמליץ על תפיסת ביטחון מעודכנת נוכח האתגרים העיקריים העומדים על סדר היום הביטחוני לעשור הקרוב (2006–2016). בסיומו של תהליך שארך כשנתיים הניחה הוועדה בפעם הראשונה בפני קברניטי המדינה מסמך כתוב הפורס תפיסת ביטחון מקיפה בראייה אינטגרטיבית וארוכת טווח. דוח הוועדה אומץ על-ידי שר הביטחון והוצג לראש הממשלה, לוועדת השרים לענייני ביטחון לאומי (הקבינט), לראשי מערכת הביטחון, לפורום המטכ"ל של צה"ל ולגורמים נוספים.

למרות הצגת הדוח באופן אישי לראש הממשלה וההסכמה הכללית הרחבה בנוגע לממצאיו ולנחיצותו, הוא לא אושר על-ידי הקבינט המדיני-ביטחוני. בהנחיית ראש הממשלה נקבע תהליך סדור לאישורו בוועדת השרים לביטחון לאומי, גובשה "הצעת מחליטים" מפורטת לשם כך, הוא הוצג בקבינט, אך לא נערכה הצבעה, ולכן הדוח לא אושר באופן פורמלי. ואולם חלק מהמלצותיו אומצו ומומשו בפועל, ובמיוחד נוספה לשלוש הרגליים של תפיסת הביטחון המסורתית של ישראל "רגל רביעית" – התגוננות. הוועדה הדגישה את חשיבותה של המועצה (לימים המטה) לביטחון לאומי, וציינה את הצורך שיהפוך לגוף המטה המרכזי של הממשלה. הדוח הציע שאחת לחמש שנים ייבדקו הנחות היסוד בתפיסת הביטחון, ויוקם מנגנון שיעקוב אחרי הטמעת ההמלצות.¹¹⁷ יש לציין שגם בוועדה הזאת לא היה חבר או גורם עם רקע מתאים בתחום המרחב הימי, ולכן גם היא בדוח הגלוי לא התייחסה כלל לעוצמה הימית, לא לכל הקשור להיבטים הצבאיים של תפיסת הביטחון ולא לשאר ההיבטים הנוגעים למושג הרחב יותר של ביטחון ימי בן זמננו (Maritime Security).¹¹⁸

יש הסוברים שלצד התפיסה המוכרת המיועדת בעיקר להתמודדות עם מדינות אויב, ישראל מחזיקה בתפיסת ביטחון נוספת המיועדת להתמודדות עם מצבים שאינם מלחמה

¹¹⁶ יובל שטייניץ, "הים כעומק האסטרטגי של ישראל", מערכות, גיליון 383 (2003).

¹¹⁷ דן מרידור ורון אלדדי, "תפיסת הביטחון של ישראל", דוח הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון של ישראל (ועדת מרידור) ובחינתו בחלוף עשור, מזכר 182, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, 2018.

¹¹⁸ עמוס הראל מצוין בכתבתו כי ראש הממשלה שרון לא אישר את חברותו של אלוף (מיל") עמי אילון לחברות בוועדה.

כוללת – פעילויות טרור שונות מצד מדינות, ובמיוחד מצד גורמים שאינם מדינתיים.¹¹⁹ לדעת מובילי הרעיון הזה, לא נכון להתייחס לתפיסת הביטחון של ישראל כאל שלם אחד, בין אם כתפיסה כתובה ובין אם כאוסף של רעיונות שונים. זאת מכיוון שהיא עלולה, לדידם, לפגוע בהבנת המטרות שישראל מנסה להשיג במצבים שונים ולהוביל לבחירה בפעולה שגויה, והדבר אף עלול להנחיל אכזבה לציבור ולצה"ל עקב פעולות שלא השיגו מטרות, שמלכתחילה מעולם לא נועדו להשיג.

"אסטרטגיית צה"ל" שגובשה ונוסחה באוגוסט 2015 על-ידי הרמטכ"ל רא"ל גדי אייזנקוט, מתייחסת בין היתר לנושא הזה, ומבהירה כיצד רוצה צה"ל לפעול נגד סוג כזה של איומים וכיצד הוא רואה את הסכסוך. חשוב לציין שבהיררכיה של גיבוש אסטרטגיה חסרים אותם רבדים, ובהם תפיסת ביטחון לאומי, והצבא לא אמור ליישם את האסטרטגיה שלו במנותק מן המטרות שקבעה הממשלה. החשיבה בנוגע לתפיסת הביטחון היא בדרך כלל פוליטית ביסודה, מכיוון שהיא משקפת את התפיסה וסדרי העדיפות של המנהיגות הבכירה על אודות איומים על המדינה והזדמנויות העומדות בפניה. לכן אסטרטגיית צה"ל היא אחת מאסטרטגיות העזר שצריכות להתגבש אחרי שהדרג המדיני הגדיר את יעדיו ומדיניותו בנושא. בטבלה 1 להלן מוצגים ההבדלים העיקריים בין אסטרטגיית צה"ל "המסורתית" לעומת החדשה.

ישראל מחזיקה בפועל בתפיסות ביטחון משלימות (או חלקים שונים של תפיסה). עובדה זו בעייתית מפני שהיא איננה מגדירה לדרג הצבאי יעדים ברורים שאמורים להפוך בהמשך למדיניות ואסטרטגיה מתאימות. האסטרטגיות הימיות רבתי של מדינות כמו ארצות הברית, בריטניה, צרפת ואפילו הדוקטרינה הרוסית, מצליחות להתמודד עם יעדים שונים ולהפוך אותם לאסטרטגיות ימיות רבתי או דוקטרינות. יתר על כן, אתגרים חדשים בהתפתחות במרחב החלל והמרחב הקיברנטי לא יצרו תפיסות הפעלה חדשות נפרדות, אלא שולבו בצורה מטריציאלי באסטרטגיה ובדוקטרינה החדשה של אותן מדינות.

גם ועדה בראשותו של מי שכיהן בתפקיד ראש המל"ל בממשלת נתניהו בשנים 2009–2011, ד"ר עוזי ארד, שכללה 100 אישים בולטים ממגזרים מגוונים, ועסקה בשנים 2015–2017 בגיבוש תוכנית לאומית "לאסטרטגיית-על למדינת ישראל", גיבשה הצעה מרשימה לאסטרטגיה בכמה תחומים עיקריים: מדינאות, ביטחון, התפתחויות גלובליות ואזוריות והסדרים עם הפלסטינים; מדע, טכנולוגיה וחינוך; כלכלה, חברה וממשל. גם היא, למרבה הצער, לא הפנתה את הדגש הראוי למרחב הימי (ולפיכך גם לעוצמה הימית של ישראל).¹²⁰

¹¹⁹ יגיל הנקין, **תפיסות הביטחון של ישראל**, מכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון, 2018.

¹²⁰ עוזי ארד, דרור שטרם וזאב תדמור, **אסטרטגיית-על למדינת ישראל חיפה**, ישראל מוסד שמואל נאמן, 2017.

טבלה 1: אסטרטגיית צה"ל המסורתית ו"החדשה" – השוואה¹²¹

האסטרטגיה החדשה	האסטרטגיה המסורתית	
פיגועי טרור, ירי תלול מסלול, פשיטות (האיום אינו נתפס כקיומי) למעט איום הגרעין (אם יתממש)	התקפה יבשתית רחבת היקף. האיום נתפס כקיומי	האיום הדומיננטי
איראן ושלוחיה (Proxies), חזבאללה, חמאס ופליגים אחרים פלסטיניים וג'האדיסטיים	מדינות ערב הגובלות בישראל וכוחות משלוח	האויבים העיקריים
סיכול, הפעלת אש, פעולות יבשה מוגבלות, לוחמת סייבר. המטרה היא לגרום נזק לאויב עד שיסכים להפסקת אש	התקפה על האויב, השמדת כוחותיו וכיבוש שטחים – בעיקר באמצעות צבא המילואים ועוצבות משוריינות	התגובה העיקרית
קריטי לניהול המערכה והמבצעים	קריטי למתן התרעה מקדימה לגיוס המילואים	מודיעין
לחץ ציבורי להפסקת הירי תלול המסלול על העורף	אילוץ זמן בכדי לגייס המילואים ולסיום המלחמה בהכרעה	זמן
מלחמה במרחבים אורבניים לחימה א-סימטרית והיברידי, חשיפה תקשורתית כמעט מלאה	מלחמה בשטחי תמרון רחבים ופתוחים	מרחב
המלחמה יכולה להסתיים גם בהפסקת אש יציבה ובלא הכרעה	קריטית לסיום מהיר של המלחמה ולשחרור המילואים	הכרעה

פיתוח תפיסת ביטחון עדכנית

בקיץ 2018 הציג נתניהו לקבינט הביטחוני-מדיני את "תפיסת הביטחון 2030" שגיבש במהלך השנתיים שלפני כן, והודיע שמדובר בדיון ראשון מתוך סדרה שתתקיים בנושא. בדיון הציג נתניהו את האיומים הצפויים בעשור הקרוב, בניין הכוח הדרוש, העקרונות להפעלת הכוח והצורך להגדיל את תקציב הביטחון. באופן כללי הותר לומר שתפיסת הביטחון החדשה כוללת את העקרונות הבאים: חיזוק כושר התקיפה, יכולת סייבר מעצמתית, שדרוג ההגנה נגד טילים, המשך מיגון העורף והשלמת גדרות הביטחון.¹²² אלוף (מיל") יעקב עמידור, לשעבר ראש המל"ל, התייחס לנושא: "העובדה שאחרי שנים רבות שהדבר לא נעשה על-ידי קודמיו, ראש הממשלה מוצא זמן לשבת ולמצות את הדיונים במסמך הזה בסיוע עוזריו חשובה מאוד לביטחון הלאומי של ישראל".¹²³ פרייליך, שכתב את ספרו על הביטחון הלאומי של ישראל, ועל הצורך להתאים את האסטרטגיה של ישראל לתקופת השינויים, מנסה להסביר את הימנעותו של הדרג המדיני להתחיל לגבש אסטרטגיה ביטחונית לאומית:

¹²¹ שמואל אבן וקובי מיכאל, "אסטרטגיית צה"ל בממד הזמן", בתוך: מאיר אלרן, גבי סיבוני, קובי מיכאל (עורכים), אסטרטגיית צה"ל בראי הביטחון הלאומי, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוגוסט 2016, עמ' 54-45.

¹²² משרד ראש הממשלה, "ראש הממשלה נתניהו הציג לקבינט את 'תפיסת הביטחון 2030'", הודעות דוברות, 15 באוגוסט 2018.

¹²³ אריאל כהנא, "נתניהו הציג: 'תפיסת הביטחון 2030'", ישראל היום, 15 באוגוסט 2018.

תהליך מהסוג הזה מתנגש בצרכים הפוליטיים של הדרג המדיני, וכי במערכת פוליטית קואליציונית, ראשי ממשלה כמו גם שרי חוץ וביטחון, אינם מעוניינים להיות מחויבים באמצעות תהליכים שבהם יהיו חייבים להציג בפני ממשלתם ניתוח שיטתי של יעדי ישראל, והאמצעים הנדרשים להשגתם [...] בהירות אסטרטגית מטבעה מעודדת מחלוקות ויוצרת סיכונים פוליטיים, לעומת זאת דו־משמעות יכולה להיות חיובית, ולאפשר לראשי ממשלות לשמור על יציבות קואליציונית.¹²⁴

יש בעיה נוספת החוזרת על עצמה בדיונים על ההערכה הביטחונית השנתית של המצב בראשות הדרג המדיני, והיא שמוזגשים בעיקר האיומים החדשים שעל ישראל להתמודד עימם, ונזנחת הצגת ההזדמנויות החדשות שנפתחות בפניה בתקופה הנדונה. נוסף על כך, במקום לדון באסטרטגיה ובדוקטרינה פונים בדרג המדיני באופן ישיר לפתרונות הטכנולוגיים כאילו הם חזות הכול.¹²⁵ במקרה הזה ההזדמנויות שמִזְמֵן המרחב הימי לישראל רבות מהאיומים, ומן הראוי היה שיוכנסו אף הן לתפיסת הביטחון החדשה, כפי שנעשה בעשור האחרון על־ידי מדינות רבות בעולם.

התובנות שעלו מסקירת האירועים הן שהמושג "מודעות למרחב הימי" חשוב לשיח הציבורי בישראל, ויש מקום להרחיב את העיסוק בו ולהנחילו למגזרים רחבים בציבור ובמוסדות הממשל הישראלי. עדות לכך ששיח מהסוג הזה נעדר מההוויה הישראלית אפשר ללמוד מכך, שאפילו הספרות המקצועית שעניינה האסטרטגיה הביטחונית הלאומית של ישראל (Israeli National Security) איננה דנה במרחב הזה ובאתגרים שהוא מזמן בעת הנוכחית לישראל.¹²⁶ הנושא היחידי המוזכר בעניין הוא התפתחותה של תפיסת "עומק אסטרטגי מלאכותי" (Artificial Strategic Depth) שנוצרה בעקבות שימוש רחב יותר במרחב הימי, ובכלל זה צוללות וכלי שיט שטח המצוידים בטילים.¹²⁷

בכל האירועים שבהם שונתה תפיסת הביטחון הישראלית, אם בצורה ממוסדת (בן־גוריון), חלקית (ועדת מרידור), או במשתמע (קביעת אתגרים עיקריים לישראל בהערכת המצב השנתית שנערכת בקבינט המדיני־ביטחוני), לא עלתה האסטרטגיה למרחב הימי לדיון מעמיק יותר כמרכיב בביטחונה וחוסנה של ישראל. רוב מפקדי חיל הים ניהלו מאבקים קשים ומרים על תוכנית בניין הכוח של הזרוע, חלקם בהצלחה, וחלקם פחות בהצלחה, ולא היססו כמו האלופים אברהם בן שושן, מיכה רם ועמי אילון, להתעמת עם הרמטכ"ל והמטה הכללי על הצורך בסד"כ צוללות ובכלי שיט שטח מתאימים, אך מעולם לא נדון העניין בפני הדרג המדיני בראייה רחבה יותר למרות שינויים שחלו בזירה הימית. במקרים מסוימים אף בחר הדרג המדיני למסור את ההכרעה בנושאים האלה לוועדה כמו ועדת טל בסוף שנות

¹²⁴ Freilich, 2018, p. 7.

¹²⁵ חגי עמית, "ארבעה מיליארד שקל בשנה? ההתרברבות של ישראל תעלה הרבה יותר", *TheMarker*, 15 באוקטובר 2019, עמ' 5.

¹²⁶ Freilich, 2018, pp. 325–339. כנ"ל גם במסמך הגלוי של הוועדה בראשותו של עו"ד דן מרידור שמונתה ב־2006 כדי לגבש תפיסת ביטחון לאומי חדשה לישראל.

¹²⁷ Freilich, 2018, pp. 206–207.

ה־80, או להחלטה אישית של ראשי הממשלה כפי שאירע במיזם הצוללות.¹²⁸ כך לדוגמה עם גילוי מאגרי הגז הטבעי בים עלתה לדין אבטחת המים הכלכליים, וחיל הים אף זכה לתקצוב בניין כוח המתבסס על "ספינות מגן" שבנייתן מתבצעת בגרמניה בימים אלה. ברם, מרכיבים גאופוליטיים אחרים כמו ייצוא הגז הטבעי, משמעות מיקום מתקני ההפקה, הגנה על הסביבה לא נשקלו בראייה מקיפה יותר. הדבר גרם לכך שסוגיות אסטרטגיות כמו חופש השיט במְצָרֵי טיראן; הסרת הסגר במלחמת יום הכיפורים שהוטל על מְצָר באב אל-מנדב; העברת תשתיות חיוניות כמו נמל המפרץ בחיפה; איום הסייבר על צי הסוחר הישראלי; חשיבות קיומה של ספנות ישראלית (מניית הזהב שבידי המדינה בחברת 'צים') ועוד, טופלו אד־הוק – ולא בתהליך אסטרטגי כפי שנעשה במדינות אחרות, והוצג בספר הזה בפרקיו השונים.

אירוע זיהום חופי ישראל בים התיכון בזפת שהתרחש במהלך פברואר 2021 הוא עדות ל"עיוורון הימי" שבו לוקה ישראל בכל הקשור לנעשה במרחב הימי שלה. הזפת שמקורה בנפט גולמי ששוחרר מאונייה מערבית לחופי ישראל, נע בים במשך 17 ימים עד הגעתו לחופיה בלי שיתגלה ושתינקט תגובה להכיל אותו, ובכך גרם לאחד האסונות האקולוגיים החמורים ביותר בישראל מאז הקמתה. אירוע זה הוא בבחינת קריאת השכמה לכל העוסקים בנושא ובמיוחד לאחראים על בניית תמונה ימית אחודה, ומענה למגוון תרחישי חירום אזרחיים במרחב הימי של ישראל.¹²⁹

מיקומה הגאואסטרטגי של ישראל קובע רבות בקשר לתפיסת הביטחון שלה, כפי שגם אמור להשפיע על האסטרטגיה הימית של המדינה לכשתגובש.

¹²⁸ Yaakov Lappin, "Germany's Role in the Israeli Navy's Developing Submarine Fleet", *Jewish News Syndicate – JNS*, 2018.

¹²⁹ Shaul Chorev, "Israel must increase its maritime awareness in light of recent oil spill", *The Jerusalem Post*, March 1, 2021.

מרחבים ואזורים בעלי חשיבות אסטרטגית במזרח התיכון

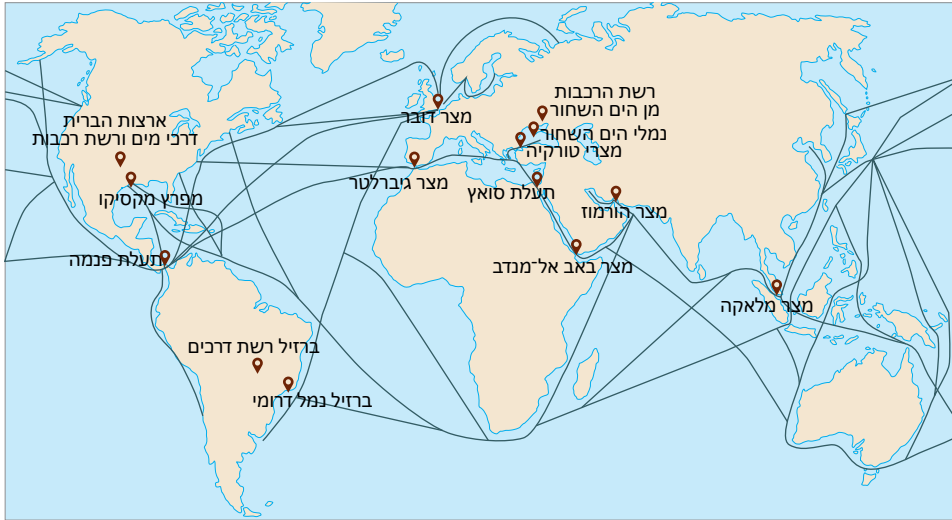
בפרק זה תובא סקירה של אזורים נבחרים במרחב הימי במזרח התיכון שלהם חשיבות גאואסטרטגית, גאוככלכלית וגאופוליטית בימינו, אשר אמורים להשפיע על האסטרטגיה והדוקטרינה הימית של ישראל. מפאת קוצר היריעה צומצמה בחירת האזורים לאלה שלהם השפעה ישירה או עקיפה על ישראל, דהיינו הים התיכון, הים האדום, הים הערבי והמפרץ הפרסי. הבחירה הזאת איננה מקטינה את חשיבותם של אזורים אחרים שלא נדונים כאן, שלהם חשיבות גלובלית רבה, כמו האזור ההודי־שקט והאוקיינוס הארקטי. למרות קוצר היריעה תובא בפתח הפרק סקירה על נקודות משנק עיקריות ברחבי העולם, שבתקופת הסחר הגלובלית יש להן חשיבות רבה מבחינה גאואסטרטגית, גאוככלכלית וגאופוליטית.

נקודות משנק – Choke Points

מְצָרִים (Straits) הם מעברי מים צרים המחברים בין שני ימים, או שני אזורים גדולים אחרים של מים.¹ יש מְצָרִים שהם מקומות רגישים המציבים בפני המפליגים בהם אתגרים, ובמיוחד במקומות שבהם נפגשים גאוגרפיה, מסחר ופוליטיקה. אלה זוכים גם לכינוי "נקודות משנק". עם הגידול בסחר הבין־לאומי הימי גדלה חשיבותן האסטרטגית של נקודות אלה, והאזורים שבקרבתם.

חלק מנקודות משנק אלה שולטים על כמה מנתיבי השיט החשובים בעולם, ובסביבת כמה מהן מתרחשים סכסוכים בין־מדינתיים, פעילות טרור ימי, פירטיות, הברחות לרבות נשק ואמצעי לחימה. לעיתים קרובות מוצע להימנע ממעבר באזורים אלה כדי להימנע מהיקלעות לאירועים מעין אלה, אך מסלולים עוקפים וארוכים יותר עלולים לגרום לכלכלה העולמית הפסדים כבדים, שכן רוב תנועת המכליות נערכת דרך נקודות המשנק הללו. המפורסמות ביותר בעולם הן בין היתר: מְצָר מלאקה באוקיינוס ההודי; מְצָר הורמוז במזרח התיכון; תעלת סואץ המקשרת בין הים התיכון לים האדום; מְצָר באב אל־מנדב בין האוקיינוס ההודי לים האדום, המשמש שער כניסה לכלי שיט העוברים בתעלת סואץ דרך החוף המזרחי של אפריקה; תעלת פנמה המקשרת את האוקיינוס האטלנטי עם האוקיינוס השקט; מְצָרֵי הבוספורוס והדרדנלים המקשרים את הים התיכון לים השחור, ושלושת המְצָרִים הדניים המקשרים את הים הבלטי עם הים הצפוני (ראו: איור 10). חסימת תעלת סואץ בסוף מרס 2021 על־ידי אוניית המכולות הענקית אבר גיוון (Ever Given), עצירת

¹ בנוגע להיבטים הלגליים של שיט במְצָרִים ראו תד־פרק – "המשטר בנתיבי ים ארכיפלגים".

איור 10: נקודות משנק עיקריות במרחב הימי²

השיט בתעלה עד לחילוצה והנזקים הכבדים לכלכלה הגלובלית שנגרמו במהלך התקופה הזאת הם עדות אחת למשמעות הכבדה של חסימת אחת או יותר מנקודות משנק אלה. בעבר שלטו מעצמות כלכליות שונות על נקודות המעבר האלה, ומנעו בשעת מלחמה את מעבר התעבורה הימית של האויב דרכן. בריטניה בהיותה "גברת הימים" בעיקר בסוף המאה ה-18 וה-19, החזיקה בשליטה ימית על חלק גדול מן הנקודות, כולל באיי פוקלנד, שבמידה מסוימת אף חלשו על מצר מגלן, וסייעו לה להשיג שליטה ימית (Sea Control) באזור. בימינו יש חשש שמדינות השוכנות בסביבה פוליטית עוינת יציבו כוחות ימיים סמוך לנקודות המשנק (לדוגמה, סין בג'יבוטי), ויערערו בכך את המצב שהוא שברירי בלאו הכי.³ מילאן ויגו (Milan Vego), מרצה לאמנות המלחמה במכללת הצי האמריקני (Naval War College – NWC), מונה את השיטות הקיימות למניעת שליטה על נקודות המשנק הימיות: מניעת שיט כוחות אויב דרכן; מניעת שיט מסחרי של האויב או העברת כוחות צבא דרכן; סיוע לצבא היבשה בהגנה על נקודות המשנק; הבטחה של העברת כוחות צבא של מדינות ידידותיות בנקודות אלה; מניעת מעבר כוחות של מדינות יריבות בהן.⁴

² .The National, (2017), "Maritime Choke Points – Interactive"

³ Peter A. Dutton, Isaac B. Kardon, and Conor M. Kennedy, *China Maritime Report No. 6, Djibouti: China's First Overseas Strategic Strongpoint*, U.S. Naval War College, China Maritime Studies Institute, April 2020

⁴ Milan Vego, *Maritime strategy and sea denial, theory and practice*, Routledge, Taylor & Francis Group, London, 2019, p. 301

הים התיכון

הים התיכון הוא הים הסגור הגדול ביותר בין הימים, ושטחו 2.5 מיליון קמ"ר (ראו: איור 11). הרומאים כינוהו "הים הגדול" (Mare Magnum), או "הים הפנימי" (Mare Internum), ובתקופת האימפריה הרומית "הים שלנו" (Mare Nostrum). המונח "Mare Mediterrāneum" מופיע רק מאוחר יותר במאה השלישית, ופירושו – "באמצע הארץ". הים התיכון שימש נתיב שיט עיקרי לבני עמים רבים ושונים שפניהם היו לכבוש את הארצות לחופיו. כאן התפתחו לראשונה המדעים העוסקים בשיט כגון אסטרונומיה, גאוגרפיה, בניית כלי שיט ועוד. עמק נהר הפרת במזרח ועמק נהר הנילוס בדרום, היו שני אזורים בולטים שהשפיעו על התפתחותה של הציוויליזציה בעולם, ואילו מהים האגאי, הנמצא במזרח הים התיכון, התפתח הסחר עם כל ארצות האגן.⁵

אלפרד תייר מָהַן (Alfred Tayar Mahan), הנתפס כאבי האסטרטגיה הימית המודרנית, טען:

הים התיכון מילא בהיסטוריה העולמית תפקיד גדול יותר – מנקודת ראות צבאית ומסחרית כאחד – מכל חלקת מים אחרת בגודל דומה. אומה אחר אומה ניסו לשלוט בו, והמאבק עדיין נמצא בעיצומו. [לפיכך] העיון בתנאים שבהם הייתה תלויה העדיפות במימי הים התיכון, ובהם היא תלויה כיום, וכן בערך הצבאי היחסי של נקודות שונות לאורך חופיו, יהיה מועיל יותר ממאמץ דומה שיושקע בתחום אחר.⁶

נראה ש"לא נס ליחס" של דברי מהן, והם ישימים למצב הנוכחי בים התיכון.

באופן מסורתי שימש הים התיכון מעבר מים לסחר פנים־אירופי ולייבוא מאפריקה ומאסיה (במיוחד מאז פתיחת תעלת סואץ לשיט ב־1869), והוא נותר בעל חשיבות אסטרטגית גם במאה ה־20. השליטה הבריטית בגיברלטר הבטיחה את השפעת הבריטים באפריקה ובדרום־מערב אסיה, והים התיכון שימש זירת לחימה ימית חשובה ביותר, הן במלחמת העולם הראשונה והן במלחמת העולם השנייה. בסוף האחרונה ועליית ארצות־הברית וברית־המועצות כשתי מעצמות־על יחידות, ניסו השתיים למלא את הפער שנוצר מחולשת בריטניה וצרפת ששלטו בעבר באזור, ומאז החלו התחרות והמאבק בים התיכון בין שתי מעצמות אלה. אזור הים התיכון הוא אחד האזורים הבלתי יציבים בעולם. מתום מלחמת העולם השנייה התרחשו באזור שליש מהסכסוכים הפנימיים והבין־לאומיים. תקופת השיא הייתה במלחמת יום הכיפורים ב־1973, אך גם משבר קפריסין, מלחמת האזרחים בלבנון, אירועי "האביב הערבי" ועימותים נוספים הפכו את אזור הים התיכון למקור של חוסר יציבות.

החשיבות האסטרטגית של הים התיכון מבוססת על כמה מרכיבים: החשיבות הגאוגרפית (גאואסטרטגית), הפוליטית, הכלכלית והצבאית הנובעות מכך שהוא מחבר כמה ימים ואגנים באמצעות נקודות משנק אסטרטגיות. כאשר בוחנים את כל המרכיבים

⁵ שש, פרק א', יורדי ים ראשונים, 1991, עמ' 22–23.

⁶ אלפרד תייר מהן, **השפעת העוצמה הימית על ההיסטוריה, פרקים נבחרים**, עריכה מדעית: יהודה ואלך, הוצאת מערכות צבא ההגנה לישראל, משרד הביטחון והוצאה לאור, 1985, עמ' 68.

הללו אפשר לומר שהים התיכון הוא נתיב המים החשוב ביותר המקשר מערב למזרח וצפון לדרום. זהו המסלול הימי הקצר ביותר להובלת חומרי גלם, במיוחד נפט, בין המדינות המייצרות למדינות המתועשות. כמו כן, הוא נתיב המים היחיד המאפשר למדינות הים השחור, ובמיוחד לרוסיה, גישה חופשית לנמלים נוספים בים התיכון במהלך כל עונות השנה. חשיבותו האסטרטגית של הים התיכון נעוצה בכך שהוא מאפשר למעצמה ששולטת בו מבחינה ימית לשלוט באמצעותו על שטחים גדולים של המזרח התיכון. חסימת הים התיכון לשיט באסטרטגית "שלילת גישה לשטח או לאזור" (A2/AD), עלולה לאלץ את היריב להאריך את מסלול ההפלגה שלו אל המזרח הרחוק, וממנו בנתיב דרך כף התקווה הטובה. אחדים מנתיבי השיט העמוסים ביותר בעולם עוברים בים התיכון. ההערכה היא שכ־220 אלף אוניות סוחר, שהן כשליש מכלל אוניות הסחר העולמי במעמס גדול ממאה טונות, חוצות את הים התיכון מדי שנה, וכ־20% מתעבורת הדלק העולמי מועברים בו בכל שנה. מתחים פוליטיים באזור הזה קיימים מאז אמצע המאה ה־20, עם זאת בשנים האחרונות הם עלו מדרגה. הכישלון של ממשלות האזור לייצב את המצב באזור, היעדר יכולת ביטחונית ימית והאיומים הימיים הפוטנציאליים הנשקפים ממדינות סוררות (Rouge States) בו – כל אלה מציבים אתגרים לא פשוטים לביטחוננו הימי של האזור.⁷

איור 11: גאוגרפיה אסטרטגית של הים התיכון⁸

⁷ Carlo, Masala and Konstantinos Tsetsos, "The Maritime Dimension of the European Union's and Germany's Security and Defence Policy in the 21st Century," *ISPSW*, 229 (2013) pp. 1–4; Robert M. Shelala, **Maritime Security in the Middle East and North Africa: A Strategic Assessment**. Center for Strategic and International Studies, 2014

⁸ Peter Engelke, Lisa Aronsson, & Magnus Nordenman, **Mediterranean Futures 2030. Toward A Transatlantic Security Strategy**, Atlantic Council, 2017, p. 5

ההערכה הטובה ביותר של אחדות הים התיכון ומרכזיותו להתפתחויות המתרחשות בהקשר הבין־לאומי הרחב מתאפשרת באמצעות תפיסתו כ"מרחב מעבר" בצומת של כמה אזורים גאופוליטיים וגאו־כלכליים. מדינות הים התיכון ומספר גדל והולך של שחקנים חיצוניים מאירופה במזרח התיכון ובאפריקה, כמו גם באסיה, משתמשים באופן אינטנסיבי באזור כאמצעי תחבורה, תקשורת ומרחב להקרנת עוצמה. סביר לטעון שגורמים אלה הם בעלי עניין בשימור הקהילה האסטרטגית מצד אחד, ובה בעת הם משחקים בזירה של תחרות כלכלית ואסטרטגית אינטנסיבית, מצד אחר.⁹ למדינות האזור יש אינטרסים ביטחוניים־אזוריים שחופפים ומצטלבים עם האינטרסים של המעצמות העולמיות כמו ארצות־הברית, רוסיה, סין ועוד.¹⁰

אחת מתופעות הלוואי של "האביב הערבי" הייתה הגדלת חוסר האמון במוסדות החדשים של המדינה. הממשלות החדשות שקמו הפכו בעצם ל"מדינות כושלות" (Failed States). במדינה כושלת המערכות הפוליטית, הכלכלית והחברתית חלשות כל־כך שהממשלה אינה מצליחה לשלוט בהן, או שהן כבר לא בשליטה. יצוין ששתיים ממדינות הים התיכון (סוריה ולוב), מדורגות גבוה במדד המדינות הכושלות.¹¹ בעקבות כך התרחשו בהן אירועי טרור קטלניים עם שאיפות אזוריות וגלובליות, ותנועות פליטים אל אירופה בהיקף שלא נראה כמוהו מאז מלחמת העולם השנייה. תופעת הלוואי של הכשל הזה היא תנועת הפליטים הגדולה בים התיכון, בעיקר מצפון אפריקה, אבל לא רק. זאת תנועה הנעה מהמזרח התיכון ועד חצי האי ג'רבה שבתוניס. בזרם הפליטים לאירופה קיפחו אלפים את חייהם בנתיב ההפלה, וכמו כן "יצא מחדש מהבקבוק" שד הלאומיות. נושאים אלה הם אתגר ביטחוני מובהק מאחר שהם כוללים או עלולים לכלול בין היתר, סחר בבני אדם, טרור והפצת נשק להשמדה המונית. הצורך בהגברת הביטחון במרחב הימי כמו גם בנמלים, אומנם מתבטא במשאבים שמקצים האירופים לפן הצבאי של התופעה, אך הדבר מצריך גם שיתופי פעולה כלכליים ואסטרטגיים בין המדינות השונות כדי להגביר את רמת הביטחון הימי.¹²

במסמך שכתבו חוקרים אחדים מאוניברסיטת ג'ורג'טאון שבארצות־הברית, שבוחן את עתיד הים התיכון לעשור השלישי של המאה ה־21, צוין שהגאופוליטיקה שלו ממשיכה להיות מעוצבת על־ידי חלוקתו המלאכותית בין מדינות השוכנות לחופו הצפוני, לאלה השוכנות לחופו הדרומי במעין קו דמיוני הנמשך מגיברלטר למְצָרִים הטורקיים (בוספורוס

⁹ Emiliano Alessandri, & Silvia Colombo. "Maritime Commerce and Security in the Mediterranean and Adjacent Waters". *Documenti Istituto Affari Internazionali*, 10, (26 December 2010)

¹⁰ Engelke, Aronsson & Nordenman, 2017; Alessandri and Colombo, 2010

¹¹ [Fragile States Index](#), 2018

¹² Engelke, Aronsson & Nordenman, 2017; Fabiano Schivardi. "Middle Sea: The Mediterranean", In: Daniel Moran and James Avery Russell (eds.), *Maritime strategy and global order: Markets, resources, security*. Georgetown University Press 2016, pp. 91–120

וזרדנלים). הקו הדמיוני הזה מחלק בין התרבויות השונות והמחלוקות הדתיות שמאפיינות כל-כך את האזור, ועם זאת החוקרים סבורים שבבואנו לבחון את סוגיית הביטחון במרחב הזה צריך לראות באזור מקשה אחת, ובהיבט האינטרסים אין המדינות שונות אחת מהשנייה.¹³

בין האירועים המרכזיים שהתרחשו בים התיכון במאה ה-21 נמנים דילול כוחותיו של הצי השישי האמריקני בעקבות שינוי המדיניות האמריקנית למדיניות עם הפנים לאסיה (Pivot to Asia); שובו של הצי הרוסי לים התיכון מ-2008 בעקבות מלחמת האזרחים בסוריה; התבססותו של הצי הזה בנמלי סוריה והפיכתו לצי הדומיננטי במזרח הים התיכון;¹⁴ זרם הפליטים שמגיעים לאירופה דרך הים התיכון, אם ממזרח (בים האגאי) או מדרום, מחופי צפון אפריקה בעיקר לאיטליה ומלטה. כל אלה חייבו מדינות כמו איטליה וספרד לרתום את הציים שלהן למניעת התופעה הזאת, או במקרים אחרים להגיש סיוע הומניטרי וליזום פעולות חיפוש והצלה ימיות.

המאבק על המים הכלכליים בין המדינות השוכנות באגן המזרחי של הים התיכון הוא מתמשך, ולעיתים אף מאיים על היציבות באזור הזה. כך, טרם הוסכם על תיחום המים הכלכליים בין ישראל ללבנון, קפריסין היוונית והטורקית, ישראל והרשות הפלסטינית ועוד. לא די שלא חלה התקדמות בפתרון סכסוכים אלה, אלא שמזמן לזמן מתווסף אליהם סכסוך חדש. כך לדוגמה בסוף נובמבר 2019 חתמה טורקיה על מזכר הבנות עם ממשלת ההסכמה הלאומית הלוברית בראשות פאיז אל-סראג', ובו קבעה תחום אזור כלכלי בלעדי ימי (Exclusive Economic Zone – EEZ) בין הממשלות. התיחום עתיד לחסום את החלק המזרחי של הים התיכון ברצועה הימית הנחלקת ביניהן. הדבר עורר גל של מחאות והצהרות בין-לאומיות ובראשן מטעם יוון, מצרים וקפריסין הנפגעות מהמזכר במישרין או בעקיפין. המהלך הטורקי יכול ועלול לשנות את כללי המשחק בזירה הימית במזרח הים התיכון, והוא בעל משמעות גאואסטרטגית לעולם בכלל ולישראל בפרט וראוי לתשומת לב.

נוסף על כך, לים התיכון יש בעיות חמורות בתחום האקולוגי והן נובעות, בין היתר, ממאפייניו הגאוגרפיים. היותו ים סגור ובעל פתח צר לאוקיינוס האטלנטי דרך מצר גיברלטר מגביר את זיהומו. זורמת אליו כמות קטנה של מים מתוקים בשל בניית סכרים על הנהרות, מה שמגביר את מליחותו, מצמצם את כמות המים המתוקים ומאיט את תחלופת המים. זרם חופי של המים נגד כיוון מחוגי השעון לאורך חופי הים התיכון, ומשם לחופי הלבנט – ישראל, סוריה ולבנון – ומשם לאורך חופי טורקיה וחופי דרום אירופה גורם לכך, שמשך הזמן הדרוש לתחלופת מי התיכון הוא כ-80 שנה. בים התיכון אין זרמי גאות ניכרים שהיו יכולים לסלק מהחופים זיהום שנוצר משפכים עירוניים ותעשייתיים לא מטוהרים הנוצרים בערים גדולות. זאת ועוד, תנועה רבה של כלי שיט מנמלי אירופה דרך תעלת סואץ וממנה

¹³ Schivardi, 2016.

¹⁴ ראו מאמרו של עידו גלעד, "סוגיות מרכזיות בפעילות הצי הרוסי באגן המזרחי של הים התיכון ב-2018", בתוך: שאול חורב ואהוד גונן (עורכים), **הערכה ימית אסטרטגית רבת ישראל 2018–2019**, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, 2019, עמ' 106–128; Hillary Clinton, "America's Pacific", *Foreign Policy*, (11 November 2011).

אל המזרח הרחוק גרמת לזיהום מימיו בשמנים, נפט ודלק, וחלק מהאוניות מזהמות את מימיו בשחרור מי הנטל. כמו כן נערך פיתוח מואץ של אתרי נופש ותיירות לאורך חופיו, והם מוקד משיכה לשליש מהתיירות העולמית. כל אלה נופלים בקטגוריה של "הסביבה הימית" בביטחון הימי בן זמננו, ומחייבים גיבושה של מדיניות כוללת בין מדינות האזור לטיפול בבעיות, דבר שבמציאות הפוליטית הקיימת בלתי אפשרי כמעט.

לאזור הים התיכון יש מאפיינים מורכבים והטרוגניים. הוא מאכלס נאמנויות מתחרות; מדינות ערב הן ערביות לפני שהן יס־תיכוניות; מדינות דרום אירופה הן אירופיות לפני שהן יס־תיכוניות, ולכן אי אפשר להצביע על זהות של מדינה שהיא יס־תיכונית טהורה. התוצאה הטבעית של זהויות מזהויות שונות היא התערורות חששות ביטחוניים תת־אזוריים מגוונים. על אף שמדינות אזור הים התיכון חלקו בעבר גורל משותף, גאוגרפיה משותפת והיסטוריה משותפת, רוב הזמן מנעו חששות ביטחוניים תת־אזוריים מתחרים היווצרות זהות וקהילה יס־תיכונית אחת. המצב הזה מקשה על המדינות השוכנות באזור לגבש מדיניות ואסטרטגיה ימית המותאמות לשינויים שמתרחשים בו, לבחון אפשרויות חדשות של שיתופי פעולה אסטרטגיים, במיוחד כאשר לחלק מהמעצמות יש אינטרס שחוסר היציבות באזור דווקא ימשך, ויאפשר להן להגדיל את נוכחותן בו.

הים האדום (The Red Sea)

הים האדום הוא ים בין־יבשתי (אסיה ואפריקה) – הוא שלוחה של האוקיינוס ההודי, ומחובר באופן מלאכותי לים התיכון באמצעות תעלת סואץ. לחופיו שוכנות המדינות ג'יבוטי, אריתריאה, סודאן, מצרים, ישראל, ירדן, ערב הסעודית ותימן. הים האדום מחובר בקצהו הדרומי לאוקיינוס ההודי דרך מצר באב אל־מנדב, ובקצהו הצפוני הוא מתפצל דרך מצר טיראן לשלוחה הצפונית־מזרחית למפרץ אילת, או בשמו השני – מפרץ עקבה (The Gulf of Aqaba), ולשלוחה הצפונית מערבית – מפרץ סואץ, הנמצאות משני צידיו של חצי האי סיני. אורכו כ־1,900 קילומטר (כ־1,000 מיל) ורוחבו המרבי כ־300 קילומטר. עומקו הממוצע כ־500 מטר ועומקו המרבי כ־2,500 מטר. הים האדום עתיר במכשולי ניווט לכל אורכו, ובכמה מחלקיו הניווט אף מוגבל. הוא המלוח ביותר מבין הימים הפתוחים, שכן הוא מוקף מכל צדדיו במדבריות, והוא הים היחיד בעולם ששום נהר או נחל איתן נשפכים אליו (ראו: איור 12).

מרכזיותו של הים האדום וחיוניותו לסחר ימי הוכרו במשך מאות שנים על־ידי כובשים כמו אלכסנדר מוקדון ונפוליאון בונפרטה, שהכירו בו כאזור עם משמעות גאופוליטית חשובה ביותר. פתיחת תעלת סואץ לשיט ב־1869 הגדילה את חשיבותו הגאואסטרטגית והגאופוליטית. עם זאת התפתחו בשנים האחרונות בשוליו הדרומיים של הים האדום ובקרן אפריקה שמעבר למצר באב אל־מנדב חוסר יציבות, ובמקרים מסוימים חוסר משילות.

שתי נקודות המשנק של הים האדום הן תעלת סואץ העוברת בשטחה של מצרים ומצר באב אל־מנדב בקצהו הדרומי בין תימן לג'יבוטי. רוחב המצר כ־29 קילומטר. האיים פרים הנמצא בתחומו, מחלק את המצר לשניים: חלקו המזרחי הקרוי בשם מצר איסכנדר, רוחבו

איור 12: הים האדום

כ־3 קילומטר. החלק המערבי נקרא דקת אל־מאיון, דרכו עובר נתיב השיט העיקרי, ברוחב כ־25 קילומטר, ועומקו המקסימלי יותר מ־300 מטר. סמוך לחוף האפריקני מצויים כמה איים קטנים הידועים בשם "שבעת האחים" או "סוואבע".

באזור קרן אפריקה והים האדום מתרחשת בשנים האחרונות התמודדות בין מדינות מזרח תיכוניות בהן ערב הסעודית, איחוד האמירויות, קטר וטורקיה, המבקשות לבסס את נוכחותן במדינות אפריקניות, חלקן מדינות כושלות, כדי להשיג גישה לזירות מרוחקות ולהקדין עוצמה מעבר לגבולותיהן. התוצאה היא ששחקנים שונים, חלקם לא ידידותיים לישראל, מנסים להתבסס לאורך נתיבי הגישה הדרומיים למפרץ אילת ולתעלת סואץ – התפתחות העלולה אף היא ליצור סיכונים ביטחוניים על הסחר הימי של ישראל.

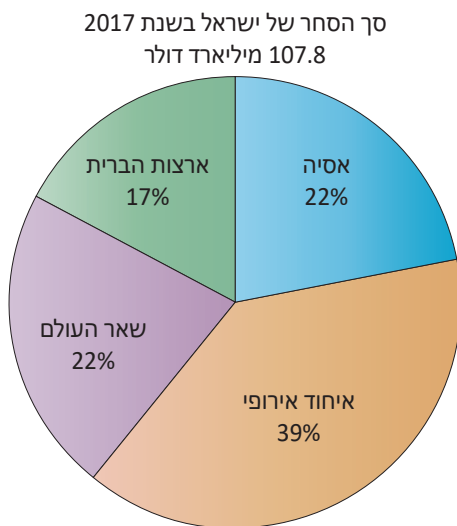
בדרום הים האדום ובציודו המזרחי שוכנת תימן בעלת קו חוף באורך של 2,000 קילומטר (חלקו הגדול בים הערבי/מפרץ עדן). מלחמת האזרחים המתחוללת בה זה כמה שנים הפכה אותה לכר נוח לפעילות משמרות המהפכה האיראניים (Iranian Revolutionary Guards), וכל הניסיונות שנעשו עד כה להפסיק אותה לא צלחו.

שתי מדינות נוספות השוכנות לחופו המערבי של הים האדום חוו לאחרונה החלפת שלטון לאחר שהמשטרים הקודמים שלטו יותר מעשור. ערב־הסעודית ואיחוד האמירויות מיהרו לתמוך בראש ממשלת אתיופיה החדש אביי אהמד (Abiy Ahmed) ולסייע לו כלכלית. בסודאן לא התקבלו ההצעות של ערב־הסעודית ואיחוד האמירויות, והממשלה המעורבת מצבא ואזרחים נמצאת עדיין בתהליך התגבשות. להתפתחויות שיווצרו בה תהיה השפעה רבה על הגאואסטרטגיה של הים האדום.

אסטרטגים צבאיים מזהים את מצר באב אל-מנדב כאזור שעלול להיות מושפע מפעילות עוינת, ולהשפיע על חופש התנועה שבו. המשטר האיראני מבין את החשיבות האסטרטגית של האזור הזה, ועלול להסתייע במורדים החות'ים בתימן לצורך פעילות עוינת במצרים, כפי שכבר דווח בעבר על ביצועה.¹⁵

עבור ישראל החשיבות של הים האדום הולכת וגוברת ככל שהסחר עם מדינות מזרח ודרום-מזרח אסיה הולך וגדל. כיום הסחר למדינות אסיה עומד על כרבע מכלל הסחר כמעט (ראו: איור 13). כזכור, במלחמת יום הכיפורים הכריזה מצרים על חסימת באב אל-מנדב בפני ספינות ישראליות (בעיקר מכליות שסיפקו נפט לקצא"א), והסגר נותר על כנו עד לחתימת הסכמי הפסקת האש ב-11 בנובמבר 1973. בעקבות הסכם נרמול היחסים בין ישראל לאיחוד האמירויות (בספטמבר 2020) מתגבשת יוזמה ישראלית שלפיה יוצע לאיחוד האמירויות לקדם הקמת מסדרון יבשתי להזרמת נפט, גז ותזקיקים לאירופה ולצפון אמריקה, ובתוך כך שימוש בתשתיות ההולכה של קצא"א. אם תתממש היוזמה יתווסף עוד נדבך לחשיבותו של הים האדום בתפיסת הביטחון הישראלית.¹⁶

המעורבות הסינית הגוברת באזור הים התיכון ניכרת בבסיס הימי הראשון שלה בג'יבוטי שבקרן אפריקה, ובהשקעות הסיניות באזורי תעשייה באזור תעלת סואץ.

איור 13: התפלגות הסחר של ישראל (על-פי נתוני משרד הכלכלה ל-2017)

¹⁵ Zach Vertin, "Red Sea geopolitics: Six plotlines to Watch," *Brookings*, December 15, 2019.

¹⁶ פזית רבינא, "הסיוט האיראני: צינור הנפט אילת אשקלון", *מקור ראשון*, 1 באוקטובר 2020.

הים הערבי

הים הערבי הוא חלק מהאוקיינוס ההודי, משתרע על חלקו הצפוני-מערבי והוא חלק מתוואי הים בין אירופה להודו. לחופו הצפוני שוכנת פקיסטן ואיראן, במערב מפרץ עדן, חצי האי ערב ומזרח אפריקה, במזרח הודו ובדרום המשך האוקיינוס ההודי. מפרץ עומאן (Gulf of Oman) בחלקו הצפוני של הים הערבי מחבר את הים הערבי עם המפרץ הפרסי דרך מצר הורמוז. במערב מחבר מפרץ עדן (Gulf of Aden) את הים הערבי עם הים האדום דרך מצר באב אל-מנדב (ראו: איור 14).

יותר ממחצית מהסכסוכים המזוינים בעולם מתרחשים כיום באזור האוקיינוס ההודי, כולל הגידול בתחרות על ההגמוניה האזורית בין סין והודו, העימות הגרעיני הפוטנציאלי בין הודו לפקיסטן, הטרור האסלאמי, שכיחות עולה של פירטיות בקרן אפריקה וסביבותיה וניצול יתר של משאבי הדיג המדללים באזור. בעקבות כל אלה כמעט כל הכוחות הגדולים בעולם פרסו כוחות צבאיים מובהקים באזור האוקיינוס ההודי.¹⁷ כבר ב־2012 קרוב ל־120

איור 14: גאוגרפיה אסטרטגית בים הערבי

¹⁷ Sergei DeSilva-Ranasinghe, "Why the Indian Ocean Matters", *The Diplomat*, March 2, 2011

כלי שיט מלחמתיים של 20 ציים שונים שהו באזור במשך כל השנה במטרה להגן על האינטרסים המדינתיים שלהם באזור.

הים הערבי היה משחר ההיסטוריה נתיב סחר ימי חשוב: כבר לפני כ־7,000 שנה התנהל בו נתיב סחר קרוב לקו החוף הצפוני של הים, ששימש את הספינות הקדומות של תרבויות בעמק האינדוס (Indus Valley) ושומר (Sumer). בתקופה הרומית היו באזור כמה דרכי סחר ששילבו נתיבי ים ויבשה. החל במאה התשיעית וכלה בתקופת ימי הביניים המאוחרים נשלט הים בידי הסוחרים הערבים, שעל שמם הוא גם נקרא "הים הערבי". כיום יש נתיבי סחר ימיים חשובים החוצים את הים הערבי שבחלקם הגדול מפליגות מכליות הנושאות נפט שמקורו במדינות המפרץ הפרסי ועומאן. נוסף על כך, רוב התעבורה הימית מתעלת סואץ ואליה עוברת בים הערבי.

הים הערבי מתוחם על־ידי שלושה חצאי־אי גדולים (או תת־יבשות): תת־היבשת ההודית, חצי האי ערב וקרן אפריקה. הוא ים עמוק מאוד ברוב שטחו – עומק המים הממוצע הוא 2,900 מטר, והמקום העמוק ביותר בו הוא 5,000 מטר. הנמלים העיקריים בים הערבי הם: נמל קראצ'י (Karachi Port) שהוא נמל הים הגדול והעמוס ביותר בפקיסטאן; נמל גוואדאר (Gwadar Port) אף הוא בפקיסטאן בחבל בלוצ'יסטאן שלאחרונה נעשה בו פיתוח מסיבי ביותר כנמל שיחבר את דרך המשי היבשתית הסינית במערב. סין חכרה מידי פקיסטאן את הנמל, ותמורת הרחבתו קיבלה את האחריות התפעולית בו עד 2059. פרויקט גוואדאר כולל פיתוח תשתית של כבישים מהירים ודרכי תחבורה, תחנת כוח, שדה תעופה ואזור כלכלי שיאפשרו לסין חיבור ל"מסדרון" הסחר היבשתי שלה עם פקיסטאן. ייתכן שסין מייעדת להציב בעתיד בנמל הזה כלי שיט צבאיים בהיותו קרוב יחסית למִצְרַ הורמוז. נמל סלאלה בסלאלה (Salalah in Salalah) שבועמאן גם הוא נמל מרכזי באזור. במרס 2019 חתמה ארצות־הברית עם עומאן על הרחבת ההסכם הביטחוני שבין שתי המדינות שיחול גם על הנמל החדש בדוקם (Duqm), ועל הנמל הדרומי בסלאלה. בפברואר 2018 הודיעה הודו שהבטיחה גישה למתקנים בנמל דוקם עבור חיל האוויר וחיל הים שלה, וביוני 2019 הפעיל חיל הים ההודי שני כלי שיט שלו במפרץ עומאן. גם בריטניה חתמה ב־2019 על הסכמים ביטחוניים עם עומאן, ובהם עגינה ושימוש של כלים צבאיים ואזרחיים במתקני נמל דוקם. הגישה האמריקנית לנמל המים העמוקים בדוקם אמורה להעניק לצי החמישי של ארצות־הברית בסיס חשוב מבחינה אסטרטגית בנוגע להיערכותה הצבאית מול איראן. יש לציין שמערכת היחסים בין ארצות־הברית לעומאן היא ארוכת שנים: השתיים חתמו כבר ב־1833 על חוזה של ידידות וניווט (Friendship and Navigation), שהוחלף ב־1958 ב"אמנת החיבה", והן כוננו ביניהן יחסים דיפלומטיים ב־1972.¹⁸

בעשור הראשון של המאה ה־21 התגברו ורבו באזור הים הערבי אירועי פירטיות ימית. בשנים האחרונות נרשמה עלייה ברמת האלימות, התחכום והשימוש בכלי נשק. שודדי הים כבר אינם מסתפקים בשלל שבאונייה, אלא לעיתים משתלטים עליה ומזייפים את

זהותה.¹⁹ באוקטובר 2008 החליטה מועצת הביטחון של האו"ם על הקמת כוח משימה ימי רב-לאומי משולב 151 (CTF-151), שבו משתתפות יותר מ-20 מדינות, והוא מתבסס בין היתר על מתקני הצי החמישי של ארצות-הברית במנאמה בירת בחריין לביצוע משימתו. כוח משימה נוסף הפועל באזור הזה גם כן בהחלטת מועצת הביטחון של האו"ם, הוא כוח ימי משולב 150 (CTF-150), הפועל נגד טרור ימי ולמען הענקת ביטחון ימי (Maritime Security and Counter Terrorism) באזור, וגם מפקדתו נשענת על מפקדת הצי החמישי האמריקני בבחריין.

הים הערבי ומפרץ עדן הפכו בשנים האחרונות גם לאזור מסוכן לשיט לספנות הישראלית – ב־24 במרס 2021 הותקפה אוניית המכולות לורי (Lori) בהיותה בטווח 500 מיל מחופי עומאן ובנתיב הפלגה להודו עלידי טיל ימי ששוגר אליה ככל הנראה מכלי שיט של משמרות המהפכה האיראניים. האונייה שבבעלות חברת XT הישראלית נחכרה מחברה סקנדינבית. מעריכים כי התקיפה בוצעה כתגמול לפעילות חיל הים הישראלי נגד מכליות איראניות שעסקו בשנים האחרונות בהברחת דלק לסוריה ויצרה אתגר אבטחתי ביטחוני נוסף הן לישראל והן לכוחות הבין-לאומיים הפועלים באזור זה.²⁰

מפרץ עדן

שוכן בים הערבי בין תימן בחוף הדרומי של חצי האי ערב וסומליה שבאפריקה (ראו: איור 15). בצפון-מערב המפרץ מתחבר לים האדום דרך מְצַר באב אל-מנדב. הנמלים העיקריים במפרץ הם: עדן בתימן וברברה ובוסאסו בסומליה. בעקבות חשיבות מרחב השיט הזה הוא משמש גם אבן שואבת לפעילויות בלתי חוקיות כמו פעילויות של פירטיות ימית, דיג בלתי חוקי וטרור. פעולות אלו מוצאות באזור כר נוח לפעולה בעקבות מלחמת האזרחים בסומליה ובתימן המהווים אתגרים ביטחוניים מתמשכים המאיימים על היציבות באזור.

למפרץ עדן חשיבות אסטרטגית רבה ביותר, שכן הוא נתיב מעבר הנפט מהמפרץ הפרסי למדינות אירופה, מה שהופך אותו לאחד מנתיבי הסחר העמוסים ביותר בעולם.²¹ לג'יבוטי, הממוקמת לחוף המפרץ, יש נמל מסחרי מרכזי שהוא המפתח לסחר באזור. באמצעות "יוזמת החגורה והדרך" (Belt and Road Initiative – BRI) חנכו הסינים ב־2017 בג'יבוטי את הבסיס הצבאי הראשון מעבר לים בתולדותיהם, הכולל רציף לעגינה שיאפשר לאחר השלמתו עגינה של כלי שיט גדולים. הבסיס הזה הוא חלק מהתפיסה הסינית הנוגעת ל"נקודות אסטרטגיות חזקות" (Strategic Strongpoints), שאומנם אין להן הגדרה רשמית, אך אנליסטים ופקידים של הרפובליקה העממית של סין (PRC) משתמשים בהן כדי לתאר נמלים זרים בעלי ערך אסטרטגי וכלכלי מיוחד המארחים מְסֹפִים ואזורי מסחר

¹⁹ מדינת ישראל, משרד התחבורה, רספ"ן, *מגמות עולמיות, האתגר: ביטחון בים*.

²⁰ Patrick Kingsley, Ronen Bergman, Farnaz Fassihi and Eric Schmitt, "Israel's Shadow War With Iran Moves Out to Sea", *The New York Times*, March 26, 2021.

²¹ ראוי לציין שבאזור תימן מתנהלות זה שנים מלחמות א־סימטריות. אלו נמשכות מתקיפת המשחתת האמריקנית 'קול' ב־2000 ועד לתקיפות אוניות מצוי המלחמה הסעודי בסירות מתאבדים, ומיקוש ימי של עיר הנמל מוקה שעלול לגלוש אל מְצַר באב אל-מנדב ולפגוע בתנועת צי הסוחר.

איור 15: מפת מפרץ עדן

שמפעילות חברות סיניות.²² הבסיס הסיני ממוקם במקום אסטרטגי חשוב בנקודת משנק של הסחר העולמי דרך מצר באב אל-מנדב.²³ בג'יבוטי עצמה קיימים זה מכבר בקצה השני של המפרץ בסיסים צבאיים נוספים השייכים לארצות-הברית, צרפת ויפן. בכך השיגה סין דריסת רגל צבאית באחת מ"נקודות המשנק" של הסחר העולמי. לאזור מפרץ עדן יש פוטנציאל של משאבים טבעיים, אך למדינות האזור אין תשתית מתאימה כדי להפיקם ולהפיצם.

המדינות השוכנות לחופי המפרץ, ובמיוחד תימן וסומליה, נתונות לסכסוך מזוין, כולל מלחמת אזרחים הגורמת להגירה ותנועת פליטים ברחבי המפרץ. הסכסוך המתמשך בסומליה הוביל להופעתה של אל-שבאב – קבוצה מיליטנטית אסלאמית שהגבירה את פעילות הטרור באזור. הפירטיות גם אם הצטמצמה בעקבות הכוחות הימיים הפועלים באזור, הרי שבלי שתיפתר בעיית התעסוקה ויצומצמו ממדי העוני באזור, ימשיכו לשרוד בו חוסר יציבות ואי-השקט.²⁴

הקשרים ההולכים ומתהדקים בין השיעים החות'ים של תימן ובין איראן יוצרים איום נוסף הן על ערב-הסעודית והן על ארצות-הברית, ומאפשרים לאיראן לפרוס כוחות אוויר

²² Conor Kennedy, "Strategic Strong Points and Chinese Naval Strategy." **Jamestown** Foundation China Brief, 19(6) March 22, 2019

²³ Dutton, Kardon, and Kennedy, 2020

²⁴ .ibid

וצי בתימן ולפעול מהאזור הזה. החות'ים מפעילים כוח ימי המצויד באמצעי לחימה ימיים שסופקו להם על-ידי האיראנים, והוא פועל בטקטיקות דומות לאלה של הזרוע הימית של משמרות המהפכה האיראנית נגד כלי שיט אמריקניים וסעודיים הפועלים באזור מִצְרַבַב אל-מנדב. האיום הזה נראה עדיין מצומצם, אך חשוב לציין כי שטחי תימן והאיים באזור ממלאים תפקיד קריטי בביטחונם של מִצְרַבַב אל-מנדב או "שער הדמעות".²⁵ המערכה הימית נגד המורדים החות'ים, גם אם מתנהלת לכאורה רחוק מחופי ישראל, עלולה להיות בעלת השלכות רחבות על הסחר אל ישראל וממנה. הסחר הימי בין ישראל ואסיה (ייצוא וייבוא) הוא מרכיב חשוב בסחר החוץ הישראלי, נמצא בגידול מתמיד, ועומד על כשליש מסך כל הסחר של ישראל. 15% מהסחר הזה מובלים דרך נתיבי הים האדום, רובו באוניות שאינן מניפות דגל ישראל. טילי החוף-ים והמיקוש הימי שבידי המורדים החות'ים מאיימים על חופש השיט בים האדום בכלל ועל כלי שיט ישראליים בפרט, וזהו אחד מהאתגרים החשובים שחיל הים הישראלי יצטרך להתמודד עימם במשימת הבטחת נתיבי שיט לישראל וממנה. אירוע מכלית ה"קוראל סי" (Coral Sea) ב-1971 שהותקפה בעת מעבר במִצְרַבַב אל-מנדב בדרכה לישראל יכול להמחיש את הצורך בהתאמת החשיבה האסטרטגית בישראל לשינוי במצב, כפי שמתרחש בדרום הים האדום. ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו התייחס באוגוסט 2018 בדברים שנשא בסיום קורס חובלים של חיל הים לאיומים אלה: "ישראל תהיה חלק מקואליציה שתמנע מאיראן לחסום את נתיב השיט בים סוף".²⁶ מן הראוי שגורמי מערכת הביטחון יכירו את התפיסה שביטא ראש ממשלת ישראל, ויהפכו אותה לדוקטרינת הפעלה ממוסדת עם אותם הציים שאליהם כיוון נתניהו בדבריו. האינטרסים של מדינות המערב במלחמה בטרור, בממשל תקין ובצמיחה כלכלית, יכולים למצוא בסיס משותף עם הדאגות הביטחוניות במפרץ עדן, ולהיות אחד האתגרים הגדולים במאה הנוכחית. בגלל החשיבות האסטרטגית של הים הזה מפעילים הצי הסיני וההודי באופן עצמאי כוחות ימיים שיאבטחו את השיט הימי המדינתי שלהם מפני פירטיות או טרור ימי.

המפרץ הפרסי

המפרץ הפרסי הוא מעין "לשון" של מפרץ עומאן המשתרעת בין חצי האי ערב ואיראן (ראו: איור 16). שטח המפרץ 251 אלף קמ"ר, ובמזרחו הוא מתחבר למפרץ עומאן דרך מִצְרַבַב הורמוז. אורכו 989 קילומטר, ורוחבו בנקודה הצרה ביותר (מִצְרַבַב הורמוז) – 56 קילומטר. המים במפרץ הפרסי רדודים מאוד, ועומקם אינו עולה על 90 מטר. המפרץ הפרסי וחופיו הם המקור הגדול בעולם להפקת נפט גולמי (כ-60% מהעתודות הידועות בעולם מרוכזות בסביבתו), גז טבעי, ותעשיות הנפט ומוצריו הן התעשיות העיקריות באזור. המדינות

²⁵ הרחבה אפשר למצוא במאמרו של אייל פינקו, "המערכה הימית מול המורדים הח'ות'ים בתימן", בתוך: שאול חורב ואודי גונן (עורכים), **הערכה ימית אסטרטגית רבתי לישראל 2018/2019**, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית ינואר 2019, עמ' 92–102.

²⁶ נעה שפיגל, "נתניהו: ישראל תהיה חלק מקואליציה שתמנע מאיראן לחסום את נתיב השיט בים סוף", **הארץ**, 1 באוגוסט 2018.

איור 16: מפת המפרץ הפרסי ומפרץ עומאן

השוכנות לחוף המפרץ הפרסי במערבו הן: איחוד האמירויות הערביות (United Arab Emirates), ערב הסעודית, קטר השוכנת על חצי אי בחוף הסעודי, בחריין השוכנת על אי, כוויית ועיראק בצפון-מערבו של המפרץ ואיראן בצפון ובמזרח. כמה איים קטנים שוכנים בתחומי המפרץ, והשליטה עליהם היא מוקד למחלוקות ועימותים בין המדינות השוכנות לחופיו.

חשיבותו הכלכלית והספנותית של המפרץ הפרסי ידועה עוד משחר ההיסטוריה. אלכסנדר הגדול רצה לבנות באזור נמל ראשי, אך במרוצת השנים דעכה חשיבותו של המפרץ. במאות השנים שלאחר מכן היה המפרץ נתון לשליטה פרסית, ערבית, טורקית ומערב-אירופית. באמצע המאה ה-19 הכירו השיח'ים הערבים בדומיננטיות הבריטית במפרץ, ובראשית המאה ה-20 הכירו בכך גם המעצמות האירופיות. ב-1960 עזבה בריטניה את המפרץ הפרסי, ותחתיה ביססו ארצות-הברית וברית-המועצות את נוכחותן באזור. ב-1971 הוקם הבסיס הצבאי האמריקני הראשון בבחריין, וב-1983 עם הקמתו של פיקוד המרכז האמריקני (Central Command), הוקם הבסיס הקדמי שלו ב-2002 בדוחא, קטר, שב-2009 הועבר המטה הקדמי שלו לבסיס האוויר אל-עדיד (Al Udeid Air Base) בקטר. מ-1995 אחראי הצי החמישי האמריקני לכווחות חיל הים במפרץ הפרסי, בים האדום, בים הערבי ובחלקי האוקיינוס ההודי. מפקדת הצי החמישי ממוקמת בבחריין.

כחלק מהרחבת נוכחותה הצבאית במזרח התיכון הציבה טורקיה בקטר ב־2014 מערך כוחות של 4,000 חיילים בבסיס צבאי שבנתה שם והיא ממשיכה בהרחבתו. למעשה הנוכחות הטורקית בקטר משמשת מעין ביטוח לממלכה הקטרית נגד התערבות סעודית בענייניה הפנימיים. ב־2018 התפרסמו איומים סעודיים על קטר בדבר כוונת ערב־הסעודית לבנות תעלה שתנתק את קטר מחצי האי ערב, ותאפשר לאוניות לעקוף אותה בדרכן למפרץ הפרסי. נראה כי בשלב הזה מדובר על איומים בלבד.²⁷

אזור המפרץ הפרסי הפך בעשורים האחרונים לאחד האזורים הבלתי יציבים ביותר בעולם, שהביאו לסכסוכי גבולות אלימים ספורים. המפרץ הפרסי היה זירת הלחימה הימית העיקרית במלחמת איראן–עיראק (1980–1988) בעקבות סכסוך גבולות ליד שט אל־ערב, וכן על רקע המתח הדתי־עמדי בין הנהגת איראן השיעית ובין הנהגת עיראק הערבית מרקע סוני. שני הצדדים פעלו בין היתר כדי לפגוע בתשתיות הנפט של היריב. ארצות־הברית נאלצה להגן על מכליות נפט חיוניות, ונאט"ו וכוחות חיל הים הסובייטיים במפרץ התמודדו מחדש עם אתגרים ישנים ממגוון איומים איראניים ועיראקיים. ככל שנמשכה המלחמה מ־1981 ועד לסיומה ניהלו שני הצדדים מה שמכונה "מלחמת המכליות", שבה כל צד בסכסוך מנסה לפגוע במכליות שפקדו את יריבו באמצעים מגוונים, לרבות מיקוש ימי, ויציבותן הביטחונית של כל מדינות המפרץ הייתה בסכנה במלחמה הזאת.²⁸ בסכסוך נפגעו במפרץ 340 כלי שיט מתוכם 259 מכליות להובלת דלק. בלחימה האסימטרית שהתנהלה במפרץ נפגעה ב־1987 המשחתת האמריקנית 'סטארק' (USS Stark) מטיל עיראקי שנורה לעברה. ב־1991 שוב עמד המפרץ הפרסי במוקד עימות צבאי, כאשר פלשה עיראק לכווית ובסופו של דבר נאלצה לסגת ממנה, במה שנודע בשם "מלחמת המפרץ הראשונה" (וב־2003 במלחמת המפרץ השנייה), אף שהסכסוך לא התמקד בראש ובראשונה במפרץ עצמו.

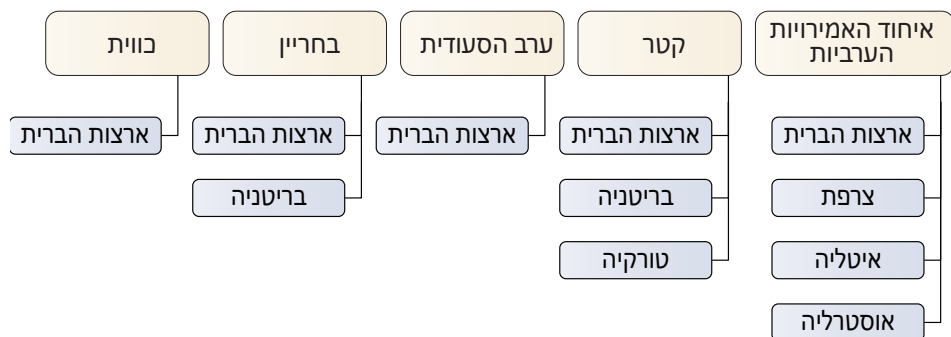
שינוע הנפט והגז מהמפרץ הפרסי דרך מצר הורמוז הוא למעשה מעבר האנרגייה החשוב בעולם. מנהל מידע האנרגייה מעריך שיותר מ־85% מהנפט הגולמי שעבר דרך נקודת המשנק הזאת מגיע לשווקים באסיה, וייצוא הנפט הזה ממלא תפקיד קריטי באספקת אנרגייה לכלכלות מרכזיות כמו סין, הודו, יפן, קוריאה הדרומית וטייוואן, כמו גם להגבלת המחיר העולמי של נפט, גז ומוצרי נפט. הוא משפיע גם על המחיר העולמי של נפט ומוצריו במקום שאליו הם מובלים, והוא מרכיב מפתח במה שנוגע לבריאות הכלכלה העולמית.²⁹

מבין הבסיסים הזרים במפרץ, אלה האמריקניים הם הוותיקים והגדולים ביותר (ראו: איור 17). בשטחה של בחריין נמצא הנמל הימי הגדול והוותיק ביותר של ארצות־הברית

²⁷ Jane Dalton, "Saudi Arabia Mulls Plans to Turn Qatar into Island by Building Canal Along Border and Dumping Nuclear Waste There," *Independent*, April 10, 2018

²⁸ Ronald O'Rourke, "The Tanker War", *Proceedings*, Vol. 114/5/1,023, May 1988

²⁹ Anthony H. Cordesman, "America, Saudi Arabia, and the strategic importance of Yemen", *CSIS*, 2015

איור 17: בסיסים זרים השוכנים לחופי המפרץ הפרסי ומפרץ עומאן³⁰

במפרץ הפרסי, ובשטחה של קטר נמצא בסיסה האווירי הגדול של ארצות-הברית במפרץ ופיקוד המרכז של ארצות-הברית. הקמת בסיס זה ב־2002 התרחשה בד בבד עם יציאת מרבית הכוחות האמריקניים משטחה של ערב הסעודית. גם איחוד האמירויות הערביות ועומאן מעניקות תשתיות וגישה לפעילות חיל האוויר וחיל הים האמריקניים. ב־2014 נחתם הסכם בין בחריין לבריטניה על הקמת בסיס ימי גדול בשטחה. כמו כן, סין אשר מעוניינת להגביר את נוכחותה במזרח התיכון, מפעילה כעת טרמינל מכולות בנמל בצָרָה בעיראק.³¹

החל באמצע העשור הראשון של שנות ה־2000 הפך המפרץ לזירת עימות בין איראן ושלוחיה (Iran's Proxies), ובין גוש המדינות הסוניות בהובלת ערב הסעודית. עימותים אלה הלכו וגברו בעקבות ניסיונות איראן לקדם את תוכניתה הגרעינית, והסנקציות שהטילו עליה מדינות המערב, בהן בין היתר גם סנקציות בייצוא הנפט. על הרקע הזה חשוב לציין את התקרבותה של קטר לאיראן ולטורקיה, דבר שהביא לבידודה בין שאר מדינות המפרץ. בקיץ 2019 הפכו ההתנגשויות בין איראן לארצות-הברית במפרץ הפרסי לחלק מהמאבק של איראן נגד הטלת הסנקציות של ארצות-הברית למנוע ממנה את ייצוא הנפט. בשורה של פעולות ימיות בהן מיקוש מכליות זרות שהובילו נפט באזור; פגיעה בהן באמצעות טילים והשתלטות על מכלית בריטית כתגובה לעצירת מכלית איראנית שנשאה נפט לסוריה בגיברלטר; הפלת מטוס ללא טייס אמריקני אשר הביא כמעט להתנגשות צבאית בין שתי המדינות. ארצות-הברית ניסתה לשכנע את בנות בריתה ליצור קואליציה בין-לאומית במטרה מוצהרת לספק 'ביטחון' לשיט המסחרי העובר במֶצֶר הורמוז.³² בעימותים הימיים באזור מופעלות שיטות לחימה מסוג "לוחמה א־סימטרית" ו"לוחמה היברידיית" המתוארות בהרחבה להלן.

³⁰ אנטון ברקובסקי, **בסיסים זרים במזרח התיכון**, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, 2018.

³¹ מורן זגה, "מרוץ החימוש במפרץ הפרסי", **הערכה ימית אסטרטגית רבתי לישראל 2018/19**, שאול חורב ואהוד גונן (עורכים), המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, 2019, עמ' 136–143.

³² **Pars Today**, "Britain to Join US-led Naval Mission in Persian Gulf", 6 August, 2019.

בסקירת האזורים האסטרטגיים שלהם משמעות אסטרטגית במאה ה-21 נמצא מכנה משותף שהוא חלק בחשיבה האסטרטגית של המדינות. אזור המפרץ הפרסי ומפרץ עדן הפכו לאזורים ימיים בעלי פוטנציאל להתלקחות הן בעקבות המאבק בין ארצות-הברית לאיראן על עצירת תוכנית הגרעינית, והן בגלל רצון המשטר האיראני להפיץ את המהפכה השיעית לאזורים ולמדינות נוספים. הקמת בסיסים לחילות ים זרים במדינות המפרץ הפרסי משקפת את חשיבות הבסיסים מהסוג הזה, כפי שהדגיש מהן במשנתו. "יוזמת החגורה והדרך" הסינית הביאה להגדלת הנוכחות הצבאית והאזרחית הסינית באזורים אלה, ונגדה ארצות-הברית, בריטניה הודו ומדינות נוספות נוקטות צעדי בלימה. המערכה המתנהלת בים סין הדרומי על קביעת גבולות המים הכלכליים של האזור היא מוקד חיכוך נוסף המסכן את שלום העולם. יש אומנם חשיבות למרכיב הצבאי באסטרטגיות הימיות של הציים הפועלים באזורים אלה, אך הן באות לידי ביטוי יותר במהלכים של הקרנת עוצמה, הפגנת נוכחות, לרבות מבצעי חופש שיט וכלים נוספים באסטרטגיה רבתי כמו סנקציות כלכליות, בידוד מדיני ומדיניות של הליכה על הסף (Brinkmanship), המוצאים את ביטויים באירועים המתרחשים באזורים אלה. לצד כל אלה נאלצים הציים השונים להתאים את דוקטרינת ההפעלה שלהם באזורים הנזכרים למשימות שיטור (Constabulary Missions) נגד פירטיות ימית, טרור ימי ומניעת מעבר פליטים מחופי צפון אפריקה לאירופה יחד עם התמודדות עם משימות הומניטריות קשות. תהליך הגלובליזציה המתמשך מחייב את חיזוקם של מוסדות בין-לאומיים וכוחות רב-לאומיים הפועלים להבטחת השיט בנקודות אסטרטגיות.

מרחב החלל החיצון והמרחב הקיברנטי והשפעתם על המרחב הימי

בין המרחבים של כדור הארץ מונים את המרחב היבשתי, הימי, האווירי, החלל החיצון (להלן "מרחב החלל") והמרחב הקיברנטי – סייבר (ראו: איור 18). השאלה שתידון היא מהן השפעות הפעילות במרחבים אלה על הגאואסטרטגיה והגאופוליטיקה העולמית בכלל, ועל האסטרטגיה הימית ותפיסת ההפעלה של ציי מלחמה בפרט.

מחקרים שנערכו לאחרונה על ביטחון לאומי מדגישים את הצורך שלימודים בתחום הביטחון הלאומי יפנו תשומת לב רבה יותר לנושאים רלוונטיים הקשורים ליכולות חדשות בתחום הקרנת עוצמה (Power Projection) המצויים, בין היתר, במרחבי החלל החיצון והמרחב הקיברנטי, כמו גם למשמעויות הביטחוניות של שינויי אקלים.¹

איור 18: חמשת המרחבים (Domains) כולל המרחב הקיברנטי (סייבר)

¹ Jonathan D. Caverley and Peter Dombrowski, "Too Important to Be Left to the Admirals: The Need to Study Maritime Great-Power Competition," *Security Studies*, 29(4), (2020a), pp. 579–600.

מרחב החלל החיצון (The Outer Space) והשפעתו על המרחב הימי

החלל החיצון או בקיצור החלל, הוא המרחב הקיים בין גופים שמימיים כולל כדור הארץ. צבא ארצות-הברית וסוכנות החלל האמריקנית נאס"א, (National Aeronautics and Space Administration – NASA = מנהל האווירונאוטיקה והחלל הלאומי), מעניקים את תואר האסטרונאוט לכל מי ששוהה בגובה של יותר משמונים קילומטר. עם זאת, קו הבסיס המקובל ביותר למקום שבו מתחיל החלל מכונה "קו קארמאן" (Kármán Line), שגובהו מאה קילומטרים מעל פני הים. בגובה הזה האטמוספירה דלילה מכדי לתמוך בכלי האווירונאוטיקה המסורתית, וכך מייצגת הפרדה סבירה של התחומים.² האדם ניצל מאז ימי קדם את התצפית בגורמי השמיים לניווט ימי ולקביעת לוחות השנה לסוגיהם. עם זאת, החלל במחצית המאה ה-20 בעקבות הפיתוחים הטכנולוגיים שתמכו במרוץ המעצמות אל החלל, אִפְשָׁרוּ המשגרים שפותחו לשגר לוויינים לחלל למטרות שונות.

בכלליות אפשר לחלק את סוגי הלוויינים הקיימים בעולם ללווייני חישה מרחוק, ללווייני ניווט, ללווייני תקשורת וללווייני מחקר. הלוויינים לסוגיהם נבדלים זה מזה בצורתם ובמשקלם, ומשקל הקטנים שבהם מאות גרמים בלבד, ואילו הכבדים יותר מעשרה טונות.³ באופן עקרוני מסווגים את הלוויינים לקבוצות האלה:

- לווויינים הנמצאים במסלול לוווייני נמוך (Low Earth Orbit – LEO) – זה מסלול שמרכזו בכדור הארץ וגובהו 2,000 קילומטר או פחות. רוב תחנות החלל המאוישות הופעלו במסלול הזה.
- לווויינים הנמצאים במסלול לוווייני בינוני (Medium Earth Orbit – MEO) – אלה כוללים בין היתר את מערכות הניווט הלווייניות (NAVSTAR Global Positioning Systems – GPS).
- לווויינים המבצעים מסלול גאוסטציונרי (Geostationary Satellites – GEO) – מסלול המכונה גם מסלול משווני גאוסינוכרוני (Geosynchronous Equatorial Orbit) – הוא מסלול מעגלי ברום של 35,786 קילומטר מעל קו המשווה, ובעקבות כיוון סיבוב כדור הארץ. אובייקט במסלול כזה נראה לצופה בכדור הארץ כחסר תנועה ובמצב קבוע בשמיים. רוב לוווייני התקשורת הם מהסוג הזה, ונתנים שירות קבוע כתחנת ממסר לקליטה ושידור של אותות ונתונים, כגון שיחות טלפון בין-לאומיות או שידורי טלוויזיה.
- המסלול הקוטבי – הוא המסלול שמעבר למסלול הגאוסטציונרי והוא שימושי מאוד בחקר האסטרופיזיקה, במיוחד כאשר עוסקים במיפוי כוכבים.

² Stefanie Waldek, "Where Does Outer Space Start? It All Depends on Who You Ask," *Popular Science*, 1 June 2018.

³ מטבע הדברים, אין בכוננתנו להעמיק בלוויינות בספר הזה, כאן יתוארו בתמציתיות בלבד סוגי הלוויינים וסוגי מסלוליהם כדי להבין את מגוון ההשלכות של השימוש בהם לשליטה בתחום החלל כמרחב שחשיבותו עולה וגוברת. למבקשים להרחיב את ידיעותיהם מומלץ לקרוא את הספרות הטכנית המתאימה.

חמש אמנות בסיסיות מנסות להסדיר את השימוש בחלל, והמרכזית שעליה חתומות כ-100 מדינות היא "אמנת החלל החיצון" (Outer Space Treaty), שאושרה על-ידי האו"ם ב-1967.⁴ העקרונות המרכזיים כוללים את השימוש בחלל החיצון למטרות שלום על-ידי כל המדינות, לרווחת האנושות, למניעת ניכוס לאומי או תביעות של ריבונות בחלל החיצון, ואיסור על הצבת נשק להשמדה המונית בחלל. אמנת הירח (Moon Treaty) נחתמה ב-18 בדצמבר 1979 בניו-יורק, ונועדה להפוך את הירח לבין-לאומי ולהסדיר את הפעולות הנערכות עליו.⁵ החלטות נוספות הנוגעות לשימוש בחלל לצורכי השלום נוסחו על-ידי האו"ם, אך לא מנעו מהמעצמות תכנון לפריסת נשק בחלל החיצון, ואף בדיקה בפועל של אמצעים להשמדת לוויינים. יש כמה סוגיות הנוגעות לאסטרטגיה במרחב החלל כגון גיבוש הסכמה רחבה בנושאים משותפים; מתן דין וחשבון על פעולות שונות של הגורמים השונים הפועלים בחלל; שימושים בני-קיימה בחלל וקיום "משילות יעילה במרחב החלל".⁶

בהקשר הזה טוען רם ג'אקו (Ram Jakhu), איש אקדמיה קנדי העוסק בנושאים משפטיים וזכויות אדם, שההסדר המשפטי והפוליטי הבין-לאומי, שאמור להסדיר את פעילות החלל, אינו מספיק כדי להיענות לצרכים הקיימים ולהתמודד עם האתגרים המתפתחים במאה ה-21. לפיכך יש לבחון בדחיפות את הלימות המערכת הקיימת של משילות בחלל (Space Governance) ושמירה על הביטחון (כפי שנעשה במרחב הימי [המחבר]).⁷ אליגר שדה (Eligar Sadeh), מדען פוליטי ואיש אקדמיה אמריקני, טוען שמדינות העולם צריכות להתייחס להקשר הרחב יותר של הפעילות במרחב הזה כמו מסחר, תועלות לאזרחים ומיסודם במערכת החקיקה וההסדרה המדינתית. כמו כן נדרש להגן על נכסי החלל מפני אימונים שונים כדי שיהיה אפשר להפיק מהם ערך מוסף בתחומי הביטחון, הכלכלה, השימושים לאזרח הפשוט ולמטרות הגנה על הסביבה.⁸

ברחבי העולם פועלות כיום כשבעים סוכנויות חלל. לוויינים לסוגיהם השונים נבנים על-ידי מדינות רבות (יותר מ-65 מדינות מחזיקות בבעלות על לוויינים או שותפות בבניית לוויינים), וכמעט כל מדינה בעולם משתמשת בשירותי לווייניות לצרכים שונים. עם זאת ראוי לציין כי ביכולת השיגור של לוויינים (המוגדרת כיכולת אסטרטגית), יש מספר מצומצם של מדינות (12 בעת כתיבת ספר זה), ובהן גם לישראל. בעשור האחרון הצטרפו גם כמה יזמים פרטיים והחדירו רעיונות חדשניים ספורים לתחום, והבולט בהם הוא אילון מאסק (Elon Musk) בעל חברת Space Exploration Technologies Corporation – SpaceX (המפעילה משגרי לוויינים רב-פעמיים מסוג פאלקון 9 (Falcon 9) הניתנים להנצלה, וחלליות מטען מסוג 'דרגון' (Dragon)).

⁴ ISA – סוכנות החלל הישראלית, "מושגי חלל".

⁵ Secure World Foundation, (2013).

⁶ Eligar Sadeh, "Towards A National Space Strategy," *Astropolitics, The International Journal of Space Politics & Policy*, 8(2-3), (2010), p. 75

⁷ Ram Jakhu and Joseph Pelton (eds.) *Global space governance: An international study*, Springer Press, 2017, pp. 305-327

⁸ Eligar Sadeh (ed.), *Space strategy in the 21st Century: Theory and policy*, Routledge, 2013

מערכות ניווט מבוססות לוויין (Global Positioning Satellites) שינו את פני הניווט העולמי, הן בתחום הצבאי והן בתחום האזרחי. כמעט כל מערכות הנשק הימיות תלויות בצורה זאת או אחרת במיקום הניתן להן ממערכות הניווט הלווייניות. תלות זאת הביאה לכך שבנוסף לארצות־הברית (GPS) פיתחו מדינות כמו רוסיה (GLONASS), האיחוד האירופי (גלילאו) וסין (BDS) מערכות ניווט מבוססות לוויין עצמאיות. בתת־פרק "מבצעי תמרון מהים" מודגש הצורך הגובר של ציים להשתתף בתקיפת מטרות ביבשה באמצעות נשק המשוגר מהים, שכן מסלול התקיפה שלו (נשק דוגמת טילי הטומהוק) מבוסס בחלקו הגדול על נתונים מלווייני ניווט, דבר המדגיש את הצורך לחסן מערכות אלה בפני שיבושים אפשריים. במלחמת פוקלנד שבה ניהלו הבריטים מבצע אמפיבי לכיבוש האיים מחדש,⁹ ובמערכת היחסים האסטרטגית המיוחדת שבין בריטניה ובין ארצות־הברית, סיפקה האחרונה לבריטניה תצלומי לוויין לגבי היערכות הכוח הארגנטינאי באיים, וכן על היערכות הצי הארגנטינאי בנמליו.¹⁰

מדינות שברשותן מערכות ניווט מבוססות לוויין משתמשות בטכנולוגיה הזאת כחלק מהפעלת כוח רך, בידוען שהמדינות המשתמשות בהן לצרכים מגוונים רגישות לשלילת יכולת זאת. לדוגמה, מערכת ניווט לווייני שפיתחה סין נועדה לשמש את "יוזמת החגורה והדרך" הסינית, וכמו כן מבטלת את התלות שלה במערכת ניווט הלוויינים הנשלטת בידי ארצות־הברית. סין גם לוטשת את עיניה להיות ספקית בין־לאומית של שירותי לוויינות בשוק שצרכיו הולכים וגדלים. עבור סין, שיגור של לוויינים ומתן שירותי ניווט לווייני הם כלים להשגת השפעה פוליטית על מדינות עולם שלישי, ועל תעשיית הניווט הלווייני באזורה. קישור "יוזמת החגורה והדרך" או "דרך המשי" למרחב החלל, ובמיוחד לתחום הניווט הלווייני, הוא צעד נוסף קדימה בהפיכת החלל למרכיב חשוב יותר בתחרות הגאופוליטית.¹¹

על העלייה בחשיבות מרחב החלל אפשר גם לעמוד לפי המקום שהוא תפס באסטרטגיית הביטחון הלאומי האמריקני של שנות ה־80. יוזמת ההגנה האסטרטגית (Strategic Defense Initiative – SDI) נועדה לפתח מערכת אמריקנית נגד התקפות גרעיניות אפשריות מברית־המועצות, והיא הוכרזה לראשונה בפי הנשיא רונלד רייגן במרס 1983. מכיוון שחלקים ממערכת ההגנה שיזם רייגן תוכננו להתבסס על החלל, כונתה המערכת המוצעת גם בשם "מלחמת הכוכבים", על שם נשק החלל של תמונת קולנוע פופולרית בשם הזה. המערכת נועדה להגן על ארצות־הברית מפני התקפות טילים בליסטיים בין־יבשתיים סובייטיים (ICBM) על־ידי יירוט הטילים בשלבים השונים של מסלולם.

⁹ ראו בתת־פרק "ניתוח אירוע – מלחמת פוקלנד".

¹⁰ Christoph Bluth, "Anglo-American Relations and the Falklands Conflict", In: A. Danchev (ed.) *International perspectives on the Falklands conflict*, Palgrave Macmillan, London, 1992, pp. 203–223.

¹¹ Belt and Road Initiative, (2018), "China's Space Silk Road"

השערה שרווחה בעבר גרסה ש"יוזמת ההגנה האסטרטגית" היא שגרמה לברית- המועצות להגדיל את תקציבה הביטחוני, ובעקבותיה לקריסה כלכלית שהביאה בהמשך להתמוטטותה. רוב העדויות והמחקרים שנערכו לאחרונה אינם תומכים בהשערה זאת.¹²

ב-2011 אישר ממשל הנשיא ברק אובמה לפרסום אסטרטגיית ביטחון לאומי למרחב החלל שנכתבה על-ידי גורמי הפנטגון ומשרד מנהל הביון הלאומי (Office Director National Intelligence – ODNI), אך היא הייתה ביטחונית בעיקרה.

במרס 2018 פרסם ממשל הנשיא דונלד טראמפ את תמצית האסטרטגיה האמריקנית הלאומית בתחום החלל. המסמך מדגיש את האינטרסים האמריקניים בראש ובראשונה (America First), את יחסי הגומלין הדינמיים והשיתופיים בין מגזרי החלל הביטחוניים, המסחריים והאזרחיים (הנעדרים מאסטרטגיית 2011 – ממשל אובמה), ואת תרומת האמצעים האמריקניים במרחב החלל לשמירה על השלום העולמי.¹³ עם זאת, יכולות החלל אינן מצוינות כמרכיב בולט לשימוש באסטרטגיה הימית האמריקנית (A Cooperative Strategy for the 21st Century Seapower) שהתפרסמה ב-2015.

לעומת זאת, במסמך האסטרטגיה הימית של צרפת שפורסם ב-2015 מובא פרק המתייחס לצורך לפקח על המרחב הימי הצרפתי (Monitor our Maritime Areas) ולנטר אותו, ומפורטים התחומים שבהם תשקיע צרפת מאמצים לשפר את יכולתה בתחום. בהקשר לכך החלל זוכה להתייחסות, ומתואר הצורך להעריך את הדרישות למעקב לווייני באזורים ימיים כאחת מהפעולות לשיפור יכולת הפיקוח והניטור הצרפתית במרחב הימי שלה.¹⁴ הדוקטרינה הצבאית של רוסיה מ-2010 קבעה שהבטחת עליונות בחלל היא "גורם מכריע" בהשגת יעדיה האסטרטגיים של רוסיה.

למרות החשיבות הרבה של מרחב החלל באסטרטגיה הימית, אין עדיין הכרה גורפת מצד גורמים האחראים לכתיבת האסטרטגיה הימית ביכולות שאמצעים במרחב החלל יכולים לתרום לאסטרטגיה הימית, ובמיוחד בקשר לשליטה ימית (Control of the Sea). כך לדוגמה, באסטרטגיה הימית של צרפת הפרק שעניינו "חיזוק השימוש בכלי מעקב" (Strengthen the Use of Surveillance Tools), פותח בצורך של "פריסת מכ"מי מעקב חדשים ומודרניזציה של ציוד קיים, המבוססים על ניסויים של מכ"מי תדירות גבוהה (HF)", ורק בהמשך מציין כמי שקפאו שד ש"תעשיית החלל מחפשת תגובה טובה יותר לדרישות הממשלה למעקב ימי: מכ"ם או דימות לוויין אופטיות, מערכת מידע אוטומטית (AIS) מרחבית ותקשורת לוויינית".¹⁵

¹² Pavel Podvig, "Did Star Wars Help End the Cold War? Soviet Response to the SDI Program", Russian Nuclear Forces Project, Working paper, March 17, 2013, p. 19.

¹³ Monica Smith, "White House Releases Fact Sheet on New National Space Strategy", SpacePolicyOnline.com, March 24, 2018.

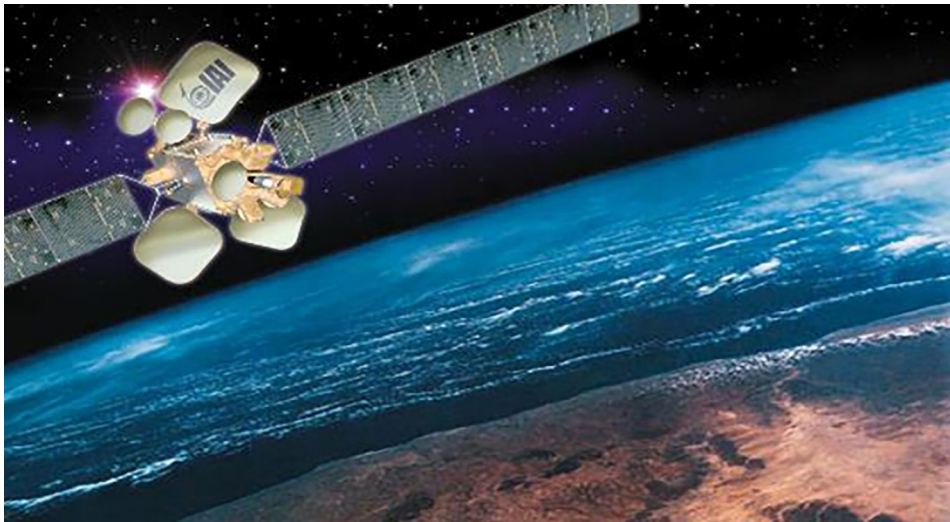
¹⁴ France Premier Ministre, national strategy for the security of maritime areas, Adopted by the inter-ministerial sea committee on 22 October 2015, p. 15.

¹⁵ .ibid, p. 48.

בהקשר למודעות הימית, טכנולוגיות החלל יכולות לספק תרומה חשובה מאוד לתמיכה בתפקידה של המדינה בהעלאת הפיקוח בתחום הימי בעידן של תחרותיות ימית. מערכת זיהוי אוטומטי, הידועה בראשי התיבות AIS, נמצאת בשימוש בכלי שיט ובשירותי בקרת תעבורת כלי שיט לצורך זיהוי ומיקום כלי שיט באמצעות תשדורות מידע אלחוטיות עם כלי שיט אחרים. המידע המגיע ממערכת הזיהוי האוטומטי משלים את זה המתקבל ממערכות הגילוי החופיות של מדינות המבוססות בעיקרם על מכ"ם ימי ותצפיות חוף. וזאת כדי לחזק את מערכת השליטה והבקרה המדינית שאמורה לסרוק שטחי ים גדולים יותר בעקבות הרחבת זכויותיה של המדינה בשימוש במים הכלכליים. החלק המיידי של מודעות ימית תלוי ביכולת הפיקוח, המעקב וההשגחה (Surveillance) של מדינה השוכנת לחוף הים, יכולת הנתמכת על-ידי מערכת ה-AIS. המערכת הזאת מאפשרת כיום לעקוב אחר תנועותיהן של יותר מ-60 אלף כלי שיט השטים על-פני שבעת הימים בעולם.

ההתבסס על מערכת משולבת של מכ"ם (Signature Aperture Radar – SAR) ולוויינים בעלי יכולת דימות (Imaging) אופטית, יכולה מדינה כמו ישראל לקבל תגובה או פתרון מקיפים או יעילים לשירותי הניטור הימי (ראו: איור 19). כך לדוגמה, מכ"ם (בניגוד ללווייניות מבוססת אופטיקה) יכול לגלות מטרות בים בכל תנאי מזג אוויר וראות, ואילו חיישנים אופטיים יכולים להשלים את המשימה על-ידי גילוי זיהוי כלי שיט בעלי חתימה מכ"מית נמוכה מאוד.

מתוך הבנת החשיבות הגאואסטרטגית שמרחב החלל מעניק למדינות הפועלות ושולטות בו, אך טבעי שבעשורים האחרונים התפתחו אמצעים המיועדים לפגוע ביכולות אלה ולנטרן. האמריקנים היו הראשונים להדגים יכולת כזו כבר ב-1985. הסינים התחילו ביירוט לוויינים בחלל, ובינואר 2007 ערכו הדגמת יכולת כזאת באמצעות פגיעה בלוויין

איור 19: לוויין תצפית מבוסס מכ"ם (SAR)

של מזג אוויר סיני.¹⁶ הודו, הרואה עצמה כמעצמה עולה, הדגימה השמדת לוויין הודי שנע במסלול בגובה של כ־300 קילומטר, ובעקבות כך גרמה לכמות שברים שהתפזרה בחלל וזכתה לגינוי מצד גורמים רבים בעולם.¹⁷ אירועים אלה רק מדגישים את החשיבות שהמרחב הזה תופס בתחום הגאופוליטיקה, ומחייב בין היתר שהמסגרות האקדמיות בתחום מדעי המדינה יחסים בין־לאומיים יפתחו מומחיות בנושא באמצעות מסלולי לימוד אקדמיים מתאימים.¹⁸

גישת ישראל לפעילות במרחב החלל החיצון נובעת בעיקר מעמדתה במערכות האזוריות והעולמיות. כמדינה קטנה ומאוימת ישראל שואפת להבטיח את ביטחונה הלאומי. החלל, בדומה לתחום הימי, מספק עומק אסטרטגי על־ידי הרחבת שטח הפעילות הרבה מעבר לגבולות הגאוגרפיים של המדינה. הצורך של ישראל להגיב למעגל רחב של מדינות המקיפות אותה, מעבר לשכנותיה המיידיות, כמו גם לאינטרסים הלאומיים והביטחוניים שלה, דורש שליטה בתחום החלל. החתימה על הסכם השלום עם מצרים ב־1979 ועם ירדן ב־1994 הקטינה את האיומים מסביבתה הקרובה של ישראל, אך החל בתחילת שנות ה־90 של המאה ה־20 גברו על ישראל האיומים ממדינות מעגל שני ושלישי כמו איראן של ח'ומייני ועיראק של צדאם חוסיין.

המצב הזה יצר אתגר עבור שירותי המודיעין הישראליים לאיסוף מודיעין חיוני. ההזדמנות לראות את שטח האויב מן החלל היא אפוא פתרון תפעולי וטכנולוגי לבעיה הגאואסטרטגית שישראל ניצבת בפניה. אלוף ישראל טל מציין בספרו **ביטחון לאומי – מעטים מול רבים**, שנכח השטחים שישראל פינתה בהסכם השלום עם מצרים והתפתחות האיום הטילי עליה, נותרו שני מרחבים שבהם ישראל יכולה להשיג עומק אסטרטגי: מרחב החלל ומרחב הים.¹⁹ שימוש במרחב החלל וניצול העומק האסטרטגי שהמרחב הימי מקנה לישראל הם ללא ספק יסודות הכרחיים בכל תפיסת ביטחון ישראלית עתידית.

המרחב הקיברנטי (סייבר) והשפעתו על המרחב הימי

המרחב הקיברנטי (או בכינויו "מרחב הסייבר") הוא מרחב וירטואלי במהותו, שבו נערך עיבוד מידע אלקטרוני (נתונים) הכולל תשתית אחת או יותר של טכנולוגיות מידע. זהו מרחב מטפורי של מערכות מחשב ורשתות מחשב שבהן נאגרים נתונים אלקטרוניים ומתבצעת

¹⁶ Craig Covault, "China's Asat Test Will Intensify U.S.-Chinese Faceoff in Space". *Aviation Week*, 21 January, 2007.

¹⁷ Sandeep Unithan, "India Attains The Capability to Target, Destroy Space Satellites in Orbit Anti-Satellite Capability Can Target Space Satellites and Act As Deterrent Against India's Powerful Neighbors". *India Today*, 28 April, 2012. Updated: 2019.

¹⁸ ראו לדוגמה התוכנית שמציעה אוניברסיטת מגיל (University McGill) שבקנדה, הנקראת בשם "לימודי משילות בחלל הגלובלי" (Study Governance Space Global).

¹⁹ טל, 1996.

תקשורת מקוונת והידודית (Interactive), ללא תלות במיקום הגאוגרפי של המשתמשים במרחב הזה.²⁰

בבואנו לבחון את הקשר שיש למרחב הסייבר על תחום היחסים הבין-לאומיים וההשפעה עליו, אחד הדברים החשובים ביותר הוא הבנת התהליכים המתרחשים בעולם הממוחשב, ויחסי הגומלין שלהם עם סוגיות הביטחון הלאומי. אפשר להגדיר את מאפייני המרחב הקיברנטי כך: המרחב הזה אינו חלק מהטבע אלא נוצר בידי בני האדם, ולא היה קיים ללא טכנולוגיות המידע שפותחו בעשרות השנים האחרונות. זהו מרחב מוחשי הרבה פחות מהמרחבים האחרים (יבשה, ים, אוויר וחלל), הוא מורכב מכל הרשתות הממוחשבות בעולם ומכל נקודות הקצה שמחוברות אל אותן רשתות, ואלה נשלטות באמצעות פקודות העוברות בהן. במרחב הסייבר מתרחשות תופעות ופועלים בו בני האדם.²¹

ההיבטים האסטרטגיים של המרחב הקיברנטי מתייחסים לשלושה יתרונות משמעותיים שהם מציעים למשתמשים במרחב זה בהיבט ההתקפי: מתקפת סייבר היא בעלת סיכון נמוך לתוקף עצמו; נגישות "הנשק" ודיוק הפגיעה שלו הופכים את ההתקפות לזולות, קלות לביצוע; יעילות יותר הן עבור מדינות והן עבור שחקנים לא-מדינתיים.²² התקפות סייבר נערכות על-ידי ארגוני טרור, מדינות עוינות, פעילים פוליטיים וכמובן גורמים פוליטיים לשם רווח כלכלי. החשיבה על המרחב החדש יחסית, שחדרה למערכת הבין-לאומית, עתידה לשנות בעתיד הקרוב את האופן שבו מדינות וגופי הביטחון שלהן, כמו גם שחקנים אחרים במערכת, יילחמו זה בזה.²³ מכאן עולה שהמרחב הקיברנטי של היום מעניק יתרון ברור להתקפה על-פני ההגנה. התקפה קיברנטית אינה כוללת פגיעה קינטית בתשתית הפיזית שעליה בנוי המרחב, אלא משתמשת בכלי נשק מסוג תוכנה וחומרה. לנוכח מאפיינים אלה, עצם זיהוי תקיפה קיברנטית איננו פשוט (תסמינים זהים משותפים לתקלות ולתוצאות של חדירה בלתי מורשית למשאבי המחשב). על כן, קשה מאוד להעריך את זהות החוזר ומטרתו.

ההגנה מפני איום קיברנטי צריכה להתחיל מהמכנה המשותף הנמוך ביותר שלו – חדירה בלתי מורשית למערכת ממוחשבת. ההגנה צריכה להיות ממוקדת במאמצים טכנולוגיים לזהות חדירה בלתי מורשית, לאתר את מקור הבעיה, להעריך את הנזק הנגרם,

²⁰ המושג "cyberspace" – מרחב קיברנטי – הופיע לראשונה בספרות המדע הבדיוני. מרכיביו הלשוניים הם space+cyber. המילה cyber מקורה במילה היוונית kybernetes, שפירושה "הגאי". יישומה המודרני הופיע לראשונה במושג cybernetics, שהוצג על-ידי המתמטיקאי נורוורת וינר (Wiener) (Norbert) בספר שכתב ב-1948 כדי לתאר שליטה, בקרה ותקשורת בעולם החי או בעולם המכונות. ליאור טבנסקי, "לחימה במרחב הקיברנטי: מושגי יסוד", **צבא ואסטרטגיה**, 3(1), (2011), עמ' 6.

²¹ שם, עמ' 65–80.

²² לפי הגדרת המוסד הלאומי האמריקני לסטנדרטים וטכנולוגיה (National Institute of Standards and Technology – NIST) "התקפה דרך המרחב הקיברנטי, מכוננת לשימוש ארגוני במרחב הקיברנטי לצורך שיבוש, השבתה, השמדה או שליטה בזדון בסביבת / תשתית מחשוב; או הרס של שלמות הנתונים או גניבת מידע מבוקר".

²³ Peter Dombrowski, and Demchak, C. Chris, "Cyber War, Cybered Conflict, and The Maritime Domain". *Naval War College Review*, 67(2), (2014), p. 7

כניסתו למערכות המחשוב והתפשטותו לרשת, ולשחזר את הנתונים שנפגעו. מגבלות ההגנה הן רבות מכיוון שנפח הפעילות עצמו מציב את המתגונן בעמדת נחיתות. הביזור של משאבי מחשוב ורשתות מאתגר כל ניסיון לזהות את גבולות תחומי האחריות. מערכות תעשייתיות מנצלות את יתרונות המחשוב, ובכך פותחות פתח לפגיעות, ולפיכך הנטל של ההגנה הפסיבית הולך וגדל.

המרחב הקיברנטי פתח אפיקים חדשים, והוסיף שכבות נוספות של מורכבות למדיניות ולאסטרטגיה בת זמננו, ואפשר להבחין בכך שהוא משפיע יותר ויותר על השיקולים האסטרטגיים של המעצמות המרכזיות במערכת הבין לאומית. לדוגמה, במסיבת עיתונאים ב-14 ביוני 2016 הסכימו שרי הברית של נאט"ו רשמית לכלול פעולות סייבר בין יתר יכולות הלחימה של הברית, יחד עם יכולותיה באוויר, ביבשה ובים, ולהגביר את ההגנה על רשתות המחשבים שלה.²⁴ אליסון ראסל (Alison Lawlor Russell) מבית הספר למדעי המדינה במכללת מרימק (Merrimack College), מציינת שמרחב הסייבר הוא חיוני למבצעים הימיים המודרניים וללוחמה המודרנית מאחר שהוא מחזק את הפיקוד והשליטה של כוחות ימיים שחיוניים לכלל המבצעים של הצי.²⁵ נוסף על כך, היא משתמשת בהשאלה בצורת הלחימה הימית המכונה "מניעת גישה והכחשת אזור" (A2/AD) למרחב הקיברנטי.²⁶ היא בוחנת כיצד פעולות אסטרטגיות מהסוג המצוין לעיל יכולות לנתק מדינות מהמרחב הקיברנטי באמצעות תקיפה בשכבות הפיזיות או הלוגיות של מרחב הקיברנטי, ושימוש בו ככלי כפייה בדיפלומטיה (Coercion). דוגמה לשימוש כזה אפשר למצוא בכתבתו של זק דופמן (Zak Doffman) אחרי הפלת המל"ט האמריקני על-ידי כוחות איראניים במפרץ הפרסי ביוני 2019. לדבריו: "ארצות-הברית תוקפת את איראן ללא טילים אלא באמצעות סייבר – ותקיפה זו היא בבחינת "משנה כללי המשחק" (Game Changer), ולא מסלול פעולה משני".²⁷ גם גיא פאגלין מעלה את השאלה בקשר למונח ההרתעה ב"מהפכת המרחב החמישי", ותוהה אם ניתן לייצר את "נשק יום הדין" בעולם הסייבר הודות ליכולת להגיע לכל מקום בזמן אמת באמצעות הרשת.²⁸

זה כמה שנים דן הארגון הימי הבין לאומי (IMO) בהשלכות האפשריות של התקפות סייבר על הסחר העולמי. ביוני 2017 פרסם הארגון הנחיות ראשוניות בניהול סיכונים בתחום הסייבר הימי, מתוך כוונה לספק מסגרת למנוע התקפות סייבר בקנה מידה גדול.

²⁴ Anna Ferrara, and David Inserra, "NATO Designates Cyber as Official Domain for Warfare", *The Daily Signal*, 29 June, 2016

²⁵ Alison Lawlor Russel, "The Implications of Cyberspace for Naval Strategy and Security", in: Joachim Krause and Sebastian Bruns (eds.), *Routledge handbook of naval strategy and security*, Routledge, 2016, p. 199

²⁶ Alison Lawlor Russel, *Strategic A2/AD in cyberspace*, Cambridge University Press, 2017

²⁷ Zak Doffman, "U.S. Attacks Iran With Cyber Not Missiles – A Game Changer, Not A Backtrack", *Forbes*, June 23, 2019

²⁸ גיא פאגלין, "מרוץ החידוש" – טכנולוגיות מסחריות וצבאיות באמצעי לחימה – נקודת האיוון המתאימה, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה והמכללה לביטחון לאומי, ינואר 2018, עמ' 84.

ניהול הסיכונים שיש לעשות כולל "תהליך זיהוי, ניתוח, הערכה ותקשורת של סיכון הקשור בסייבר, וקבלה, הימנעות, העברה או צמצום לרמה מקובלת ובהתחשבות בעלויות ויתרונות של פעולות שננקטו לבעלי העניין".²⁹ היעד שהגדיר הארגון הוא ספנות שתהיה בטוחה (Safe) ומאובטחת (Secure), ובהפעלתה תהיה עמידה לאיומים במרחב הסייבר.³⁰ הארגון טוען שאפשר לשלב את ההנחיות בתהליכי ניהול סיכונים קיימים, והן משלימות את שיטות ניהול הבטיחות והאבטחה שכבר הוקמו על-ידי הארגון הימי הבין-לאומי. הוועדה לבטיחות הימית של הארגון הימי הבין-לאומי אימצה החלטה הנוגעת לניהול סיכונים סייבר ימי במערכות לניהול בטיחות. ההחלטה קוראת למדינות החברות להבטיח שהתייחסות מתאימה לסיכונים סייבר במערכות ניהול הבטיחות הקיימות תיעשה לא יאוחר מ-1 בינואר 2021.³¹ הארגון פיתח והגדיר קווים מנחים כלליים המספקים המלצות ברמת המדיניות בנוגע לסייבר ימי וניהול סיכונים כדי להגן על המשלוח מפני האיומים הנוכחיים והמתפתחים של איומים ופגיעות.³²

ביוני 2017, תקופה קצרה לאחר פרסום הנחיות הארגון הימי הבין-לאומי, נפגעה חברת הספנות הדנית 'א'פ' מולר ומארסק' (A. P. Moller & Maersk), אחת מחברות הספנות הגדולות בעולם, מתקיפת סייבר שכונתה 'פטייה' (Petya). התקיפה התבצעה דרך תוכנת Microsoft Windows המכונה בשם Eternal Blue, שתקפה אלפי מחשבים של החברה ברחבי העולם. החברה נאלצה לסגור מערכות כדי להכיל את ההתקפה. אף-על-פי שהאוניות שלה היו מסוגלות עדיין להפליג בבטחה, יחידת הטרמינלים שלה לא הייתה מסוגלת לטפל במטענים באתרים שונים ברחבי העולם, ואוניות בנמלים כמו רוטרדם ולוס אנג'לס התעכבו ביציאתן. למרות שהתקיפה שויכה לשירותי הריגול של רוסיה, ויעדיה היו כלפי ארגונים וחברות אוקראיניים, היא פגעה במדינות כמו צרפת, גרמניה, איטליה, פולין, רוסיה, בריטניה, ארצות-הברית ואוסטרליה, גם אם ההערכה הרווחת היא ש-80% מכלל ההשפעות היו באוקראינה.³³ הנזק הישיר שנגרם לחברת 'מארסק' מהתקיפה הסתכם בכ-300 מיליון דולר, אך הנזק העקיף היה גבוה הרבה יותר. התקיפה הזאת הדגימה את המשמעות החמורה של תקיפות במרחב הקיברנטי על אוניות, נמלים ותשתיות ימיות, שעלויות לשבש את הסחר העולמי, ולהוות ממד נוסף של טרור ימי שלא הוכר עד כה, ואשר המדיניות והאסטרטגיה הימית צריכות להתמודד עימו.

שני אירועים נוספים הממחישים מצד אחד את התלות של הספנות העולמית במרחב הקיברנטי, ומן הצד האחר את פגיעותה לתקיפות במרחב הזה הם התקיפה שבוצעה נגד

²⁹ The process of identifying, analysing, assessing and communicating a cyber-related risk and accepting, avoiding, transferring or mitigating it to an acceptable level, considering costs and benefits of actions taken to stakeholders

³⁰ International Maritime Organization – IMO, [Maritime cyber risk](#)

³¹ .ibid

³² [The Guidelines on Cyber Security Onboard Ships Version 3](#)

³³ Ellen Nakashima, "Russian Military was Behind 'NotPetya' Cyberattack in Ukraine, CIA concludes", [The Washington Post](#), 13 Jan., 2018

חברת השילוח הימית השנייה בגודלה בעולם חברת MSC (Mediterranean Shipping Co.) בתקופת מגפת הקורונה ב־2020, והתקיפה המיוחסת לישראל על נמל בנדר עבאס באיראן כתגובה לתקיפות המיוחסות לאיראן על תשתיות המים בישראל.³⁴ במענה לתקיפה על חברת השילוח הימית של חברת MSC ב־10 באפריל 2020, הופסקה פעולת אתרי האינטרנט של החברה מחשש לתקיפת סייבר נגדם. יש לציין כי החברה מאפשרת ללקוחותיה לעקוב אחר משלוחי מכולות שלהם, דבר שחשיבותו עלתה במהלך משבר הקורונה.³⁵

בשנים הקרובות עתידים להתחיל בניסויים ובהמשך בהפעלה סדירה של אוניות סוחר אוטונומיות, או אוטונומיות למחצה (– Maritime Autonomous Surface Ships (MASS)).³⁶ פגיעות כלי שיט מהסוג הזה לתקיפות סייבר היא גדולה, ואף עלולה להוביל להשתלטות מרחוק על כלי השיט, משום שהוא נעדר אנשי צוות שיכולים להגיב לתקיפת סייבר, והדבר עלול ליצור בעיות בטיחות וביטחון חמורות ביותר.³⁷ הארגון הימי הבין־לאומי קבע לעצמו שבאמצעות התוכנית האסטרטגית שלו לשנים 2018–2023 יבחן את הנושא לרבות הרגולציה שתידרש בנוגע לספינות שטח ימיות אוטונומיות.³⁸

הגנה על מערכות ורשתות מידע לאומיות וימיות מחייבת היערכות הגנתית מתאימה בתחום הזה כדי למנוע מהתקיפות לחדור למערכות שאליהן כוונו. כמו כן נדרש לקיים הערכת מצב ברמה ביטחונית לאומית וכן במסגרת הצי (חיל הים וצי הסוחר), ולהידרש לנושאים הבאים:

- בחינת הצורך בהקמת יכולת סייבר התקפית כדי להרתיע יריבים מלתקוף את המדינה, או את חיל הים וצי הסוחר, ולמקרה שבו ההרתעה לא פעלה לאפשר תגובה בסוגה (In Kind).
- היערכות לשיפור ביכולות ההתגוננות בתחום הסייבר מתוך הנחה שהיריב יצליח להגדיל את טווח התקיפה ואת דיוקה. הדבר חשוב ביותר לציים שמערכת השליטה והבקרה שלהם היא בעלת קישוריות (Connectivity) רבה, מה שהופך אותן לפגיעות יותר לסוג הזה של איום.

³⁴ Ronen Bergman and David M. Halbfinger, "Israel Hack of Iran Port is Latest Salvo in Exchange of Cyberattacks", *The New York Times*, 19 May, 2020

³⁵ Greg Miller, "MSC Sites Down: Carrier Not Ruling Out Cyberattack", *American Shipper*, 10 April, 2020

³⁶ Autonomous surface ships (MASS) are seaborne vessels that transport either containers or bulk cargo over navigable waters with little or no human interaction

³⁷ .ibid

³⁸ .IMO, Media Center, Autonomous shipping

התמודדות ישראל במרחב הימי עם האיומים במרחב הקיברנטי

בהיות ישראל מדינה הנשענת באופן מסיבי על טכנולוגיית התקשורת והמחשבים, היא פגיעה במיוחד לתקיפות סייבר, ומשמשת מטרה לאויביה בתחום הזה. ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו הכריז שתקיפות סייבר הן "אחד מארבעת האיומים העיקריים לישראל"³⁹. עוד קודם לכן הוקם במאי 2011 "מטה הסייבר הלאומי" שייעודו לשפר את ההגנה על התשתיות הלאומיות החיוניות ולאבטח אותן, במידת האפשר, מפני התקפות סייבר.⁴⁰ צה"ל עשה צעד חשוב בהכירו ב־2009 במרחב הקיברנטי כמרחב אסטרטגי ואופרטיבי חדש, והקים את "מטה הסייבר" המטכ"ל לתיאום והכוונה של פעולותיו במרחב.

ההתחום הצבאי של הלחימה במרחב הקיברנטי לתחום האזרחי. בעשורים האחרונים גבר השימוש של גורמי ספנות ונמלים, הן בכלי השיט והן בנמלי הים, במערכות המתבססות על מחשבים המשולבות בין ובין עצמן, ומפעילות באופן עצמאי תהליכים, ציוד ותתי־מערכות. עם העלייה ברמת האיום בתחום הסייבר ברשתות השונות מחויבים גורמי הספנות והנמלים לערוך ניהול סיכונים שיטתי בקשר לעבודה ברשת, ובמיוחד ככל שטכנולוגיית המידע (Information Technology – IT) והטכנולוגיה התפעולית (Operation Technology – OT) משולבות ביניהן. הסכנה היא שתקיפה במרחב הקיברנטי עלולה לגרום לכשלים תפעוליים, בטיחותיים או ביטחוניים עקב הפסקה באספקת המידע או בתפקוד המערכות.

חשוב לציין שעולם התקשורת (תקשורת ובקרה) בתחום הספנות והנמלים מאורגן ומנוהל בידי חברות שחלקן בין־לאומיות שאינן בשליטת המדינה. רשת האינטרנט, שהיא מרכיב מרכזי ומתפתח במרחב הזה, בנויה בצורה מבוזזת כדי לאפשר את המשך ההתפתחות של טכנולוגיות המידע והשימוש ביישומים חדשים המנצלים את התשתית הפתוחה של הרשת הזאת (העברת תמונות, וידיאו וקול על־גבי תשתית האינטרנט). כפי שבמרחבים אחרים מתנהלים מאבקים על השליטה בהם, גם במרחב הזה מתרחשים וצפויים להתרחש מאבקים וסכסוכים.⁴¹

גם מגזר הנמלים והספנות בישראל (בעיקר בנמלי חיפה ואשדוד) חווה ביוני–יולי 2019 שיבושים בהפעלת מנופי הנמל ובמכולות בשטח הנמל בשתי מערכות המתבססות על מערכת הניווט הגלובלית (GPS). מערכות אלה משמשות לתפעול העגורנים וליתור המכולות במרחבי הנמל. בעקבות ההפרעות האלה בחרו המפעילים בהפעלה ידנית של המנוף ונגרמו עיכובים בתהליך הפריקה. אין הסבר ודאי לפשר התופעה, ועוד פחות מכך לעיתויה, אולם אחד ההסברים שעשויים להיקשר לכך הוא תקיפת סייבר של גורם בעל עניין, כנראה זה אין אפוא ודאות שהשיבושים בחיפה נגרמו בידי מי המציים הזרים, ברם

³⁹ ברק רביד, "השב"כ ומטה הסייבר נאבקים מי יילחם בהתקפות מחשבים, נתניהו נמנע מהחלטה" **הארץ**, 21 ביוני, 2014.

⁴⁰ שם.

⁴¹ טבנסקי, 2011, עמ' 80–85.

אפשרות כזאת קיימת, והיא מצביעה על איום מתמיד המגיע ממרחב הסייבר נגד פעילות הספנות.⁴²

במרחב הימי תכנון התגובה לאיום הסייבר צריך לבוא לידי ביטוי בהדרכה, בניית כלים טכניים נגדיים, ותפעול ברמת הארגון הדרוש להגנה על הסייבר באותו כלי שיט. החשיבה או התכנון צריכים להיות משולבים בתוך מבנה הצי המסורתי.⁴³ יהודה איתן, החוקר את הנושא במרכז חיפה לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, מציין:

במרחב הימי המודרני טכנולוגיות מבוססות מחשב, הכוללות מערכות של הנחיה, חישה, בקרה, שליטה ותקשורת, כמו גם זיקה בין הפלטפורמות של כלי השיט לתשתיות החוף (כמו נמלים), חיוניות לשם יצירת תפוקה והגדלת היעילות. המבנה הגלובלי של ענף הספנות יוצר מצב שבו לפגיעה בנמל מסוים או בחברה מסוימת עלולה להיות השפעה גלובלית.⁴⁴

מהבחינה הזאת יש חשיבות רבה לכך שישראל תגדיר באסטרטגיה הימית שלה את אותן תשתיות בתחום הספנות והנמלים שהן אסטרטגיות, ותשמור את הפעלתן בידיים ישראליות. בהקשר הזה במרכז למחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית באוניברסיטת חיפה עלתה כמה פעמים לדיון העברת ההפעלה של נמל המפרץ בחיפה לידי חברה סינית כחלק מהיעדרה של מדיניות ואסטרטגיה ימית לישראל. בתחום הלוחמה במרחב הקיברנטי יצוין, שהפקדה בידי חברה סינית שתתפעל את נמל המפרץ, את תכנון מערכות התקשוב של הנמל ואת הממשקים שלהן אל המערכות הממשלתיות ששולטות על הנמלים, כמו סמיכותן לבסיס העיקרי של חיל הים בחיפה, היא בבחינת "פרצה קוראת לגנב". בדיונים שנערכו חזרה ועלתה הבעיה שישראל חסרה הן את התהליך והן את המנגנון להתמודדות עם סוג כזה של בעיות והחלטות.⁴⁵

⁴² Joe Charlaff, [Port cranes GPS signals blocked](#), *Dredging and Port Construction*, August 5, 2019.

⁴³ Dombrowski and Demchak, 2014, p. 7.

⁴⁴ איתן יהודה, "ההיבט הימי של לוחמת סייבר", *הערכה אסטרטגית ימית רבתי לישראל 2016*, אוניברסיטת חיפה, המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, 2017, עמ' 114–126.

⁴⁵ הרחבה ראו: *אהוד גובן, היבטים גאואסטרטגיים בתפעול הנמל 'הסיני' בחיפה*, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה והמרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיה ימית, אוניברסיטת חיפה, ינואר 2020.

אסטרטגיה, דוקטרינה ואסטרטגיה ימית – מינוח והמשגה

בפרק הזה יונחו היסודות למושגים ותפיסות אחדים שהם חלק מעולם התוכן של האסטרטגיה הימית בת זמננו. ההמשגה חיונית בכל תהליך למידה שבו רוצים להבחין בין תופעות, לתאר תופעה מסוימת או להגדיר אופן פעולה ייחודי.

התפתחות האסטרטגיה על מרכיביה השונים

לורנס פרידמן (Lawrence Freedman), פרופסור ללימודי מלחמה בקינגס קולג' בבריטניה מחבר הספר על ההיסטוריה של האסטרטגיה כותב:

כל אחד זקוק לאסטרטגיה: מצביאים צבאיים, מנהלי תאגידים גדולים, מנהיגי מפלגות פוליטיות, מכולם מצפים שיחזיקו באסטרטגיות, אבל בתקופתנו שום ארגון רציני לא יכול לתאר לעצמו להתקיים ללא אסטרטגיה [...] למרות הבעיות של מציאת דרכי פעולה בעולם של חוסר ודאות ובלבול, גישה אסטרטגית עדיין נתפסת כעדיפה מפני טקטית, או בחירה אקראית בדרך מסוימת. הימצאותה של אסטרטגיה מאפשרת להתבונן מעבר לאירועים בטווח הקצר והפשוטים כדי לצפות לטווח הארוך והחיוני, לטפל בסיבות במקום בסימפטומים, ולראות את היער במקום את העצים.¹

אכן דבריו הם תיאור הולם להסכמה הרחבה הרווחת בימינו בדבר הצורך באסטרטגיה בתחומים רבים ומגוונים, גם אם ההבנה הזאת לא הייתה תמיד קיימת. לכן ראוי בפרק הזה לבחון את שורשיה ההיסטוריים של האסטרטגיה, ובמיוחד בעולם התוכן הצבאי.

אסטרטגיה צבאית היא שם כולל לכל רמות התכנון והביצוע של מלחמה או לוחמה. האסטרטגיה עוסקת בתכנון וניהול מערכות מלחמה צבאיות המורכבות בדרך כלל מכמה קרבות, תנועתם ופריסתם של כוחות צבאיים, ובמיוחד שיטות להטעיית האויב. ההגדרות המקובלות למונח "אסטרטגיה" לפי מילון אוקספורד הן: "תוכנית פעולה שנועדה להשיג מטרה ארוכת טווח או כוללת", "אמנות התכנון והכוונה של פעולות צבאיות ותנועות כלליות במלחמה או בקרב", "תוכנית להכוונת הפעולות והתנועות הצבאיות".²

המקור המוקדם והחשוב ביותר להבנת המונח "אסטרטגיה" הוא ביוון העתיקה במאה ה־5 לפנה"ס – תקופת ההאָרָה היוונית (Greek Enlightenment). התקופה התאפיינה בין

¹ Lawrence Freedman, **Strategy, A history**, New York: Oxford University Press, 2013, IV

² **Oxford Learner's Dictionaries**. "Strategy"

היתר בפעילותם של פילוסופים יוונים מפורסמים, לצד מאבקים פוליטיים קשוחים. ניצנים ראשונים של חשיבה אסטרטגית אפשר למצוא כבר בגיבורי הומרוס (Homers) (תחילת המאה ה-9 עד סוף המאה ה-8 לפנה"ס) בשני האפוסים (הסיפורים המיתולוגיים) הגדולים – איליאדה ואודיסאה. באפוסים אלה מתוארים מנהיגים כמו אכילס ואודיסאוס שהתאפיינו ביכולות מנוגדות: יכולת רטורית משובחת מחד גיסא, לצד יכולת החלטה וביצוע שאינם פחותים ממנה מאידך גיסא. עם זאת, בתקופת הנאורות היוונית קטן השימוש בהיוועצות עם האלים בני האלמוות, וגבר הדגש שהושם בהתנהגות הגורם האנושי והחלטותיו. מקור המונח במילה היוונית סטרטגוס (Strategos) שמשמעה "גנרל" או "מצביא" שהתגבש באתונה במאה ה-5 לפנה"ס. המונח מורכב מהמילים Stratos שמשמעותו מחנה צבאי פרוס על-פני שטח, ו-Agein שמשמעותו להנהיג. היוונים התייחסו באותה עת למילה אסטרטגיה כאל "ידע כללי" (Strategike Episteme), או ה"חוכמה הכללית" (Strategon Sophia). הם כינו את מה שנוהגים לכנות כיום "ניהול המלחמה" בשם Techne Taktike שכלל לצד המונח טקטיקה גם את הרטוריקה והדיפלומטיה.³ אסטרטגיה כללה גם את "הידע" של המצביא, או את מה שמקובל לכנות היום "אמנות המלחמה". מועצת המלחמה האתונאית הייתה מורכבת באותה עת מעשרה Strategoi שהיו אמורים להוביל את הצבא, להילחם בעזרת יחידות העילית שלו ולהיות בעלי מחויבות מוחלטת לתוצאותיה.

ההיסטוריון היווני הנודע תוקידידס (Thucydides) 460–395 לפנה"ס נתפס כראשון ההיסטוריונים המדעיים, ואחד הראשונים שאיננו מסתמך בהסבריו על מעשים קפריזיים של האלים ועל סיפורי מיתולוגיה.⁴ הקו המוביל בכתיבתו מבליט מרכיבים האופייניים כיום לאסטרטגיה כמו המגבלות שהשיתו הנסיבות על האירועים; חשיבות גיבוש קואליציות כמקור לכוח ועוצמה, אך גם כמקור לחוסר יציבות; האתגר של התמודדות עם מתנגדים פנימיים ולחץ חיצוני בו בזמן; הקושי שמציבות אסטרטגיות הגנתיות מול חוסר סבלנות להגיע לניצחון מכריע; השפעת הבלתי צפוי במערכה ותפקידה של השפה כמכשיר אסטרטגי. תוקידידס נתפס כאבי הגישה הריאליסטית המתמקדת בעוצמה, שלפיה אינטרסים אישיים מסבירים בצורה הטובה ביותר את ההתנהגות.⁵

סון טסו (מסינית – "החכם סון"), שחי בסין במאה ה-6 לפנה"ס ומחבר הספר **אמנות המלחמה**, אחד הספרים המשפיעים ביותר על האסטרטגיה הצבאית, הגדיר את מטרת כל מלחמה כ"השגת הכרעה מהירה ומוחלטת". סון טסו ביסס את תורתו האסטרטגית על תפיסה ריאליסטית הרואה במלחמה תהליך בעל דינמיקה משלה, שקשה מאוד לשלוט בה במשך זמן. במונחים של ימינו אפשר לומר שסון טסו הבחין שהמלחמה היא שילוב של

³ Freedman, 2013.

⁴ הסופיסטים פעלו ביוון העתיקה במאה ה-5 לפנה"ס. הם היו מורים שנדדו מעיר לעיר והציעו חינוך גבוה – בעיקר ברטוריקה. המפורסמים בהם היו פרוטגורס ואיסוקרטס. עם ייסודן של האוניברסיטאות של אפלטון ואריסטו במאה ה-4 לפנה"ס נעלמו הסופיסטים.

⁵ ההיבט הריאליסטי הקלסי קשור לרוב בכתיבו של תוקידידס (400–460 BC), מקיאווילי (1469–1527) והובס (1588–1679). כל אחד מהם הדגיש מאוד את עליונותה של המדינה, אך גם הציג את "הטבע האנושי" המוצע של אגואיזם, אנוכיות וחמדנות על צביונה של המדינה.

גורמים אקראיים ובלתי מסודרים שהם דטרמיניסטיים במהותם, אך רגישים מאוד לתנאי סף, ולכן אי אפשר לחזות בדיוק את אופן התפתחותם או תוצאותיהם. חוסר הסדר בטבע המלחמה ובתהליך קבלת החלטות במהלכה גורם לכך שתמיד יהיה בה מרכיב גדול של אי־ודאות. לפיכך, טען, שאחת היכולות החשובות ביותר הנחוצות למנהיג צבאי היא היכולת לדעת כיצד לנצל את ענייני אי־הסדר השורר לרווחתו באמצעות שימוש בהטעיה מכוונת של האויב מצד אחד, ופעולה בהתאם לתהליך מסודר ומהיר של קבלת החלטות וביצוען המדויק, מצד אחר. סון טסו הכניס למעשה מרכיב נוסף לתחום האסטרטגיה והוא המרכיב הפסיכולוגי. דהיינו: היכולת להשתמש במרכיבים כמו הטעיה ולוחמה פסיכולוגית בשדה המערכה, ולא רק בכוח הצבאי.⁶ בהבחינו במצב אי־הסדר השורר במלחמה, הניח את אחד היסודות החשובים לתפיסה הריאליסטית של המלחמה בפרט, וההתנהלות המדינית בכלל. בהתאם לכך טען שיש להעדיף גמישות ואופורטוניזם על־פני עקשנות וסבלנות. לפי הגדרתו שכל מלחמה היא "השגת הכרעה מהירה ומוחלטת" הגדיר גם את סולם העדיפויות לפעילות צבאית על־פי היחס בין מוחלטות ההכרעה המושגת ובין מהירות ועלות השגתה. כך סיווג בסדר יורד את יעדי המלחמה: "הטוב ביותר במלחמה הוא להכריע את האויב ללא כל קרב; שני בטיבו הוא לסכל את האסטרטגיה של האויב; שלישי לכרות נגדו בריתות; רביעי להתעמת איתו בשדה הקרב, והגרוע ביותר הוא להטיל עליו מצור". סון טסו בחר להציג את ההבדל בין טקטיקה צבאית לאסטרטגיה, ולתפיסתו הריאליסטית יש עקבות בהתנהלותו של הצי הסיני במאה ה־21.

באירופה האסטרטגיה באה לידי ביטוי, במיוחד בנוגע למרכיב המדיני שלה, במשנתו של ניקולו מקיאוולי (Niccolo machiavelli, 1469–1527) במאה ה־16. מקיאוולי בן העיר פירנצה שבאיטליה היה בין היתר מדינאי ופילוסוף פוליטי, ודמות מפתח בתאוריה הפוליטית־ריאלית הקלסית בתקופת הרנסנס. ספרו המפורסם ביותר **הנסיך** נכתב ב־1513, אך פורסם כחמש שנים לאחר מותו, ב־1532. הספר נכתב מתוך רצון לשפר את התנאים של הנסיכויות הצפון־איטלקיות, אך למעשה הפך לספר הדרכה כללי לסגנון חדש בפוליטיקה. בספר אחר שלו **על אמנות המלחמה** (Dell'arte della guerra) עסק מקיאוולי בעיקר ביחסים בין הדרגים המדיניים והצבאיים, ובכך ניסח את מה שאנו מכנים "אסטרטגיה־רבתי". ההשפעה הדרמטית של מקיאוולי ברוח התקופה שבה חי הייתה ההסבר החד שנתן להתנהגות פוליטית המבוססת על האינטרסים האישיים של השליט.

החל בסוף המאה ה־19 חלה התפתחות בכל השימוש ב"אסטרטגיה" והפכה אותה ל"מדע חדש" הכולל התמקצעות ותוצרים. המחולל של התופעה הזאת (גם אם לא היה התאורטיקן שלה) היה, ללא ספק, נפוליאון בונפרטה (Napoleon Bonaparte, 1769–1821) שליט צרפת, מייסד הקיסרות הראשונה, מצביא מהולל ואסטרטג צבאי. מלחמותיו "הולידו" את שניים מההוגים האסטרטגים החשובים והגדולים שעיצבו את המאה ה־19 – קארל פון קלאוזביץ (Clausewitz) ואנטואן־אנרי ז'ומיני (Jomini) – שעם עלייתם הסתיימה

התקופה הנפוליאונית.⁷ אף שהספר הזה עוסק באסטרטגיה ימית, חשוב לסקור את תורתם של השניים משום שהיו האבן השואבת לגיבוש התאוריות של שני תאורטיקנים ראשונים בתחום הימי: מהן וקורבט, שעל גישתם נרחיב בהמשך.

התאורטיקן ואיש הצבא הפרוסי קארל פון קלאוזביץ, שייסד את תחום העיסוק והמחקר של האסטרטגיה הצבאית המודרנית, הכניס לשימוש את המונח אסטרטגיה כ"שימוש בקרבות לצורך סיום המלחמה". בכתביו עסק כמעט בכל הסוגיות האסטרטגיות החשובות, והטביע עליהן את חותמו, בין השאר בספרו **על המלחמה** (Vom Kriege), ובכך היה לאחד ההוגים הצבאיים החשובים ביותר עד ימינו. קלאוזביץ היה ריאליסט בהשקפתו, ועם זאת בעל כמה נטיות רומנטיות, והשפיע מאוד על הרעיונות הרציונליסטיים בעידן ההארה (The Age of Enlightenment).

קלאוזביץ טען ש"המלחמה אינה אלא המשך המדיניות בצורות אחרות" (הצבת היעדים הפוליטיים והמדיניים מעל ליעדים הצבאיים, שכל מהותם לסייע בהשגת היעדים המדיניים). לדבריו, מלחמה שייכת עקרונית לתחום החברתי ולא לאמנות או למדע, ואילו אסטרטגיה שייכת בעיקר לתחום האמנות, אך היא מוגבלת על-ידי ניתוחים "כמותיים" של הטבות פוליטיות לעומת עלויות והפסדים צבאיים. בהתייחס לטקטיקה גרס קלאוזביץ שהיא שייכת בעיקר לתחום המדע (הצורה המובהקת ביותר היא בהתפתחות לוחמת המצור). עוד טען ש"טקטיקה מלמדת כיצד לעשות את השימוש בכוחות מזוינים, באסטרטגיה, השימוש הוא ברור ותמציתי, אם כי קצת סטרילי". הוא הגביל את הגדרתו למונח אסטרטגיה לכוחות ופונקציות צבאיים, ועם זאת פָּתַח פְּתַח לשיקולים נוספים בחקר האסטרטגיה.

ב-1812, כאשר אילץ נפוליאון את פרוסיה לחבור אליו למתקפה על רוסיה, החלטה שקלאוזביץ התנגד לה בכל תוקף, הוא ערק מן הצבא מתוך דחף פטריוטי, וחבר לצבא רוסיה, שם שימש במגוון תפקידי פיקוד. לאחר מפלת נפוליאון שב לשורות הצבא הפרוסי, ב-1831 התמנה לראש מטה הארמיה שנשלחה לפולין לדכא מרידה, ומצא את מותו בהתפרצות מחלת הכולרה.

באותה עת לערך התפרסם אנטואן־אנרי ז'ומיני תאורטיקן נוסף בתחום האסטרטגיה. ז'ומיני שנולד בשווייץ התגייס לצבא צרפת, וקיבל ב-1805 את דרגת הקולונל מנפוליאון לאחר שקרא את ספרו **הסכם פעולות צבאיות גדולות** (Traité des Grandes Opérations Militaires). הוא טיפס בסולם הדרגות עד לדרגת גנרל, ותיעד את מהלכיו של נפוליאון בפלישה לרוסיה, אך איבד את כתביו בנסיגה. למרות שקלאוזביץ ותורתו מוכרים יותר בימינו מתורת ז'ומיני, עדיין זוכה האחרון להכרה כמוביל בכתיבתו על אמנות המלחמה של נפוליאון ושיטות ההפעלה של צבאו. יצירתו המפורסמת ביותר, **סיכום אמנות המלחמה** (Summary of the Art of War), נכתבה בדומה לעקרונות המלחמה של קלאוזביץ, עבור הנסיך הרוסי אלכסנדר הראשון, שז'ומיני שימש לו מורה. כפי שקרה לקלאוזביץ ב-1812, גם ז'ומיני החליט ב-1813 "לחצות את הקווים" ולשרת במשך שש שנים בתפקיד גנרל בצבא הרוסי, לאחר שהופסק קידומו בדרגה בצבא צרפת. ב-1826 הפך לעוזר לצאר ניקולאי הראשון

בדרגת גנרל. הוא נלחם נגד הטורקים ב־1828, וב־1830 ארגן את האקדמיה הצבאית הרוסית. החשיבות בהכרת תורתו נובעת מכך שלימים שימשה בסיס לתורת מהן.⁸ ז'ומיני הגדיר את האסטרטגיה "כאמנות המלחמה על המפה" (The art of making war on the map), ביכולתה להבין את זירת הלחימה של המבצעים. תפקיד האסטרטגיה הוא להחליט היכן לפעול; תפקיד הלוגיסטיקה להביא את החיילים לנקודה המיועדת; ותפקיד הטקטיקה רבתי (Grand Tactics) להפעיל את הכוחות וריכוזם בנקודת ההכרעה (Decisive Point). לדברי ז'ומיני, האסטרטגיה תלויה בזיהוי נקודת ההכרעה בזירת הלחימה, ומזוהה – בריכוז כלל הכוח הלוחם נגד אותה נקודה. נקודת ההכרעה של שדה קרב תיקבע על־ידי תוואי קרקע, היחס בין התכונות המקומיות למטרה האסטרטגית האולטימטיבית והעמדות של הכוחות היריבים.

אחד מעקרונות תורתו האסטרטגית של ז'ומיני שלא נס ליחם מתייחס למידת הכוח שיש להפעיל בקרבות. ז'ומיני גרס שבמערכה צבאית יש להפעיל את הכוח המינימלי הנדרש לשם השגת היעדים כדי להקטין את האבדות. הוא התנגד לגישה שמלחמה היא מדע מדויק, וטען שבמרכיביה היא אמנות. אסטרטגיה, לעומת זאת, יכולה להיות מוסדרת בעזרת חוקים קבועים הדומים לחוקים בתחום המדעים המדויקים, אך הדבר הזה איננו תקף למלחמה כמכלול. בין היתר, אפשר להתייחס לקרבות כעצמאיים מההקשר המדעי, והם יכולים להיות דרמטיים במהותם. איכות כוח האדם, ההשראה ואלפי דברים נוספים היכולים להיות הגורמים השולטים הם: הלהט שמניע את המסות שבאות לכלל התנגשות; האנרגייה והכישרון של המפקדים; הרוח של כוחות הצבא והיעדן עצמו. במילים אחרות: לכל דבר שאפשר לכנותו הפואטיקה והמטפיזיקה של המלחמה תהיה השפעה קבועה על תוצאותיה.

מלבד מערכות היחסים השונות של שני התאורטיקנים עם נפוליאון, ההבדלים המהותיים בין קלאוזביץ וז'ומיני נעוצים בתפיסותיהם השונות את התהליך ההיסטורי, אופיה ותפקידה של התאוריה הצבאית. קלאוזביץ ראה את ההיסטוריה במונחים יחסיים, דוחה קטגוריות, סטנדרטים וערכים מוחלטים. צריך לקבל את העבר בתנאים שלו. על ההיסטוריון להבין את תפיסות הרוח והגישות של כל תקופה נתונה – "רוח העידן" (The Spirit of the Age). ההיסטוריה הייתה תהליך דינמי של שינוי, המונע על־ידי כוחות שמעבר לשליטה, ולעיתים קרובות מעבר להבנה של כל פרט או קבוצה. קלאוזביץ ראה במלחמה "דרמה גדולה", במה לגיבורים וגאונים צבאיים שכישוריהם מעבר להבנתם של בני תמותה גרידא. את הלוחמה המהפכנית שבה הוא עצמו השתתף תפס רק כשלמות כמעט טכנית של תופעה בלתי משתנה ביסודה, והשינוי שיכול לחול בה הוא על־ידי עניינים שטחיים כמו רשימת הדמויות האישיות, הטכנולוגיה והמניעים הפוליטיים החולפים בלבד. את מרשמיו התאורטיים והמעשיים שאב מחוויותיו במלחמות נפוליאון. קלאוזביץ עסק במהות המלחמה, ואילו ז'ומיני באופן שבו צריך להילחם בה; קלאוזביץ חיפש את השוני בין

⁸ להרחבה על חייו ותורתו של ז'ומיני ראו: John R. Elting, "Jomini: Disciple of Napoleon?" **Military Affairs**, Spring 1964, pp. 17–26.

המלחמות השונות, ואילו ז'ומיני חיפש קווי דמיון ביניהן; קלאוזביץ ראה במלחמה שילוש קדוש שבין התבונה, האלימות והסיכוי שפועלים יחד באינספור דרכים, לעומתו ז'ומיני האמין במלחמה לפי כללים; קלאוזביץ היה פילוסופי בגישתו, וז'ומיני בעל פרספקטיבה; קלאוזביץ הושפע מהתנועה הרומנטית, וז'ומיני מהפילוסוף הצרפתי דה קארט (René Descartes) שנודע בגישתו הרציונליסטית המעמידה את התבונה ותכונות המציאות הא-פרווריות.

אין ספק שהמהפכה הצרפתית של 1789 שימשה מקור חדש ועצום של אנרגייה בעלת כוח חדשנות והרס כאחד. בהיבטים הצבאיים הובילה המהפכה להקמת כוחות צבאיים גדולים יותר ועממיים, שאמצעי תחבורה חדשים אפשרו להם טווחי פעולה גדולים יותר מבעבר. המלחמות חדלו להיות סכסוכים בין נסיכים ורוזנים מוגבלים באמצעים ומשאבים, ונהיו טוטליות יותר, רב-מדיניתיות ובעלות אופי של קרבות הכרעה (Decisive Battles) גדולים. הקרבות עצמם חדלו להיות פולחן (Ritual) חוזר, אלא חלק ממערכה גדולה וכוללת.⁹ מכאן אפשר להבין שרק בסוף המאה ה-18 נכנסו לשימוש המונח והתפיסה של אסטרטגיה בקרב חוגים צבאיים רחבים יותר. בין הגורמים שתמכו במגמה זו נוסף לתקופת הנאורות שצוינה לעיל היה גם הרעיון האופטימי שהעתיד יכול להיות נתון לשליטה רבה יותר באמצעות יישום של תבונה ומדע. לאחר הפריחה שחלה באסטרטגיה, החל מתחילת המאה ה-19 עלתה באופן טבעי השאלה שסקרנה היסטוריונים אחדים, ובהם גם את ההיסטוריון הצבאי מרטין ון-קרפלד (Martin van Creveld), והיא: האם לא הייתה קיימת עד תחילת המאה ה-19 האסטרטגיה במובן שאנחנו מבינים אותה היום?¹⁰ אומנם זמן רב לפני תחילתה של המאה ה-19 עסקו כבר גנרלים בהפעלת צבאם, אך הדבר היה בעיקר במובן הטקטי, כפי שאנחנו מבינים זאת כיום.

יחסי הגומלין המורכבים שבין התאוריה והמעשה באסטרטגיה בלטו בבירור רב יותר במלחמת האזרחים האמריקנית (1861–1865). דווקא צבא הדרום חתר להגיע לקרבות הכרעה, בעוד צבא הצפון שהיה עשיר יותר באמצעים, לא עשה זאת כמעט עד 1865. הבחנה נוספת בנוגע לסוגי אסטרטגיות עשה ההיסטוריון הצבאי הגרמני הנס דלברוק (Hans Delbrück, 1848–1929), שהיה אחד מההיסטוריונים הצבאיים המודרניים שעשה במחקריו גם שימוש בתחומי מחקר נוספים כמו דמוגרפיה וכלכלה. דלברוק שהתבסס בעבודותיו על תורתו של קלאוזביץ, הבחין בין שני סוגים אפשריים של אסטרטגיה: אסטרטגיית התשה, שמובנה לעיף את האויב ולהתישו (Exhausting), או בגרמנית (Ermattungsstrategie) ואסטרטגיית השמדה (Annihilation). הבחנות אלה נגזרות למעשה מהגדרת היעדים האסטרטגיים שקלאוזביץ פיתח. הראשונה מציינת יעד אסטרטגי מוגבל, והשנייה יעד אסטרטגי בלתי מוגבל. הברירה לבחור ביעד כזה או אחר תלויה באופי היעד האסטרטגי שהגדיר הדרג המדיני, במגבלות הכלכליות ובגודלו של

⁹ קולין גריי טוען שזאת הייתה אחת מהמהפכות הצבאיות היחידות בהיסטוריה בת זמננו ששילבה מרכיבים צבאיים, חברתיים וכלכליים: Colin Gray, *Strategy for chaos: Revolutions in military affairs and the evidence of history*, London, Routledge, 2002, Ch. 6

¹⁰ Martin van Creveld, *Command is war*, Harvard, MA: Harvard University Press, 1985

הכוח הצבאי בהתאמה. לדוגמה, אם מדינה כמו גרמניה נלחמת בשתי חזיתות (מזרחית ומערבית), היעדים האסטרטגיים הפוליטיים לחזית אחת יכולים להיות שונים מאלה של החזית השנייה. לורנס פרידמן מגדיר את האסטרטגיה כ"אמנות יצירת העוצמה" (The Art of Creating Power). עם זאת, הוא טוען שהאסטרטגיה היא הרבה יותר מאשר תוכנית כתובה, ומדגיש שבאסטרטגיה טובה נשקלות ההשפעות האפשריות של גורמים בלתי צפויים ותפקידים של אחרים שעלולים לשבש את האסטרטגיה הכתובה בגלל אינטרסים מנוגדים.¹¹ לאור האמור לעיל, נוכל להסיק לפי טיל:

הבעיה האסטרטגית היא בעיקרה בעיה אינטלקטואלית, וכדי להגדירה רצוי בראש ובראשונה לשאול את השאלות האלה: מהו היעד? מהן הדרכים להשגתו? מה הם האמצעים הנדרשים כדי להשיגו? האם האמצעים זמינים? מהן העלויות? מהם היתרונות? הסיכונים? המגבלות? איך יגיב הציבור? האם הפעולות המוצעות מוצדקות מבחינה מוסרית? מהם לקחי ניסיון העבר? במה שונה ההווה מן העבר?¹²

קולין גריי (Colin Gray), פרופסור בריטי ליחסים בין-לאומיים, מסביר את מורכבותה של האסטרטגיה וטוען: "זו לא קביעה נועזת לומר שהאסטרטגיה היא מורכבת, לעיתים לא לינארית (בהיבט שאיננה ניתנת לצפייה [המחבר]), ומועדת להיות כאוטית".¹³ גריי מצביע על 17 ממדים של האסטרטגיה (Dimensions of Strategy) המקיימים ביניהם קשרי גומלין מתמשכים, ויכולים להשפיע זה על זה.¹⁴ לשאלה המתבקשת: "אם התנהגות אסטרטגית תכליתית (Strategic Behavior) היא כל כך מורכבת, לא לינארית וכאוטית, מדוע התנהגות אסטרטגית היא כמעט בלתי אפשרית?" משיב גריי "שהתנהגות אסטרטגית היא בדרך כלל אפשרית למרות שכל המבנה והדינמיקה האמיתיים של האסטרטגיה הם פשוטו כמשמעו מעבר להבנתו של מישהו".¹⁵

את יחסי הגומלין שבין האסטרטגיה לטקטיקה אפשר לתאר בכך שהאסטרטגיה עוסקת בהכוונה הכוללת של הכוח, ואילו הטקטיקה היא דרך הוצאה לפועל של יעדים ומטרות שנקבעו על-ידי האסטרטגיה באופן מיידי ובטווח הזמן הקצר. בסופו של דבר, כל אסטרטגיה מורכבת מהקשר בין היעדים שנקבעו (Objectives), הדרכים להשגתם והאמצעים שבעזרתם אפשר להשיגם (ראו: טבלה 2). יעדי המדינה תלויים באינטרסים ובערכים שלה. האמצעים הם התשומות שבהן משתמשים כדי לפעול באחת מדרכי הפעולה להשגת היעדים, והם יכולים להיות אחד או צירוף של אמצעים פוליטיים (דיפלומטיים), כלכליים, אידאולוגיים, צבאיים ומידע (אינפורמציה).

¹¹ Freedman, 2013, p. xi

¹² Geoffrey Till, **Maritime strategy and the nuclear age**, 2nd Edition, London: Macmillan Press, 1984, p. 64

¹³ Gray, 2002, p. 115

¹⁴ .ibid, pp. 109–110

¹⁵ .ibid, p. 115

למרות הנטייה לחשוב שתהליך קביעת האסטרטגיה הוא מכאון ורציונלי, שבו מחברים בין יעדים לאמצעים, רק לעיתים רחוקות מאוד תהליך קביעת האסטרטגיה נערך בדרך שיטתית ורציונלית. לכל ישות פוליטית יש דרך משלה לערוך את התהליך, וחלקים ממנה סמויים ורק מקצתם גלויים. תהליך גיבוש אסטרטגיה הוא למעשה תהליך של פתרון בעיות. יעדים ואמצעים אינם קבועים אלא משתנים, ונדרש להתאימם למציאות המתהווה. כך לדוגמה אירועים במלחמה: ההצלחות והכישלונות, התובנות מהלחימה עצמה, כניסת "שחקנים חדשים" והזדמנויות – דורשים שינויים הן של יעדים ומטרות המלחמה, והן של האמצעים (טבלה 2). אסור להניח שיש "מצב סופי" (End State), ולכן נדרש לגלות גמישות בשינוי היעדים והאמצעים לפי הצורך.

טבלה 2: מרכיבי האסטרטגיה והגדרתם

המרכיב	הגדרת המרכיב
יעדים (Ends)	היעדים שאותם שואפים להשיג
דרכים (Ways)	דרכי הפעולה להשגת היעדים
אמצעים (Means)	האמצעים המאפשרים להשיג את היעדים

בבואנו לדון על יעדים צריך להבחין מבחינה מוסדית בין שני סוגי יעדים מובהקים, אשר למרות ההבחנה הברורה ביניהם מתקיימים ביניהם גם קשר והשפעה הדדיים. הכוונה ליעדים פוליטיים־מדיניים ויעדים צבאיים־אסטרטגיים. המקור להבחנה כבר מצוי בספרו של קלאוזוביץ **על המלחמה**.¹⁶ היעדים הפוליטיים־מדיניים נבדלים מהצבאיים באופיים: הפוליטיים מציינים מה היעד שברצוננו להשיג; הצבאיים – מה האסטרטגיה שבאמצעותה אפשר להשיג את יעדי הדרג הפוליטי. נוסף ליעדים אלה ובהיררכיה נמוכה יותר, יש לגורמי הצבא יעדים אופרטיביים־טקטיים – כיצד ברצוננו להשיג את היעדים (ראו: איור 20).

קיים מרחב אפשרויות להגדרת יעדים פוליטיים – בין יעדים מוגבלים (Limited Objectives) ועד ליעדים בלתי מוגבלים (High End). יעדים בלתי מוגבלים – חיסולו של היריב כישות פוליטית (מהדחה, הגליה ועד הריגה), אם כי לא בהכרח של המדינה והחברה שאותה היריב מנהיג. בנוגע לנכסי השלטון (טריטוריה, משאבים, אוכלוסייה) אפשר להעביר לשלטון החדש, לספח (למשל, ברית־המועצות והמדינות הבלטיות), לחלק מחדש (גרמניה ופולין), או להכחיד לחלוטין (ראו: איור 21). יעדים מוגבלים אינם דורשים במפגיע את חיסולו של היריב הפוליטי (למשל, צדאם חוסיין במלחמת המפרץ הראשונה). המנהיג יכול להישאר על כנו, מוחלש כ"בובה" של הכובש.

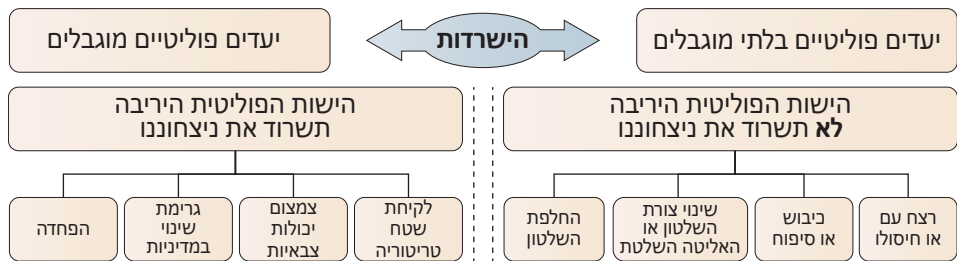
יעדים צבאיים אסטרטגיים נחלקים לשניים:

1. אסטרטגיה של השמדת האויב (Strategy of Inhalation) – לחסל את יכולתו להשתמש בכוח צבאי, ולהשאיר אותו חסר יכולת להתנגד לדרישותינו (לפרק אותו מנשקו, להכחיד את יכולתו להגן על עצמו). זוהי אסטרטגיה שיעדיה הצבאיים בלתי

¹⁶ Carl von Clausewitz, *On war*, (trans. and ed. Michael Howard and Peter Paret), Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976, p. 582–617

איור 20: יחסי הגומלין בין מדיניות, אסטרטגיה רבתי, אסטרטגיה מערכתית, טקטיקה ולחימה

איור 21: מרחב האפשרויות לקביעת יעדים פוליטיים (מוגבלים – לא מוגבלים) בהתמודדות צבאית¹⁷

מוגבלים והיא מצריכה: יתרון ברור וחד־משמעי בכוח ובהפתעה, (לדוגמה, הגרמנים במלחמת העולם השנייה בצרפת; מתקפת הפתע של מלחמת ששת הימים).

2. אסטרטגיה של התשה (Strategy of Erosion) – לגבות מהאויב מחיר כה גבוה, או חוסר נוחות פוליטית שתגרום לו להעדיף לסיים את מעשי האיבה (חוסר רצון להילחם) ולפתוח במשא ומתן בתנאים הרצויים לנו. זוהי אסטרטגיה שיעדיה הצבאיים מוגבלים, ונוקטים אותה כאשר לאויב עדיפות מובהקת בכוח הצבאי (לדוגמה, המורדים באפגניסטאן הצליחו לגרום לבריית־המועצות לסיים את מעורבותה); כאשר יש חוסר תמיכה מבית, או של בעלות ברית ליציאה למלחמה כוללת; כאשר אפשר להשיג את המטרות הצבאיות באמצעים כלכליים, דיפלומטיים או בלוחמה פסיכולוגית או בכולם, ובלי להיכנס ללחימה.

Christopher Bassford, Policy, Politics, War, and Military Strategy, Clausewitz.com, Ch. 3, ¹⁷ 1997.

כיום נעשה שימוש רחב יותר במרכיב המכונה "עוצמה רכה". זוהי גישה שנועדה לשכנע את האויב (Persuasive Approach) שלא באמצעים צבאיים אלא כלכליים או חברתיים, לפעול בדרך מסוימת שתתאים ליעדים של המדינה המפעילה עוצמה זאת.¹⁸ המְטְרִיפָה באיור 22 מצביעה על הקשר הדיכוטומי בין יעדים פוליטיים ויעדים צבאיים,¹⁹ כך בעצם יעד פוליטי יכול להיות מוגבל, ויעד צבאי יכול להיות בלתי מוגבל. לדוגמה, במלחמת המפרץ הראשונה (1991) היעד הצבאי היה בלתי מוגבל. היה שימוש בכוח ובאמצעים כדי להכניע את צבא עיראק, עם זאת היעד הפוליטי היה מוגבל (נסיגת הצבא העיראקי מכווית, פיקוח ובקרה על תוכנית הנשק להשמדה המונית ומגבלות לפעילות צבא עיראק), וצדאם חוסין לא הופל במלחמה הזאת. בשונה מזאת במלחמת המפרץ השנייה (2003) היעד הצבאי והיעד הפוליטי היו בלתי מוגבלים – היה שימוש מסיבי בכוח והשלטון הוחלף. אף־על־פי שיעדים פוליטיים שונים מיעדים צבאיים, כאמור, הקשר ביניהם משפיע לבסוף על התוצאות.

נדון כאן במגבלותיה של האסטרטגיה כשיטה. נשיא ארצות־הברית בשנים 1953–1961, דווייט אייזנהאואר (Dwight David Eisenhower), שהיה גם מפקד כוחות בעלות־הברית באירופה במלחמת העולם השנייה, אמר: "תוכניות הן חסרות ערך, אבל תכנון הוא הכול".²⁰ אפשר גם לגזור גזרה שווה בנוגע לאסטרטגיה – אימוץ אסטרטגיה כלשהי מחייב בין היתר הבנה של מגבלותיה. הדבר איננו מתייחס רק ליתרונות שאסטרטגיה מעניקה, אלא גם למרחב (Domain) שבו היא פועלת. בחלק מהמקרים שבהם האירועים הם פשוטים והסביבה מוכרת, עדיף אפילו לא "להיכנס למגרש המשחקים הזה".

אסטרטגיה צבאית בהגדרתה המודרנית לפי הגדרתם של מורן וראסל (Moran & Russell) מהמרכז לחקר סכסוכים בני זמננו בבית הספר של הצי האמריקני במונטריי קליפורניה, היא שורה של פעולות שיוזמים אותן, בדרך כלל, הגורמים הפוליטיים, ובעיצובה משתתפים גם גורמים נוספים לרבות הצבא. שימוש בכוח צבאי איננו בהכרח דרך הפעולה הנכונה למימוש האסטרטגיה, ולא תמיד גם "הקלף המנצח" לשימוש, אולם שימוש בכוח הוא אחד מהאפשרויות, וממלא תפקיד גם אם במשתמע כקלף חשוב להשגת המטרות שקבע הדרג המדיני. היעדים והאמצעים הם הדברים המשפיעים ביותר על אופי האסטרטגיה, ומציבים בפניה את האתגרים המובהקים ביותר, ועם זאת, הם גם המסייעים לה להשיג תוצאות. כדי להשיג את מטרות האסטרטגיה נדרשת נחישות להילחם כמו גם נכונות להתפשר.²¹

¹⁸ ראו פרק – עוצמה ועוצמה ימית.

¹⁹ .ibid

²⁰ Plan is worthless but planning is everything

²¹ Daniel Moran and James Avery Russell, "Introduction", in Daniel Moran and James Avery Russell (eds.), **Maritime strategy and global order: Markets, resources, security**, Washington DC: Georgetown University Press, 2016

יעדים צבאיים

	יעדים בלתי מוגבלים	יעדים מוגבלים
יעדים מוגבלים	<p>פירוק ממשקו – Disarm</p> <p>נפוליאון נגד רוסיה 1812 ארצות הברית נגד מקסיקו 1846 פרוסיה נגד צרפת 1870–1871 רוב הכוחות במלחמת העולם הראשונה ארצות הברית נגד צדאם חוסיין 1991</p>	<p>התשה – Erode</p> <p>ארצות הברית נגד בריטניה 1776–1783 מלחמת האזרחים האמריקנית 1865–1876 אום/ארצות הברית נגד קוריאה הצפונית 1953 ארצות הברית נגד צפון וייטנאם 1960–1975 מוג'אהדין נגד ברית המועצות שנות ה-1980 ארצות הברית בסרביה 1995</p>
	<p>פירוק ממשקו – Disarm</p> <p>פטרויטים נגד שמרנים 1776–1783 מלחמת האזרחים האמריקנית 1862–1865 גרמניה נגד רוסיה 1941–1944 בעלות הברית מול גרמניה 1945 ארצות הברית מול הווייטקונג (מלחמת וייטנאם) שנות 1960–1970 מוג'אהדין נגד צבא אפגניסטן ארצות הברית נגד פנמה 1989 ארצות הברית נגד צדאם חוסיין 2003</p>	<p>הכלה – Contain</p> <p>המערב בראשות ארצות הברית מול ברית המועצות 1947–1989 ארצות הברית ודרום קוריאה נגד צפון קוריאה ארצות הברית מול צדאם חוסיין 1992–2003</p>
יעדים בלתי מוגבלים		

איור 22: דוגמאות מן ההיסטוריה למרחב אפשרויות השילוב בין יעדי הדרג המדיני (פוליטי) ליעדי הדרג הצבאי²²

אסטרטגיה רבתי (Grand Strategy)

צורת התכנון המורכבת ביותר של מדינה לקראת הגשמת היעדים ארוכי הטווח שהיא קובעת לעצמה.²³ גיבוש ויישום של אסטרטגיה רבתי מחייבים זיהוי של מטרה לאומית (National Goal), קביעת הדרך (Way) להשגת המטרה, הערכה של המשאבים הנדרשים לכך, והקצאתם של אותם משאבים באופן מסודר ביותר להשגת המטרה הלאומית. אף-על-פי שאסטרטגיה רבתי עוסקת בענייניה הלאומיים של המדינה, הן בעיות מלחמה והן בעיות שלום, ההתפתחות ההיסטורית של המושג הייתה בעולם התוכן הביטחוני, דהיינו: גיבוש אסטרטגיה רבתי כדי להתגבר על האויב. לשם כך ניסו בדרך כלל קובעי המדיניות לפתח את הדרך הטובה ביותר, והיא כללה לרוב יכולת צבאית, מנוף פוליטי, יכולת דיפלומטית ועוצמה כלכלית באמצעות אסטרטגיה רבתי סדורה אחת. אסטרטגיה זו אמורה להבטיח לא רק את השגת הניצחון במלחמה אלא גם השגת שלום בר-קיימא. אסטרטגיה רבתי אמורה גם לספק חזון לאומי לעתיד ותוכנית מדויקת להגשמת אותו חזון. לפיכך אפשר להגדיר אסטרטגיה רבתי כך: "הפעלה תכליתית של כל אמצעי העוצמה העומדים לרשות מוסדות הביטחון במדינה להשגת המטרה הלאומית".²⁴

²² Bassford, 1997.

²³ בארצות-הברית היא מכונה בשם National Security Strategy, ויוצאת בחתימתו של נשיא ארצות-הברית.

²⁴ Colin Gray, *War, peace and international relations: An introduction to strategic history*, New York: Routledge, 2007, p. 283.

גיבוש אסטרטגיה רבתי "טובה" היא עניין של איזון בין אמצעים ומטרות, קביעת יעדים מציאותיים, ואז הקצאת כל המשאבים הדרושים להשגתם. בעת עריכת אסטרטגיה רבתי מקבלי ההחלטות במדינה צריכים להביא בחשבון שורה של גורמים היסטוריים ופסיכולוגיים, כמו מסורות מדיניות החוץ של המדינה והסובלנות שלה לעימותים ברמות שונות. לדוגמה, אסטרטגיה המסתמכת מאוד על יצירת בריתות ביטחוניות רב־צדדיות מיושמת בקלות רבה יותר בידי מדינה שיש לה היסטוריה של שיתוף פעולה בין־לאומי מאשר בידי מדינה שחפצה בבידוד או בניטרליות פוליטית. סוגיות של אסטרטגיה רבתי כוללות בדרך כלל את הבחירה בזירת הפעולה העיקרית של הצבא, לעומת הזירה המשנית, חלוקת המשאבים בין שירותי הביטחון השונים וכריתת בריתות במישור הבין־לאומי שישרתו את היעדים הלאומיים. כך לדוגמה קבעו בעלות־הברית במלחמת העולם השנייה את זירת המערכה באירופה ובאוקיינוס האטלנטי כזירה העיקרית ביחס לזירת האוקיינוס השקט ויפן.

ההיסטוריון הבריטי באזיל הנרי לידל הארט²⁵ (Basil Henry Liddell Hart) טען שתפקידה של אסטרטגיה רבתי הוא "לתאם את כל המשאבים של מדינה, או קבוצה של מדינות, למען השגת היעד המדיני של המלחמה [...] בעוד האופק של אסטרטגיה מוגבל למלחמה עצמה, טווח ההשפעה של אסטרטגיה רבתי הוא גם לתקופות שלאחר סיום הלוחמה, כמו על השלום שלאחר מכן – וזאת כדי להביא לאחר מכן למצב של ביטחון ושגשוג".²⁶ לדוגמה, תוכנית מרשל (שהארט היה אחד מתומכיה), גובשה עדיין בשלביה האחרונים של מלחמת העולם השנייה, אך נועדה לעסוק בשיקומה של אירופה. לפיכך לסוג האסטרטגיה רבתי שמדינה מאמצת במלחמה יהיו השלכות מובהקות להבטחת השלום.²⁷

ההיסטוריון הבריטי פול קנדי (Paul Kennedy) טוען שעיקרה של אסטרטגיה רבתי טמון אפוא במדיניות, כלומר, היכולת של מנהיגי המדינה לכלול את כלל המרכיבים, הן הצבאיים והן הלא־צבאיים, כדי לשמר ולטפח את חוסנה של המדינה למשך זמן ארוך ככל הניתן.²⁸

קולונל (מקביל לדרגת אל"ם) ג'ו בסאני (Joe Bassani), לשעבר קצין בצבא היבשה האמריקני, ערך מחקר בנוגע לשלושה אירועים היסטוריים שונים: עידן הרומאים שלאחר הרפובליקנים (The post-Republican Era of the Roman); עליית האימפריה המונגולית בהנהגת ג'ינגיס חאן; בריטניה לאחר תבוסת הארמדה הספרדית ומלחמות ספרד. הדוגמאות האלה מצביעות על המאפיינים המשותפים לשלוש האסטרטגיות רבתי. הן גם מאפשרות להעריך אסטרטגיה רבתי כמוצלחת בכך שהיא חייבת להיות כללית דיה כדי

²⁵ היסטוריון ותאורטיקן צבאי בריטי, באזיל הנרי לידל הארט (1895–1970) ידוע בכך שטבע את המושג "אסטרטגיה של גישה עקיפה", לפיו "באסטרטגיה עשויה הדרך הארוכה ביותר, סחור סחור, להיות הקצרה ביותר למטרה".

²⁶ Basil Henry Liddell Hart, *Strategy London*, Faber & Faber, 1967. 2nd rev. ed. p.322

²⁷ Joseph Bassani, *Saving the world for democracy: An historical analysis of America's grand strategy in the 21st century*, Joint Forces Staff College, Norfolk, Virginia, 2005

²⁸ Paul Kennedy, *Grand strategies in war and peace*, New Haven: Yale University Press, 1991, p. 169

שאפשר יהיה לפרשה בהרחבה, ובנוסף ללמוד שהמדד החשוב ביותר בבחינת תקפותה של אסטרטגיה רבתי הוא המידה שבה הצליחה לשפר את רווחת המדינה שהיא משרתת לטווח זמן ארוך.²⁹

חלק מן ההחלטות המובהקות והקשות ביותר שמנהיגים בדרג הפוליטי והצבאי העליון צריכים להתמודד עימן כרוכות באסטרטגיה רבתי. החלטות אלה חשובות משום שלעיתים קרובות יש להן השפעה עמוקה על הביטחון הלאומי, הכלכלה ומדיניות החוץ. בתקופה המודרנית ברור שאסטרטגיה רבתי כוללת את שילוב כל הכלים של העוצמה הלאומית, הן בשלום והן במלחמה.³⁰

אסטרטגיה רבתי – זיהוי מרכז הכובד (Center of Gravity) במערכה

"מרכז הכובד" הוא מונח בתחום האסטרטגיה הצבאית שפותח במקור על-ידי קלאוזביץ. המונח בהקשרו הצבאי שאול מתורת המכניקה של ניוטון, אך ברבות השנים התעדכן ושוכלל על-ידי צבאות שונים, במיוחד הצבא האמריקני, והותאם מבחינה אסטרטגית לתקופה המודרנית. במקורו התייחס לבסיס כוחו של היריב ברמה המבצעית, האסטרטגית או הפוליטית, אם כי זהו רק מרכיב אחד שבו השתמש קלאוזביץ בנוגע למונח.

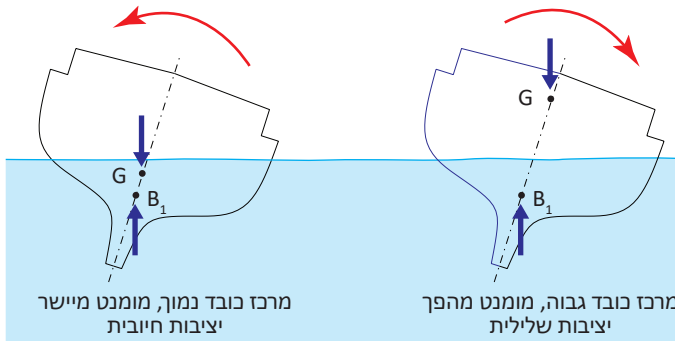
מבחינה פיזיקלית, מרכז הכובד של גוף כלשהו נמצא בנקודה במרחב שאליה אפשר לשקלל את כל מסת הגוף: כל חלק בתוך הגוף משוקלל לתוך נקודת מרכז הכובד לפי חלקה היחסי של המסה שבו, ולפי מרחקו היחסי מנקודת מרכז הכובד, כך מרכז הכובד אינו חייב להיות נקודה בתוך הגוף עצמו. שתי דוגמאות לכך: מרכז הכובד של כדור חלול נמצא דווקא במרכז הכדור אף-על-פי שלא ממוקמת בה כל מסה; מרכז הכובד של קערה נמצא בחלל שהקערה מקיפה. מאחר שיעודו של הספר הזה הוא אסטרטגיה ימית, נשתמש בדוגמה של מרכז הכובד באונייה כדי להסביר את חיוניותו ליציבות האונייה, או במקרה ההפוך כדי לגרום לה לאבד את יציבותה (כפי שנראה שנדרש לעשות בשדה המערכה הצבאית).

בכלי שיט כוח הכובד פועל במרכז הכובד של האונייה – מרכז המסה שלה (ראו: איור 23). משקלה של האונייה יוצר כוח – כוח כבידה – הפועל כלפי מטה, ואילו דחיקת המים מפני משקל האונייה יוצר כוח הפוך – כוח עליו – הפועל כלפי מעלה. השוויון בין שני הכוחות הוא היוצר את היציבה. מיקום מרכז הכובד משתנה לפי השינויים בחלוקת המעמס על האונייה. שלושה גורמים משפיעים על יציבות האונייה: $B = \text{מרכז הציפה}$; $G = \text{מרכז הכובד}$; $M = \text{המטא-סנטר}$. באיור 23 אפשר לראות שבציור מימין האונייה נוטה ימינה; מרכז הציפה נע גם הוא ימינה עם הנטייה. האנך המועלה ממנו מצטלב עם האנך שהועלה ממרכז הציפה במצב ניח, ומסמן את המטא-סנטר.

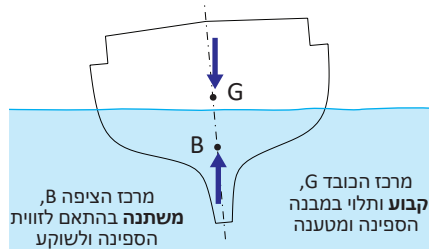
כאשר מופעל על האונייה כוח חיצוני רגעי (טלטול גל לדוגמה), גוף האונייה מוטה ומערכת הכוחות יוצאת מאיזון, מרכז הציפה משנה מיקומו מאחר שהוא פועל ממרכזו של הנפח הטבול, המשתנה עקב ההטיה, בשעה שמרכז הכובד נותר במקומו (ראו: איור 24).

²⁹ Bassani, 2005, p. 2

³⁰ .ibid

איור 23: השפעת מרכז הכובד – שימוש בדוגמה של תרומת מרכז הכובד ליציבות כלי השיט

איור 24: גוף כלי שיט בעת הפעלת כוח חיצוני

עקב ההטיה הכוחות שוב אינם פועלים על אותו ציר, ונוצר מומנט השואף לגלגל את גוף האונייה. אם המומנט מיישר, תשאף האונייה לחזור למצבה התקין; אם המומנט מהפך, תמשיך האונייה בתנועתה ותתהפך. מכאן, שלגובה מרכז הכובד חשיבות רבה ליציבות כלי השיט מאחר שכלי בעל מרכז כובד נמוך יוכל לעמוד בזוויות טלטול גדולות יותר בלי להתהפך. אם כך, התפיסה העומדת ביסוד המונח האסטרטגי "פעולה על מרכז הכובד של האויב" (בהשאלה), היא לגרום להפיכת כלי השיט, ובמשתמע להוציאו מפעולה. לפי קלאוזביץ, מרכז הכובד נתפס בדרך כלל כ"מקור הכוח" כי הוא מספק כוח מוסרי או פיזי, וחופש פעולה או רצון לפעול.³¹ מרכז הכובד נמצא תמיד במקום שבו מרוכזת המסה הגדולה ביותר, ובעצם כל הפעלת כוח במרכז הכובד היא יעילה יותר. כך מושגת עוצמת הכוח החזקה ביותר באמצעות הפעלתו במרכז הכובד – כמו גם המצב במלחמה: שדה הקרב – ככל שיהא גדול או קטן, ומה שלא יהיה גודלם של הכוחות הלוחמים – מהווה יחידה המתבססת על מרכז כובד אחד שבו אמורה ליפול ההכרעה (כהסבר בכלי השיט).

המבצע המכריע, המעשה שמביא לתחילת הכרעתו של האויב (בהשאלה: יצירת המומנט להפיכת כלי השיט), נעשה לרוב דרך מרכז הכובד המערכתי או הטקטי של האויב

³¹ Clausewitz, 1967, p. 567

במערכה, או במבצע צבאי מסוים, כך שמרכז הכובד הוא הנקודה שאליה צריך להפנות את מרבית הכוח. בכל מלחמה וקרב בהיסטוריה אפשר בדרך כלל (גם אם בדיעבד) לזהות נקודה שבה צד אחד התחיל לנצח, והשני להפסיד. במלחמת העולם השנייה, בהתקפת הגרמנים על צרפת ב־1940, אֶפְשָׁרוּ האוגדות המשולבות הצרפתיות־בריטיות (בניגוד לצבאות קו מאז'ינו) שהתקדמו לבלגיה לקבוצת טנקי הפנצ'ר הגרמנית לעקוף אותם בפריצת הדרך המהירה, ולהגיע במהירות עד לנמלים שלחוף תעלת למאנש. במלחמת יום הכיפורים (1973) הייתה זו התקפת הנגד המוצלחת של אוגדת אלוף אריק שרון בחצייתה את תעלת סואץ והתקדמותה עד הקילומטר ה־101 בכביש לקהיה בקרב על האוקיינוס האטלנטי הייתה זו סגירת "פער האוויר" האמצעי־אטלנטי של מטוסי הליבראטור (Liberators) באמצע 1943, שהביאה לקצב המהיר של השמדת צוללות גרמניה, שעלה על קצב טיבוע אוניות הסוחר שהובילו אספקה לבריית־המועצות ולבריטניה.

עם השנים שִׁכְּלוּ אקדמיות צבאיות את ההגדרה של המונח "מרכז הכובד", וכיום ההגדרה היא "מקור העוצמה המספק כוח פיזי, מורלי, חופש פעולה או רצון לפעולה"³², ולפיכך מרכז הכובד נתפס כמקור הכוח (Source of Strength). אם נמצא את ההקבלה הצבאית לכך הרי שנוכל להגדיר את כוח הצוללות הגרמניות שפעלו באוקיינוס האטלנטי במלחמת העולם השנייה כמקור הכוח של הצי הגרמני בזירה הזאת. מקור כוח מורלי אפשר למצוא בגבורת הלוחמים הסובייטים במלחמת העולם השנייה.

בחירה של יעדים אסטרטגיים מחייבת שיקול דעת בנוגע לארבעה נושאים קשורים ומגוונים:

1. מרכז הכובד (Center of Gravity) – מורכב מישויות פיזיות או מורליות המשמשות מרכיבים עיקריים של כוח פיזי או מורלי, עוצמה והתנגדות. ברמה האסטרטגית, מרכיבים אלה בדרך כלל הם מנהיגים ואוכלוסייה הנחושים בדעתם לנצח. ברמות האופרטיביות והטקטיות הם בדרך כלל כוחות צבאיים מסוימים.
2. יכולות קריטיות (Critical Capabilities) – לכל מרכז כובד יש יכולות ראשיות העושות אותו מרכז הכובד בתרחיש, מצב או משימה מסוימים, לרבות שלבים במערכות או במבצעים. אלה צריכות להקנות יכולות ל"הרוס" או "לכבוש" אובייקט, או למנוע מלהשיג משימה מסוימת.
3. דרישות קריטיות (Critical Requirements) – תנאים, משאבים ואמצעים חיוניים למרכז הכובד כדי להשיג את היכולות הקריטיות שלו (לדוגמה, מזג אוויר טוב, מודיעין מדויק, אספקה חוזרת של תחמושת, השגת המשימה על־ידי כוח א' לפני פעולתו של כוח ב', תמיכה ציבורית בשיעור ניכר במבצע, תמיכת הקהילה הבין־לאומית במבצע וכדומה).

³² הגדרה של "מרכז הכובד" (Center of Gravity) על פי Military Dictionary All official U.S. DoD: "The source of power that provides moral or physical strength, freedom of action, or will to act. Also called COG"

4. הפגיעות הקריטיות (Critical Vulnerabilities) – הדרישות הקריטיות או הרכיבים הקריטיים שהם במחסור, החשופים לפגיעה והשמדה, ובמצב כזה עלולים להשפיע על מרכז הכובד, ולגרום לכישלון בהשגת היכולות הקריטיות שלו (מקור המפתח הפוטנציאלי של חולשת האויב).

אחת מתכונותיו החשובות של מצביא מוכשר היא היכולת לחשוף את מרכז הכובד האמיתי ואת מיקומו. יש הטוענים שבמלחמה בין מדינות מרכז הכובד נמצא בעיר הבירה, וכיבושה (בהשאלה) יוצר את המומנט ההופך את כלי השיט; במדינות קטנות הנשענות על בעלות ברית הריהו בצבאה של בעלת הברית; במדינות הקשורות ביניהן בבריתות מרכז הכובד הוא בעניין המשותף; אצל עמים שקמו ואחזו בנשק הוא באישיותו של המנהיג ובדעת הקהל. אל כל אלה יש לכוון את המכה המכרעת.

השימוש במונח מרכז הכובד מחייב להתמקד בשאלה אילו גורמים הם החשובים ביותר בנוגע לאויב מסוים במצב מסוים, ולצמצם אותם לגורם מפתח אחד בלבד. ברמת המערכה (Operational Level) מדובר על אלמנט אחד בלבד מתוך כלל הכוח הלוחם ואילו ברמה האסטרטגית ייתכנו כמה מרכזי כובד אפשריים (טבלה 3).

מבקרי השימוש במושג מרכז הכובד טוענים שיש לחדול מלהשתמש בו בגלל ההפשטה שהמושג מְשווה למציאות המורכבת ולטבע הדטרמיניסטי, מאחר שהוא מגביל למעשה כל חשיבה ביקורתית הפוגעת בהבנת המציאות האמיתית, מגביל גישות בעלות נקודות מבט מגוונות, מעבב בירור ביקורתי וחוסם את החשיבה היצירתית הנדרשת במאה ה־21.³³

טבלה 3: דוגמאות למרכזי כובד שונים ברמות הלחימה השונות

רמת המלחמה (a)	דוגמה למשימות הקואליציה (b)	דוגמה להתנגדות עיראקית (c)	מדוע זה מרכז הכובד (d)
הרמה האסטרטגית			
מדיניות לאומית	השבת הממשלה הלגיטימית של כונית	נשיא עיראק – צדאם חוסיין	מסוגל לשמור על תמיכה עממית ולהפנות את הצבא העיראקי לקיים את כונית נגד כפיית מודעות לגינוי בין־לאומי
הרמה האסטרטגית (Theater) זירת המלחמה	הבסת הצבא העיראקי מדרום לנהר פרת	הצבא העיראקי	יכול להגן על כונית הכבושה מפני מתקפת כוחות הקואליציה
הרמה המערכתית			
מערכות (Campaigns)	בידוד וכיתור הצבא העיראקי בכונית	משמרות הרפובליקה	יכול למנוע כיתור של צבא עיראק המגן על כונית

³³ Christopher Paparone and William J. Davis, "Exploring Outside The Tropics of Clausewitz, Our Slavish Anchoring to An Archaic Metaphor," in Celestino Perez Jr., Fort Leavenworth (eds.), **Addressing the fog of COG Perspectives On The Center Of Gravity In US Military doctrine**, KS: Combat Studies Institute Press, December 2012, pp. 65–80

רמת המלחמה (a)	דוגמה למשימות הקואליציה (b)	דוגמה להתנגדות עיראקית (c)	מדוע זה מרכז הכובד (d)
מבצעים עיקריים (Major Operations)	קטיעת התקשורת מבגדאד לכווית	מערכת ההגנה האווירית המשולבת העיראקית	יכול למנוע חופש פעולה של כוחות האוויר שחיקה של הקואליציה דרך התשה גבוהה של כלי טיס של בעלות הברית
הרמה הטקטית			
קרבות (Battles)	חדירת יחידות ההגנה העיראקיות לאורך גבול ערב הסעודית	הקורפוס ה-12 העיראקי	יכול למנוע חדירת הקורפוס ה-VII להגנות קוויות עיראקיות באמצעות עמדות הגנה קבועות
פעולות קרב (Engagements)	הבסת חטיבת טאווקאלנה, 73 מזרח	גדוד טנקי העתודה של טאווקאלנה	יכול להתנגד לתקיפה ולהביס אלמנטים של הקורפוס ה-VII התוקפים את חטיבת טאווקאלנה.
פעילות יחידות קטנות	חדירת יחידות בקו ההגנה העיראקי	מתחם בונקר הגנתי עיראקי	יכול להביס ניסיון פריצה באמצעות שימוש בירי ישיר

המרכיב הכלכלי של האסטרטגיה רבתי

תרבויות קדומות הכירו בכך שלוחמה כלכלית עלולה להשמיד יריב במהלך עימות, ולהחלישו בתקופות שבין העימותים, ובכך למנוע ממנו להפוך ליריב בעל יכולות. אחת הסיבות שהביאה למלחמה הפלופונסית לפני קרוב ל-2,500 שנה הייתה סוג של לוחמה כלכלית שהפעילו האתונאים באמצעות סנקציות כלכליות משתקות נגד בעלות בריתה של יריבתם העיקרית – ספרטה. הם עשו כן כדי לזרוע חילוקי דעות ולהחליש את יכולתה של הקואליציה שבראשותה לאיים על אתונה ובעלות בריתה. ספרטה, שהבינה את משמעות האיום הכלכלי נגדה ואת סכנתו, הגיבה בפעולה צבאית. המלחמה הגיעה לשיאה במהלך אחרון שבו הופעלה על אתונה לוחמה כלכלית באמצעות מצור שהטילה ספרטה (בסיוע פרס) והכניעה אותה.

במלחמת העולם השנייה עשתה בריטניה צעדים רבים במטרה לשבש את כלכלת גרמניה, מתוך הכרה שאפשר להפעיל לחץ נוסף ניכר על כלכלתה.³⁴ הצלחת ארצות הברית במלחמת העולם השנייה ובמלחמה הקרה הייתה כאשר רתמה את הכלכלה לשאת בנטל המלחמה: במלחמת העולם השנייה הפכה ארצות הברית למחסן הנשק של הדמוקרטיה (חימוש בעלות הברית ותמיכה בגיוס 16 מיליון חיילים חדשים). במלחמה הקרה לא יכלה ארצות הברית להכניע את ברית המועצות מבחינה צבאית, ונקטה מדיניות הכלה, אך ברית המועצות קרסה ב-1989 עקב חוסר יכולת כלכלית לתמוך בהמשך אחזקת צבאה. מנגנון הסנקציות על איראן ועל קוריאה הצפונית גם הוא מסתמך על המרכיב

³⁴ Nicholas A. Lambert, *Planning Armageddon: British Economic Warfare and the First World War*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012, p. 124

הכלכלי בלחימה, ואפשר לראות שהאפקט הכלכלי מובהק, וללא ספק הוא שהביא את איראן לשולחן המשא ומתן ב-2015.³⁵

במאמר מכונן שפרסם האסטרטג וההיסטוריון אדוארד לוטווק ב-1990 שבו השתמש במונח "גאו-כלכלה" (Goeconomics), הסביר כיצד במערכת הבין-לאומית בתקופה שלאחר המלחמה הקרה היריבויות העיקריות בין מדינות יהיו כלכליות ולא צבאיות. גם הפרופסור למדעי המדינה סמואל הנטינגטון (Samuel Huntington) צפה שבמציאות שבה עימותים צבאיים בין מעצמות יהיו נדירים, העליונות הכלכלית היא שתקבע את עליונותה של מעצמה.³⁶

אם מעוניינים להשתמש במרכיב הכלכלי של האסטרטגיה רבתי יש לבחון: את מידת התאמתה למצב; כיצד היא משתלבת עם אסטרטגיות אחרות; מה מידת הפגיעות של הגורם המותקף משימוש בסוג הזה של אסטרטגיה; מה התלות או העצמאות הכלכלית של המותקף. בהיבט הימי צריך לבחון עד כמה חשובים נתיבי השיט והאספקה הימית לכלכלת המותקף; האם ניתן לתקוף את התשתיות התעשייתיות של האויב; מה תלותם של כוחות צבא היריב בתקיפה של תשתיות אלה, ומהי השפעת התקיפות על יכולותיו במערכה.

בבואנו לבחון את המרכיב הכלכלי בעשור השני של המאה ה-21 בהתמודדות בין סין וארצות-הברית על ההגמוניה במזרח אסיה – התמודדות שבה סין רוצה להחליף את ארצות-הברית כשחקן העיקרי באזור – אפשר להבחין שבכלל היעדים שהציבה לעצמה סין יש גם יעדים כלכליים. לדוגמה, להשתמש בכוחה הכלכלי של סין כדי שמדינות האזור יתמכו במדיניותה הגאופוליטית, ולזרוע ספק בקרב מדינות האזור בדבר יעילות המודל הכלכלי האמריקני.

בבוא צבא ארצות-הברית לשקול כיצד להילחם ולנצח במלחמות של המאה ה-21 מול יריב כמו סין בעלת כלכלה המתקדמת במהירות בכוחות עצמה, ומצליחה גם לחדור לבסיס התעשייתי של ארצות-הברית, עליו לתת את הדעת על יכולת זאת של סין שעלולה בטווח הארוך להוביל לדעיכתה של ארצות-הברית ללא שימוש במרכיב הצבאי של האסטרטגיה. כך לדוגמה, מחקר שערך התאגיד ראנד (RAND Corporation) ב-2005 הזהיר את הממשל האמריקני מפני חברת התקשורת Huawei וחברות סיניות פרטיות אחרות שהן רק לכאורה "הפנים הציבוריות", ובפועל הן מקיימות מחקר משותף עם הצבא הסיני (PLA).³⁷

³⁵ Geneive Abdo and Firas Maksad, "Evidence Trump's Iran Policy Is Working", *New York Daily News*, 2 May, 2019.

³⁶ Edward N. Luttwak, *The endangered American dream: How to stop the United States from being a third world country and how to win the geo-economic struggle for industrial supremacy*, New York, Simon & Schuster, 1993, p. 92.

³⁷ Evan S. Medeiros, Roger Cliff, Keith Crane, and James C. Mulvenon, *A New Direction for China's Defense Industry*, Santa Monica: RAND Corporation, Project Air Force, 2005, pp. 217–218.

פול קנדי בספרו **עליית ונפילתן של מעצמות** מציין שהיכולת של מדינה להתמודד עם מדינה אחרת, או עם קואליציה של מדינות אחרות, קשורה בעוצמתה הכלכלית של אותה מדינה. כאשר מדינות נמצאות בשיא כוחן הן עלולות גם להימצא בתנאים של ירידה כלכלית יחסית, ועוצמה אפשר לשמור רק עם שמירה על איזון נבון בין יצירת עושר ובין הוצאות צבאיות. מעצמות שמצויות בירידה מחישות בדרך כלל את תהליך שקיעתן על ידי הגדלת ההוצאות הצבאיות. קנדי טוען שהירידה בצמיחה התעשייתית האמריקנית בצירוף המחויבויות הבין-לאומיות הרבות שלה, והוצאות הענק שלה על בניין ותחזוקת הכוח הצבאי, יגרמו בהכרח לדעיכתה כמעצמה. לדעתו, האינטרסים הגלובליים של האימפריה האמריקנית נעשו רחבים ועמוקים יותר מיכולתה הכלכלית של ארצות-הברית לממן אותם.³⁸

המרכיב הגאוגרפי של האסטרטגיה רבתי

הדוגמאות ההיסטוריות שבהן המרכיב הגאוגרפי השפיע רבות על תוצאות המלחמה הן רבות וכוללות, בין היתר, את המערכה בין אתונה וספרטה במלחמות הפלופונסיות. בהיותה מעצמה ימית אתונה התקשתה לנטרל את הכוח היבשתי הספרטני, ולהפך. באופן דומה, ההצלחה המוקדמת והמדמה של גרמניה במלחמת העולם השנייה בחזית המערבית הניבה תשואות הולכות ופוחתות מול העומק הגאוגרפי של ברית-המועצות. לפוליטיקה יש תפקיד בהתמודדות עם ממד הגאוגרפיה. באופן אידאלי צריכה להיות התאמה בין יעדי המדיניות שקובע הדרג המדיני ובין המציאות הגאואסטרטגית שמולה הצבא אמור לפעול, ורצוי להימנע מלקבוע יעדים מדיניים המצריכים להתמודד עם מכשולים גאוגרפיים מאתגרים מדי. המרכיב האידאולוגי של האסטרטגיה רבתי לא אפשר לגרמניה הנאצית (למרות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב) להימנע מהתנגשות עם ברית-המועצות. עם זאת, הדיאלוג האסטרטגי (בין הדרג המדיני לדרג הצבאי) היה אמור להבהיר בצורה טובה יותר את המרכיב הגאוגרפי לפני שנפתח מבצע ברברוסה.³⁹

בעקבות המתקפה היפנית על פרל הארבור ואובדן השליטה על הפיליפינים במלחמת העולם השנייה, הבינה ארצות-הברית את בעיית ניהולה של מערכה במרחבים העצומים של האוקיינוס השקט. כדי להתגבר על האתגר שהציבה בפניה הגאוגרפיה של האזור הזה השקיעה משאבים אדירים בכוחות אמפיביים, וכך הצליחה להתמודד עם האתגרים של הממד הגאוגרפי באוקיינוס השקט, ואפילו ניצלה אותם לרווחתה. אסטרטגיית "קפיצת מדרגה" (Island-Hopping), שהתמקדה בעקיפת עמדות יפניות מבוצרות, ובמקום זאת ריכוז המשאבים המוגבלים של בעלות-הברית באיים חשובים אסטרטגית שלא היו מוגנים היטב אך היו מסוגלים לתמוך לוגיסטית בהגעה לאיי יפן העיקריים, החלה להיות מיושמת בסוף 1943 ביוזמת הצי האמריקני. האסטרטגיה הזאת אפשרה לכוחות צבא ארצות-

Paul Kennedy, *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000*, New York, Vintage Books, 1987, pp. 527–528 ³⁸

David J. Lonsdale, "Ordering and controlling the dimensions of strategy", *Defence Studies*, 16(4), (2016), 390–407 ³⁹

הברית להגיע ליפן מהר יותר בלי לבזבז זמן, כוח האדם ואספקה כדי לכבוש איים יפניים בדרך, כמו גם לשמור על יתרון ההפתעה ולהפר את שיווי המשקל של היפנים. המאמץ הזה נתמך היטב באמצעות גיוס יכולות המודיעין של ארצות־הברית, שאֶפְשְׂרוּ לה להשתמש ביכולותיה ביעילות רבה יותר במרחבים העצומים של זירת האוקיינוס השקט. נוכל לסכם שלמעשה ביצועים צבאיים יעילים יכולים לנצל את הממד הגאוגרפי, או לפחות לנטרל את השפעותיו השליליות.

החוקר בתחום לימודי הביטחון, פול ואן הופט (Paul van Hooft) טוען שהבידוד (Insularity) הגאוגרפי של ארצות־הברית מיריבותיה דוחף ובו בזמן מושך את האסטרטגיה רבתי שלה במאה ה-21 לקיצוניויות (Extremes). במאמרו מראה ואן הופט כיצד הדינמיקה הזאת, המושפעת ממצבה הגאוגרפי של ארצות־הברית, מוצאת את ביטויה בתחרות על ההגמוניה בין סין לארצות־הברית במערב האוקיינוס השקט.⁴⁰

המרכיב הבין־לאומי של האסטרטגיה רבתי

המרכיב הבין־לאומי של האסטרטגיה מתמקד במנגנון מאזן כוחות (Balance of Power) בזירה הבין־לאומית וביצירת בריתות וקואליציות. מדיניות וממשל עוסקים בחלוקת הכוח, וסכסוכים נוצרים בעקבות רצון לשינוי בחלוקת הכוח ושמירה על יציבות. מניעת התפתחותם של סכסוכים נעשית באמצעות מאזן כוחות שהוא מנגנון המיועד לשמר את המצב הקיים בהקשר לחלוקת הכוח. הדבר נעשה בדרך כלל באמצעות מערכת של בריתות ברמה הגלובלית (כפי שקרה בתקופת המלחמה הקרה בין מדינות המערב למדינות הגוש הקומוניסטי), או ברמה האזורית (הציר הסובי לעומת הציר השיעי במזרח התיכון).

השתתפות בקואליציה מספקת אפשרות בת־קיימה עבור מדינה בודדת להשיג את המטרות האסטרטגיות הלאומיות שלה באמצעות פעולה רחבה יותר עם שותפים שיש להם מטרות אסטרטגיות דומות. קואליציות מספקות לאומות בודדות גישה למשאבים גדולים יותר, כמו גם לגיטימציה לפעולה הצבאית. באופן הזה מסוגלים ליהנות חברי קואליציה מגישה ליכולות שלא היו עומדות לרשותן לו פעלו לבדן.⁴¹ ייתכן שהשיקול החשוב ביותר ביצירת קואליציה עם מדינות רבות הוא הלגיטימציה הרבה יותר מאשר במצב שבו מדינה תפעל לבדה להשגת מטרותיה המדיניות באמצעות כוח צבאי. כפי שציין חוקר במרכז האוסטרלי ללימודי אסטרטגיה וביטחון ANU ראסל גלן (Russell Glenn), "אפקטיביות תפעולית בלי לגיטימציה דיפלומטית היא כלי מסוכן להפעלת העולם של ימינו".⁴² הקמת האומות המאוחדות הביאה ליצירת נורמות התנהגות בין־לאומיות סביב השימוש בצבא כוח

⁴⁰ Paul van Hooft, "All-In or All-Out: Why Insularity Pushes and Pulls American Grand Strategy to Extremes," **Security Studies**, 29(4), (2020), pp. 701–729

⁴¹ M. J. Brick, Coalition perspectives on strategy, in: Nathan K. Finney (ed.), **On Strategy: A Primer**, Army University Press, 15 June 2020, Ch. 16, pp. 197–198

⁴² Russell W. Glenn, **Band of brothers or dysfunctional family? A military perspective on coalition challenges during stability operations**, Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2011.

כאופציה לפתרון סכסוכים בין־לאומיים. בעוד אמרתו של קלאוזביץ "המלחמה אינה אלא המשך המדיניות בתוספת אמצעים אחרים" נשאת תקפה גם כיום, קיים כיום מעין תנאי מוקדם (לפחות בקרב מדינות המערב), שהשימוש בכוח להשגת מטרות מדיניות חייב להיות עקבי, ובדרך כלל תואם את אמנת האו"ם.⁴³ פעולה צבאית זוכה לגיטימציה באמצעות מנדט במסגרת אמנת האו"ם (כפי שהייתה המלחמה נגד עיראק של צדאם חוסיין ב־1991), או כאשר מדינות מחליטות לפעול יחד, אם כי בלגיטימציה קטנה יותר (כפי שהיה במלחמת המפרץ השנייה ב־2003). אנדרו פייר (Andrew Pierre) מאוניברסיטת ג'ורג'טאון טוען:

מבחינה פוליטית, קואליציה, ובמיוחד קואליציה מבוססת ורחבה, תיתפס על־ידי הקהילה הבין־לאומית כפועלת עם לגיטימיות גדולה יותר מפעולתה של מדינה יחידה, במיוחד אם הקואליציה נתמכת על־ידי מנדט בין־לאומי, כגון החלטת מועצת הביטחון של האו"ם.⁴⁴

עם זאת חשוב לציין שהמרכיב הבין־לאומי של האסטרטגיה רבתי האמריקנית בעשור השני של המאה ה־21, המכונה "איזון מחוץ לגבולות המדינה" (Offshore Balancing), דוגלת בנוכחות מופחתת מחוץ לארצות־הברית. לפי האסטרטגיה הזאת, ארצות־הברית תימנע ממעורבות של ממש בענייני ביטחון מעבר לים, אלא במצב שבו מדינה אחרת תנסה להשיג הגמוניה באחד משלושת האזורים האסטרטגיים המרכזיים בעולם: מערב אירופה, צפון מזרח אסיה והמפרץ הפרסי.⁴⁵ מכל מקום, הממד הבין־לאומי של האסטרטגיה רבתי זוכה לחשיבות רבה בימינו, ויש להביאו בחשבון כאשר מול היעד שנקבע יש לבחור את הדרך והאמצעים להשגתו.

המרכיב האידיאולוגי של האסטרטגיה רבתי

יש כיום הסכמה רחבה על כך ששורשי גיבוש האסטרטגיה רבתי עמוקים יותר מהחשובים של קובעי המדיניות העכשוויים, כמו גם על כך שיש השפעה לא מועטה לכווחות התרבותיים בחברה למשל, על צורת האסטרטגיה רבתי של המדינה. הסכמה זאת מחזקת את המגמה ההולכת וגוברת להתמקד בתפקידים של "גורמים רעיוניים" ביצירת מדיניות. המרכיב האידיאולוגי באסטרטגיה רבתי מוגדר כ"מערכת שכנוע או הנחות המפחיתה את המורכבות של מציאות מסוימת, מפשטת אותם למונחים המובנים בקלות רבה יותר ומציעה דרכים מתאימות להתמודד עם מציאות זו".⁴⁶

⁴³ Clausewitz, 1976, p. 87.

⁴⁴ Andrew Pierre, *Coalitions building and maintenance: The Gulf war, Kosovo, Afghanistan, and the war on terrorism*, Washington, DC: Georgetown University Institute for the Study of Diplomacy, 2002, p. 4; Glenn, 2011, pp. 4–5.

⁴⁵ John J. Mearsheimer, and, Stephen M. Walt, "The Case for Offshore Balancing", *Foreign Affairs*, 95(4), (July/August 2016), pp. 70–83.

⁴⁶ Michael H. Hunt, "Ideology", in Michael J. Hogan and Thomas G. Paterson (eds.), *Explaining the history of American foreign relations*, New York: Cambridge University Press, 2004, p. 222.

לדוגמה, ארצות־הברית יצאה למלחמת העולם הראשונה כדי להגן על זכויות ניטרליות וחופש הפלגה בימים, אך מטרות אלה השתנו במהלך ועידת השלום בפריז, והפכו להיות שאפתניות יותר. הנשיא וודרו וילסון, שהיה בוודאי המדינאי המשפיע ביותר שארצות־הברית סיפקה לזירה הבין־לאומית, הציג ממד אידאולוגי חדש למדיניות החוץ האמריקנית. בעוד המדינאים שלפניו צעדו על־פי עצת הנשיאים ג'ורג' וושינגטון, תומס ג'פרסון וג'ון אדמס, והפנו עורף לעולם הרחב, וילסון שכנע את העם האמריקני בדבר הצורך ליטול את מנהיגות העולם, ולהפכו מחדש ל"עולם בטוח לדמוקרטיה". בספרו **דיפלומטיה** הציע הנרי קיסנינג'ר נקודת מבט ייחודית, הן כגורם מקצועי והן כמלומד. קיסנינג'ר טוען שבתקופת הנשיא וילסון התגלתה אמריקה כשחקן מפתח בנושאים העולמיים, מצהירה על עקרונות אמריקניים חדשניים השונים מאלה של העולם הישן. לפיו, עליית מעמדה של ארצות־הברית הביאה לידי ביטוי לא רק את עליית יכולותיה, אלא הרחיבה גם את רצונותיה האידאולוגיים, המשתקפים גם באסטרטגיה רבתי שפיתחה.

המרכיב התרבותי של האסטרטגיה רבתי – תרבות אסטרטגית (Strategic Culture)

החל בסוף שנות ה־70 של המאה ה־20 הולך ותופס המושג "תרבות אסטרטגית" מקום חשוב יותר ויותר כמרכיב באסטרטגיה. עדות לכך מוצאים בהחלטת משרד ההגנה האמריקני לאחר כיבוש עיראק ב־2003, לצרף למטות צבא אמריקה אנתרופולוגים שיסייעו להעריך את יחסי הגומלין שבין פעולות הצבא האמריקני נגד מתקוממים ובין החברה העיראקית.⁴⁷ עד אז לא ייחסה הפרשנות הקלסית שהתבססה על הגישה הריאליסטית ביחסים בין־לאומיים חשיבות למרכיב הזה, אלא התבססה על מודלים תאורטיים כמו מודל הבחירה הרציונלית ותורת המשחקים. מודלים אלה הניחו שההיגיון המכוון את פעילות המדינות בכל מקרה הוא דומה, ומתבסס על השגת תועלת מִרְבִּית לאינטרסים הלאומיים בסביבה אנרכית. בהתאם לכך הוזנחו גורמים תרבותיים כגון ערכים, רעיונות ואמונות.⁴⁸ אין זה אומר שגישת התרבות האסטרטגית דוחה לחלוטין שיקולים רציונליים, גם אם תרבות אסטרטגית מביאה בפועל לרציונליות מוגבלת.⁴⁹

אחד מחלוצי המחקר של התרבות האסטרטגית היה ג'ק סניידר (Jack Snyder), שפרסם ב־1977 מחקר בנסותו להסביר את השונות בסגנונות קבלת ההחלטות הלאומיות בנשק הגרעיני, והאיר את הצורך לעמוד על ההבדלים התרבותיים הבין־מדיניים בתחום הזה.⁵⁰ סניידר הגדיר תרבות אסטרטגית כ"סכום הרעיונות, התגובות הרגשיות המותנות ודפוסי ההתנהגות הרגילה שרכשה קהילה אסטרטגית לאומית באמצעות הדרכה או חיקוי,

⁴⁷ Freedman, 2013, p. 231.

⁴⁸ Rafał Kopeć, "The Determinants of the Israeli Strategic Culture", *Review of Nationalities*, 6(1), (December 2016), pp. 135–146.

⁴⁹ Alastair I. Johnston, "Thinking About Strategic Culture", *International Security*, 19(4), (Spring 1995), p. 34.

⁵⁰ Jack L. Snyder, *The Soviet strategic culture: Implications for nuclear options*, *Rand Corporation*, September 1977.

והן משתפות בה זו את זו.⁵¹ הוא הדגיש את השפעתם של המוסדות החברתיים על תהליך החברות של שחקני העילית בתפקידים צבאיים-אסטרטגיים, והציע שהם עשויים להיות חברתיים לצורות מחשבה מובחנות בתוך תרבות אסטרטגית מסוימת, כלומר תת-תרבויות אסטרטגיות.

לפיכך אפשר לאפיין תרבות אסטרטגית בדרך שבה התרבות הארגונית של מדינה מוצאת את ביטויה בתחום האסטרטגי. תרבות פוליטית היא גם אוסף העמדות, הערכים, הרגשות, המידע והכישורים הפוליטיים בקרב אזרחיה ובעלי התפקידים שבתוכה, המספקים את הנחות היסוד והכללים השולטים במהלך זמן ארוך על ההתנהגות של המערכת הפוליטית, ומשפיעים על התנהגות אזרחיה ומנהיגיה במערכת הפוליטית, בארגונים הצבאיים ובשירות הממשלתי, כמו בתכתיב גנטי.

הכרת התרבות האסטרטגית והבנתה מאפשרות להבין טוב יותר את המניעים העומדים מאחורי פעולותיה של מדינה כלשהי.⁵² דמיטרי (דימה) אדמסקי מהמרכז הבינתחומי בהרצליה מגדיר תרבות אסטרטגית כך:

מכלול של אמונות משותפות, פורמליות ובלתי פורמליות, של הנחות ושל דפוסים התנהגות, שמקורם בחוויות משותפות ובנרטיבים מקובלים (המועברים בעל-פה ואף בכתב), שמעצבים את הזהות המשותפת, ואת היחסים עם קבוצות אחרות, ואשר משפיעים, ולעיתים אף קובעים את המטרות ואת האמצעים להשגת יעדים ביטחוניים.⁵³

לדוגמה, התרבות האסטרטגית הישראלית לבעיות בתחום הביטחוני מאופיינת בהעדפה להפעיל את צה"ל במבצעים צבאיים בניסיון לפתור בעיות אלה (בשונה למשל ממדינות דמוקרטיות אחרות שבהן תינתן עדיפות לפתרון הבעיות בדרך של משא ומתן, או פנייה למוסדות בין-לאומיים כדוגמת מועצת הביטחון של האו"ם).

המאפיינים של תרבות אסטרטגית הם: מבנה חברתי; סגנון קוגניטיבי; התייחסות תרבותית לגורם הזמן; סגנונות של תקשורת; גישה ארגונית לחדשנות; העדפות באופן ניהול המלחמות; מבנה המערכת הצבאית והתפקיד שממלאים בה המטכ"ל של הצבא; המטות המשולבים והמפקדה הראשית; היחס לפיתוחו של הידע הצבאי; תפקידה של הטכנולוגיה בעניינים צבאיים; ולבסוף הגישות להצטיידות במערכות הנשק.⁵⁴

כדוגמה לכך ניתן לראות את החלק המכריע במרכיבי התרבות האסטרטגית הימית השונים, של סין ושל הפיליפינים, בסכסוך המתמשך על אזור המים הכלכליים בים סין

⁵¹ Snyder, 1977, p. 8.

⁵² Snyder, 1977, p. v.

⁵³ דמיטרי אדמסקי, **תרבות אסטרטגית וחדשנות צבאית, השפעת התרבות באסטרטגית על המהפכה בעניינים צבאיים ברוסיה, בארצות-הברית ובישראל**, מודן ההוצאה לאור – צה"ל הוצאת מערכות, מושב בן שמן, 2012, עמ' 21–22.

⁵⁴ שם, עמ' 26.

הדרומי. סכסוך זה זוכה לתשומת לב מחקרית רבה, המדגישה בין היתר את חשיבות המרכיב הזה באסטרטגיה הימית של הצדדים המעורבים בסכסוך.⁵⁵

התרבות האסטרטגית הישראלית

החוקר גרגורי ג'ילס (Gregory Giles), שהשתתף במחקר השוואתי בנושא הזה עבור "הסוכנות להפחתת אימונים ביטחוניים" של משרד ההגנה האמריקני (Defense Threat Reduction Agency), מגדיר את התרבות האסטרטגית הישראלית כך: "אמונות משותפות, הנחות ואופני התנהגות הנגזרים מחוויות משותפות ומסיפורים מקובלים (הן בעל-פה והן בכתב), המעצבים זהות קולקטיבית ויחסים עם קבוצות אחרות, וקובעים מטרות ואמצעים מתאימים להשגת יעדי ביטחון (Security Objectives)".⁵⁶ התרבות האסטרטגית הישראלית היא תוצר של הסדרים ארגוניים (Institutional Arrangements) שמעצבים את תהליך קבלת ההחלטות של גורמי השלטון של המדינה, וכן של הרעיונות וההנחות (Assumptions) המשפיעים על תוכן החלטות אלה.⁵⁷ אדמסקי טוען כי "למרות שהתרבות הישראלית היא מיזוג של מסורות יהודיות, אירופיות, לבנטיניות ואמריקניות, אין זה נכון לתארה כ"יציר כלאיים חסר צורה שבלתי אפשרי לחלוטין לעשות לגביו הכללות", ושההיגיון הפנימי הקוהרנטי של התרבות מתיר לדון בה כתרבות ישראלית נפרדת.⁵⁸

התנאים החברתיים של התרבות האסטרטגית הישראלית מושרשים בחלקם בעבר הרחוק, ובחלקם, לעומת זאת, מתייחסים להיסטוריה המודרנית של החברה הישראלית. אחד מסמלי המפתח הללו הוא דמותו של עם ישראל כעם נרדף. סמל מפתח זה אינו מתייחס רק לשואה או לפוגרומים של המאה ה-19 נגד יהודים במזרח אירופה, אלא אפילו לעבודת של בני ישראל במצרים ולחיים בצל השלטון הבבלי והרומי. מיתוסים מסוימים שמקורם בעברו הקדום של העם היהודי עוד בימי בית שני, נותרו מרכיבים בתרבות האסטרטגית הישראלית עד ימינו אלה. יש לציין שצה"ל, המבוסס על שירות צבאי חובה ומשותף, הוא כלי המאפשר להעביר לחברה רעיונות האופייניים לתרבות האסטרטגית הישראלית. רעיונות אלה משותפים, אם כן, לא רק לאליטות הצבאיות או הפוליטיות, אלא הם מיוצגים בתודעה של החברה כולה.

בהתחשב בתרבות האסטרטגית של ישראל נדרש להביא בחשבון גם את הגורמים הגאופוליטיים ואת אופייה של החברה בישראל. מרכיבים מרכזיים בתרבות האסטרטגית

Lucio Blanco Pitlo III, "Strategic Culture and the South China Sea Disputes", *China US focus*, Aug 31, 2015 ⁵⁵

Gregory F. Giles, "Continuity and Change in Israel's Strategic Culture," in Jeannie L. Johnson, Kerry M. Kartchner and Jeffrey A. Larsen (eds.), *Strategic culture and weapons of mass destruction: Culturally Based Insights Into Comparative National Security Policymaking*, Initiatives in Strategic Studies: Issues and Policies, 2009, p. 7 ⁵⁶

Wendy Pearlman and Boaz Atzili, *Triadic coercion, Israel's targeting of states that host non-states actors*, New York: Columbia University Press. 2018, p. 25 ⁵⁷

אדמסקי, 2012, עמ' 174–175. ⁵⁸

נוצרו בהשפעת גורמים אלה, כמו "מנטליות המצור" והרצון להשיג הסדר צבאי מהיר שרצוי לעשות על-ידי העברת הסכסוך לשטח האויב. הרצון הזה מחוזק בעובדה שישראל נעדרת עומק אסטרטגי. גורמים חברתיים מסבירים גם את ענייניות (Specific) הגישה הישראלית, המוצאת את ביטויה בתרבות האלתור והיזומה, האופיינית לתחום הצבאי הישראלי. גישה זאת מאדירה את הפעולות המעשיות על-פני דיבורי הסרק, ומשתקפת היטב באופייה של החברה בישראל. הנטייה להגדיל בשנים האחרונות את תפקיד הגורם הטכנולוגי בכל דיון על בעיה אסטרטגית נובעת מהתנאים החברתיים-כלכליים של ישראל.⁵⁹

הסדרים ארגוניים המעצבים את תהליך קבלת ההחלטות בישראל

השימוש במונח "תהליך קבלת ההחלטות" מתייחס הן לתהליך הפורמלי המעוגן בחוק והמוסדות המשתתפים בו, והן לתהליך הבלתי פורמלי הכולל נהגים ונטיות המאפיינים את הגורם המקבל את ההחלטות במדינה, כמו גם לצורת קבלת ההחלטות.

השפעת צה"ל בפרט, ומערכת הביטחון בכלל, על תהליך קבלת ההחלטות בישראל בתחום המדיני-ביטחוני היא מכרעת ובולטת בצורה מובהקת, גם אם מבחינה היסטורית תמיד פעל צה"ל על-פי החלטות הממשלה, גם אם לא הסכים להן.⁶⁰ עם זאת, מערכת היחסים עם הממשלה התפתחה למה שיורם פרי, פרופסור לסוציולוגיה פוליטית ולתקשורת, מכנה בשם "שותפות צבאית-אזרחית", ולא שליטה אזרחית מוחלטת על הצבא.⁶¹ גם הקשר הישיר של ראשי הצבא לדורותיהם עם ראשי הממשלות בישראל אִפְּשֶׁר להם להיות שותפים פעילים ומובהקים ביותר בתהליך קבלת ההחלטות, ולכן, לעיתים קרובות השפעתם על התהליך עצמו הייתה תלויה באישיותו של הדרג הצבאי הבכיר. היעדר של פיקוח פרלמנטרי יעיל על הצבא הביא לכך שצה"ל נהנה מאוטונומיה רבה יותר מאשר בדמוקרטיה מערבית אחרות.⁶²

מרכיב נוסף המשפיע על תהליך קבלת ההחלטות הוא חוסר העידוד לתכנון אסטרטגי ארוך טווח בדרג המדינה, ובמיוחד בתחום המדיני-ביטחוני, דבר שמשפיע על אופי תהליך קבלת ההחלטות והופך אותו לאישי-פוליטי, אד-הוקי ובלתי שיטתי.⁶³ האתוס של צה"ל מגולם גם במבנה הארגוני שלו כפי שמשקף במערכות פו"ש (פיקוד ושליטה) של הצבא המגלמים את אתוס הביזור בסמכויות, ומתן אפשרות ליוזמה רבה למפקדים בשטח.⁶⁴

⁵⁹ Kopeć, 2016, p. 145

⁶⁰ Yehuda Ben Meir, *Civil military relations in Israel*, New York: Columbia University Press, 1995, p. 178

⁶¹ Yoram Peri, *Between battles and ballots: Israel military in politics*, New York: Cambridge University Press, 1985; Yoram Peri, *Generals in the cabinet room: How the military shapes Israeli policy*, United States Institute of Peace, 2006, pp. 17–32

⁶² Peri, 2006, 175–191

⁶³ Martin Van Creveld, *The sword and the olive: A Critical History Of The Israeli Defense Force*, New York, 2002, p. 161

⁶⁴ אדמסקי, 2012, עמ' 117–119.

דוגמה לכך היא ההחלטה במלחמת ששת הימים לכבוש את רמת הגולן, שהתקבלה בלחץ אלוף פיקוד הצפון אלוף דוד אלעזר, זכתה לאישורו של שר הביטחון משה דיין בלי לקיים סבב דיונים אחד בממשלה.

חוסר התכנון האסטרטגי מביא לכך ששיקולים לטווח הארוך ואפילו הבינוני נזנחים למען החלטות קצרות טווח. האתוס הזה השלוב במוסדות, מחזק את התרבות האסטרטגית של ישראל, ונוטה באופן קיצוני להעדיף שימוש בהפעלת כוח נגד כל איום שצץ ועולה מעבר לאופק.⁶⁵ מערכת הביטחון כולה (אנשי צבא ואזרחים) מסוגלת לנטרל את מעמדם של משרדי ממשלה אחרים, ובמיוחד משרד החוץ, שבגלל תקציבם הדל וגודלם המצומצם אינם מסוגלים להתמודד עם מערכת הביטחון בנושאי חוץ וביטחון שעולים לדיון בקבינט.⁶⁶ חוק המל"ל והוועדה שמונתה ב־2015 על־ידי ראש הממשלה לאחר מבצע "צוק איתן" לעניין עבודת הקבינט הביטחוני־מדיני (ועדת עמידרו)⁶⁷ אומנם שיפרו מבחינה חוקית את מעמדו של המל"ל ואת תפקידו בישיבות הקבינט. ואולם, לדעת פרייליך, בהיעדר תקציב וכוח אדם איכותי ביחס לשאר גורמי הביטחון המשתתפים בתהליך קבלת ההחלטות, הוא עדיין מתמודד על מקומו ב"שולחן קבלת ההחלטות של הקבינט" בקשר להשפעתו על תוכן קבלת ההחלטות עצמן.⁶⁸

התוכן והאופי של תהליך קבלת ההחלטות בתחום המדיני־ביטחוני נחקר על־ידי חוקרים רבים מתחום מדע המדינה, ורוב הממצאים העולים בו מצביעים על כך שככל שחשיבותו של צה"ל בתהליך קבלת ההחלטות גדולה יותר, כך הוא מצליח להחזיר למערכת את האתוס הצה"לי המתאפיין כ"אינטלקטואליזם חלש", ויש אפילו המכנים אותו "אנטי־אינטלקטואליזם".⁶⁹ ה"ביצועים" שולט כערך בתהליך קבלת ההחלטות, דוחף להבאת תוצאות בשטח, ולפיכך גם מעודד את "תרבות האלתור" בשדה הקרב. דמיטרי אדמסקי טוען את הדברים האלה:

תרבות זו הפכה לאחת ממכפלות כוחה של הגישה האנטי־אינטלקטואלית בצה"ל, וזאת משום שלמאמינים כי יש ביכולתם לטפל בכל בעיה ברגע שהיא מתעוררת, קיים תמריץ קטן יותר ללמוד ולהפיק לקחים. צה"ל הנציח תרבות זו בכך שקידם את הקצינים ה"מאלתרים" "ופותרי הבעיות" על חשבונם של האינטלקטואלים הצבאיים.

⁶⁵ Gil-li Vardi, "Pounding Their Feet, Israeli Military Culture as Reflected in Early IDF Combat History", *Journal of Strategic Studies*, 31(2), (2008), p. 296

⁶⁶ Charles D. Freilich, *Zion's dilemmas: How Israel makes national security policy*, New York: Cornell University Press, 2012, p. 65

⁶⁷ מדינת ישראל, *המלצות הוועדה לעניין עבודת הקבינט הביטחוני־מדיני*, כסלו תשע"ז – דצמבר 2016, מיצוב המטה לביטחון לאומי, עמ' 18.

⁶⁸ Freilich, 2012, pp. 238–243

⁶⁹ Avi Kober, "What Happened to Israeli Military Thought?", *Journal of Strategic Studies* 34(5) (2011), pp. 707–732

התוצאה המזיקה ביותר של בעיה זו היא היעדר הרצון, ובסופו של דבר חוסר יכולת בסיסית להתאמה תפיסית מראש לתמורות בהווייה הצבאית.⁷⁰

בניגוד לאבות המייסדים של צה"ל שהשכלתם הייתה אקלקטית, כלומר מבוססת על מקורות שונים ומגוונים, תפיסות ומושגים, גילו אלופי צה"ל ההרואיים והכריזמטיים סקרנות אינטלקטואלית מועטה בלבד ללימוד של המדע הצבאי. למרות קידום לעמדות בכירות, מרביתם לא עשו את המעבר הנדרש לחשיבה אסטרטגית, והתמידו ביישום אותו היגיון טקטי גם כאשר עסקו בסוגיות אסטרטגיות.⁷¹

העיסוק הרב במשימות השגרה הלוחצות ללא הרף הותיר להנהגה הצבאית זמן מועט בלבד לחשוב על עתידה של הלחימה, או להתנסות בתפיסות חדשות [...]. רוב המרץ האינטלקטואלי הושקע בהיערכות סביב השאלה "היכן אנו עומדים?" יותר מאשר בביתוח הסוגיה "לאן פנינו מועדות?"⁷²

הביקורת טוענת שההעדפה של הביצוע על פני התאוריה יוצרת התנגדות לחשיבה עמוקה, אפילו כאשר התנאים מחייבים הגות והתבוננות עצמית (Self-Reflection). מאחר שהספר הזה עניינו אסטרטגיה ימית ומודעות למרחב הימי, אפשר להסיק שבתהליך קבלת ההחלטות בנוגע למרחב הימי של ישראל, ובמיוחד בנושאים שעלו על הפרק בתקופה האחרונה, חסר היה הגורם בעל ההכשרה המקצועית המתאימה. גורם שיביא את ההיבטים הרלוונטיים, בין אם בצורך להגן על המרחב הזה והתשתיות שבו מפני איומים מגוונים, תוכנית בניית כלי השיט שנועדה למטרה זו, ובין בחקיקה בתחום הזה. לראיה, בקיץ 2018 ולאחר תחילת בניית "ספינות המגן" בגרמניה, שנועדו להגן על אסדות ההפקה בטווח רחוק מחופי ישראל, הוחלט לקרב את אסדת ההפקה של שדה לווייתן לקרבת החוף.

מרחב הרעיונות (Ideas) בתרבות האסטרטגית הישראלית

השימוש במושג "מרחב הרעיונות" נועד לכלול את ההשערות המובילות של ישראל בנוגע לסביבה הביטחונית והעקרונות כיצד להגיב לאיומים ביטחוניים. הוא כולל בתוכו נושאים כמו אסטרטגיה ביטחונית לאומית, אסטרטגיית הגנה לאומית, תפיסת הביטחון הלאומי, אסטרטגיית הצבא ודוקטרינת הפעלתו. כזכור, תפיסת הביטחון של ישראל התפתחה במהלך שנות ה-50 המוקדמות, אושרה בממשלת ישראל ב-1953 והיוותה את הבסיס להתפתחות התפיסות הביטחונית והדוקטרינות הצבאיות עד ימינו. בהקשר הזה יודגש שמזהים קושי של המערכת הישראלית להתמודד עם מרחב הרעיונות ככל שהדבר קשור לגיבוש תפיסות ברמה הלאומית ולאסטרטגיה ביטחונית לאומית (National Security Strategy). הדבר בא לידי ביטוי בחוסר היכולת לאשר את עבודתה של הוועדה בראשותו של השר לשעבר עו"ד דן מרידור, שמונתה ב-2006 כדי לגבש תפיסת ביטחון לאומי חדשה לישראל. כמו גם ביכולת של המערכת הביטחונית מדינית לאבחן את השינוי העומד

⁷⁰ אדמסקי, 2012, עמ' 183.

⁷¹ שם, עמ' 187.

⁷² שם, עמ' 192.

להתחולל במישור הפרדיגמטי בנושאי ה"מהפכה בעניינים צבאיים" (Revolution in Military Affairs – RMA),⁷³ או לגיבוש אסטרטגיה ימית רבת למדינת ישראל.

תהליך קבלת ההחלטות שתואר לעיל, יחד עם הרעיונות המשתקפים בתפיסות ביטחון, אסטרטגיות ודוקטרינות, הם הדלק המניע ביצירתה של תרבות אסטרטגית ייחודית שהיא "רחבה יותר מאשר ההשפעות שמזינות אותה".⁷⁴ לפיכך התרבות האסטרטגית היא הדבק שמחבר את המרכיבים האחרים של נוף הביטחון הישראלי. בישראל מוסדה התרבות האסטרטגית מערכת של יחסי גומלין, אמונות, ערכים והתנהגויות אשר הקנו מעמד עליון לכוח הצבאי בקשר לכל סוגי האיום החזויים. התרבות הזאת הועצמה בגישתה של המערכת הצבאית עצמה ביחס לאימונים, קידום הקצועה, והן ביחסים עם הממשלה והחברה עצמה.⁷⁵ לדברי אדמסקי, תרבות אסטרטגית זו נשארה ברובה בְּלִתי וְדִירָה (Impervious) בפני מצבי שינוי.⁷⁶

דוגמה לערך הזה בהווה הישראלית אפשר לראות במסורת שהתגבשה עוד מימי המדינה שבדרך להעלות את יהדות התפוצות לישראל. ראשיתה בתקופת ההעפלה שלפני קום המדינה. המשכה בחילוף בדרך הים של משפחות יהודיות שעמדו בפני איום נקמה מהמצרים באמצעות ספינות דיג מגויסות שנכנסו לנמל פורט־סעיד במלחמת סיני (1956) – החלק הימי של מבצע מלט, שבו מולטו לישראל בראשית שנות ה־70 של המאה ה־20 יהודים מסוריה, שהוברחו לְבִירוֹת וממנה הועלו בדרך הים לישראל. וכלה בחלקו הימי של "מבצע משה" להעלאת יהדות אתיופיה לישראל (1984–1985). הערך הזה הוא ייחודי לתרבות האסטרטגית הישראלית בבחינת "כל ישראל ערבים זה לזה", ומצא את ביטויו באסטרטגיה הימית הבלתי כתובה של ישראל.

עוצמה (Power) ועוצמה ימית (Sea Power)

משחר ההיסטוריה האנושית ביקשו אנשים ומדינות להיות בעלי עוצמה בכלל, ועוצמה במרחב הימי בפרט. עוצמה היא אחד המושגים החשובים והנדונים ביותר בתחום היחסים הבין־לאומיים, וחלק מההוגים מרחיקים לכת ומרמזים על כך שהיחסים הבין־לאומיים נשלטים על־ידי רעיונות ועוצמה. אומנם קיימות הגדרות רבות לעוצמה, אך ריצ'ארד פיין (Richard Payne) מגדיר אותה כ"יכולת לגרום לאחרים – אנשים, קבוצות או מדינות – להתנהג בדרכים שבדרך כלל לא היו נוהגים".⁷⁷ ויוטי וקאופי (Viotti & Kauppi) מגדירים עוצמה כ"אמצעי שבו מדינה או שחקן אחר מפעילים או יכולים לטעון השפעה או כפייה

⁷³ שם, עמ' 192.

⁷⁴ Pearlman and Atzil, 2018, pp. 28–29.

⁷⁵ Shimon Naveh, "The Cult of the Offensive Preemption and Future Challenges for Israeli Operational Thought", in Efraim Karsh (ed.), **Between war and peace: Dilemmas of Israeli security**, London: Routledge, 1996, pp. 168–187.

⁷⁶ אדמסקי, 2012, עמ' 113.

⁷⁷ Richard J. Payne, **Global issues**, New York, New York. Pearson, 2013, p. 25

ממשית או פוטנציאלית על מדינות אחרות וגורמים שאינם ממלכתיים בגלל היכולות הפוליטיות, הגאוגרפיות, הכלכליות והפיננסיות, הטכנולוגיות, הצבאיות, החברתיות, התרבותיות או אחרות שיש להם".⁷⁸ עוצמה ימית הייתה למעשה הבסיס לתורתו של ראשון האסטרטגים הימיים אלפרד תייר מֶהֶן.

לפני שיורחב הדיון בעוצמה הימית, נשוא הספר הזה, מן הראוי להקדיש מילים ספורות לגישות שונות על עוצמה, כפי שהתפתחו עם השנים בתחום היחסים הבין־לאומיים. באופן כללי נוכל לומר שעוצמה היא היכולת של מדינה להשפיע על מדינה אחרת לעשות כרצונה. יש להדגיש שהמושג הזה הוא יחסי ותלוי במקום ובעת שבוחנים את מעמדה של מדינה בתוך המערכת הבין־לאומית.

בתחום מדעי המדינה יחסים בין־לאומיים יש כמה גישות להבנת העוצמה והגדרתה:

- הגישה המוסרית הקובעת כי שיקולי מוסר מחייבים לעיתים את הקרבתם של אינטרסים לאומיים מסוימים. זאת ועוד, יעילות "העוצמה" תלכה בחסר אם תושגת רק על מרכיבי העוצמה הפיזיים בלי שתתבסס על שיקולי מוסר ועל יסודות אידאולוגיים.
- הגישה הריאליסטית מציבה את המושג "עוצמה" בראש סדר החשיבות במעשה הפוליטי, וכך את המצוי והאפשרי ולא את הרצוי מבחינה מוסרית או ערכית.⁷⁹
- גישת התלות שבה שני מרכיבי התלות העיקריים (אם כי לא היחידים) הם: התלות הכלכלית והתלות הצבאית (לדוגמה, תלותה של ישראל בארצות־הברית עקב הסיוע הביטחוני המוענק לה מטעמה).
- הגישה ההתנהגותית שלפיה תמיד יש לבחון את העוצמה במונחים יחסיים: עוצמתו של צד אחד לעומת עוצמת הצד השני. האופי היחסי והמורכב הוא המרכיב המשפיע על התנהגות השחקנים בזירה הבין־לאומית. גישה זו איננה שוללת מיסודה את הגישה הריאליסטית, אך מנסה להוסיף עליה רבדים הנוגעים הן לסוגי העוצמה והן לנסיבות הפעלתה.⁸⁰

⁷⁸ Paul R. Viotti, and Mark V. Kauppi, **International relations and world politics**, Fifth Edition. New York, New York. Pearson, 2013, P. 202

⁷⁹ עם השנים התפתחו בגישה הריאליסטית (The Realist Approach) גישות שונות העוסקות בעוצמה. כך לדוגמה התפתחה הגישה הנאוריאליסטית, או ריאליזם מבני, שפיתח ב־1979 קנת' וולץ (Kenneth Waltz), המדגישה את המציאות האנרכית ואת הצורך לקיים משחק כוחני כדי לשמור על האינטרסים. גישה זו מכונה לעיתים גם "ריאליזם הגנתי" משום שהיא מדגישה שהרצון להשיג עוצמה נובע מחוסר ברירה ומרצון לשרוד. לעומת גישה זאת יש גישה המכונה "ריאליזם התקפי" (Offensive Realism) מבית מדרשו של ג'ון מירשהיימר, הגורסת שמדינות רוצות למקסם את העוצמה היחסית שלהן. עקב רוחב היריעה מומלץ למעוניינים להרחיב את ידיעתם לעיין בספרות המתאימה; Hans J. Morgenthau, **Politics among nations: The struggle for power and peace**, New York: Alfred A. Knopf, 1978

⁸⁰ שמואל צבאג, **מושגי יסוד ביחסים בין־לאומיים – עצמה ביחסים הבין־לאומיים**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 1997.

חשוב להבחין בין עוצמה ובין השפעה (Influence). השפעה היא יכולתה של מדינה לגרום למדינה אחרת לנהוג לפי דפוס התנהגות מסוים, לפי רצונה או תכתיביה של המדינה המשפיעה. לצורך כך משתמשת המדינה במגוון רחב של כלים כגון ענישה, תגמול, איומים או הבטחות. בשנים האחרונות, ובעיקר עם התפתחותה של המדיה ולוחמת המידע, הופיעו מושגים חדשים בתחום העוצמה כגון עוצמה רכה ועוצמה חכמה המשלבת בין עוצמה רכה לעוצמה קשה.

עוצמה רכה (Soft Power) – מונח ביחסים בין־לאומיים המתאר מצב שבו מדינה במערכת הבין־לאומית משפיעה על מדינה אחרת ללא הפעלת כוח, וכך משיגה יעדים שונים במדיניות החוץ. עוצמה רכה מבוססת בעיקר על יוקרתה של המדינה, כלומר כוח המשיכה שהיא יכולה להקרו, היכול לנבוע מהלגיטימיות שלה (בעיני אחרים), תרבותה, המוסר שלה, ערכיה, האתיקה שלה ועוד. כך לדוגמה שלחה סין לאיטליה סיוע רפואי מסיבי כדי שהאחרונה תוכל להתמודד עם מגפת נגיף הקורונה שפרצה בשטחה ב־2020.⁸¹ עוצמה רכה של מדינה יכולה להיות גם לא מכוונת, ולהשפיע באופן עקיף על מדיניות של מדינה אחרת ללא בקשה ישירה. עוצמה רכה נבדלת מעוצמה קשה (Hard Power) שמשמעותה שימוש בכוח צבאי או לחץ כלכלי כדי להשפיע על התנהגות, או האינטרסים של גופים פוליטיים.⁸² עוצמה חכמה (Smart Power) מתייחסת לשילוב אסטרטגיות של עוצמה רכה ושל עוצמה קשה. המונח עצמו הוגדר על־ידי המרכז ללימודים אסטרטגיים ובין־לאומיים (Center for Strategic and International Studies – CSIS) בראייה המתאימה לארצות־הברית בזה הלשון: "גישה המדגישה את הצורך בצבא חזק, אך בד בבד גם בבריתות, שיתופי פעולה ומוסדות בכל הרמות שמטרתם להרחיב את ההשפעה האמריקנית ולכונן את הלגיטימיות של השלטון האמריקני".⁸³ עם הירידה בחשיבותה של העוצמה הרכה במדעי המדינה בארצות־הברית, ובתגובה לפלישה האמריקנית לעיראק ב־2003, הופיע המושג "עוצמה חכמה" כחלופה הליברלית למול זאת הנאו־שמרנית של הנשיא דאז, ג'ורג' בוש הבן.

המונח "עוצמה ימית" מתייחס לעוצמה שכוללת את "האמצעים שדרכם מדינה מרחיבה את עוצמתה הצבאית במרחב הימי". העוצמה נמדדת במונחים של יכולת המדינה להשתמש במרחב הימי, בהגנה נגד יריבים ומתחרים, ויש בידיה מרכיבים מגוונים לדוגמה, אוניות קרב ומערכות הלחימה שלהן, ספינות עזר, צי מסחרי, בסיסים ואנשי צוות מאומנים

⁸¹ Chispian Balmer, "China Sends Medical Supplies, Experts to Help Italy Battle, Coronavirus" Reuters, March 13, 2020

⁸² המושג הופיע לראשונה בכתביו של ג'וזף ניי (Joseph Nye) שטען כי הדמוקרטיה (ובמיוחד הערכים הליברליים שבה כגון זכויות האדם וחירויות הפרט) יכולה לגרום למדינות להעריך מדינות שנתפסות כהתגלמות ערכים ליברליים, ולכן לנסות לְקָצוֹת אותן עם סיומה של המלחמה הקרה, ואשר אפיין במידה לא מעטה את מדיניות החוץ האמריקנית מראשית שנות ה־90 ועד אירועי ה־9/11 ב־2001.

⁸³ CSIS Commission on Smart Power: A smarter, more secure America, CoChairs: Richard L. Armitage and Joseph S. Nye, Jr., Center for Strategic and International Studies, Washington, D.C, 2007, p. 7

ומוכשרים. יכולת הכוח הימי תלויה בגורמים כמו גודל האוכלוסייה, אופי השלטון, החוסן הכלכלי של המדינה, כמות ואיכות הנמלים, אורכו של קו החוף ומספרם ומיקומם של המושבות והבסיסים של המדינה ביחס לצפיפות הרצויה של התנועה בנתיבי השיט אליה. המטרה העיקרית של עוצמה ימית הייתה תמיד להגן על ספנות ידידותית מפני התקפות אויבים, ולהשמיד או להפריע למשלוח האויב – מסחרי וצבאי כאחד. כאשר צד יריב אחד (Belligerent) משיג שליטה על שטח ימי או חלקים ממנו, משמעות הדבר שהשיג עליונות ימית, וביכולתו להגן על נתיבי השיט שלו (Sea Lines of Communication) ולשלול שליטה זאת מהיריב.⁸⁴ הגדרה נוספת לעוצמה הימית היא: "כלל האמצעים אשר מדינה, או קבוצת מדינות הפועלות יחדיו, מנסות בעזרתם לקיים ולהבטיח שליטה בנתיבי הים כדי לאפשר העברת סחורות ומשאבים צבאיים הכרחיים לניהול הסחר והמאבק המלחמתי".⁸⁵

האדמירל וההיסטוריון הבריטי סר הרברט ריצ'מונד (Sir Herbert Richmond 1871–1946) טוען כי "העוצמה הימית בהיבטה הרחב יותר היא סוג של עוצמה המסוגלת לתמוך במדיניות הלאומית". הוא מייחס את הרחבת האימפריה הבריטית לעוצמתה הימית של הממלכה הבריטית שתוארה בעבר כ"גברת הימים" (Ruling the Waves). ריצ'מונד רואה בעוצמה הימית מרכיב בעוצמה הלאומית, ובסופו של דבר גם מרכיב חשוב בשלום העולמי: "כל המדינות הימיות הגדולות מבטיחות לעולם שחיל ים גדול הוא ערובה בטוחה ביותר לשלום, כי הוא מספק ביטחון נגד המלחמה, ולכן הוא מוסד מועיל מאוד". ריצ'מונד גם מציין בפני קוראיו (אם כי במונחים שונים), תפקידים ימיים נוספים שאינם צבאיים כגון הסעד ההומניטרי ואכיפת השלום (הכלולים היום במשימת הדיפלומטיה הימית של ציים מודרניים).⁸⁶

ההיסטוריון הימי הבריטי בן זמננו ג'פרי טיל מבחין בין "עוצמה ימית" כתשומה (Input), ובין "עוצמה ימית" כתפוקה (Output). מרכיבי העוצמה הימית כתשומה הם ציי המלחמה, משמר החופים, התעשייה הימית (אזרחית וצבאית), הכוחות היבשתיים והאוויריים התומכים ומסייעים לציים. עוצמה ימית כתפוקה היא "היכולת להשפיע על התנהגותם של אנשים אחרים, או דברים באמצעות פעולותיו של גורם כלשהו הפועל מהים". הגישה הזאת מגדירה את העוצמה הימית במונחים תוצאתיים (Consequences), ולא התשומות או האמצעים שבהם משתמשים להשגתם. יתר על כן, לדעת טיל, היכולת (Capabilities) מבוססות ים הן שיגדירו אירועים הן בים והן ביבשה.⁸⁷ בשנים האחרונות, עם השינוי במאפייני הלוחמה הימית, אנו עדים להסתת ההדגש מעוצמה ימית (Power at Sea) לעוצמה מהים (Power from the Sea). טיל טוען שעוצמה ימית אומנם תלויה בכוחו של הצי המלחמתי, אך לא רק בו, אלא גם במרכיבים אחרים כמו המיקום הגאוגרפי

⁸⁴ Encyclopedia Britannica, ed. s.v. "Sea power" שש, 1991.

⁸⁵ שש, 1991.

⁸⁶ Kevin Rowlands, "Decided Preponderance at Sea-Naval Diplomacy in Strategic Thought", *Naval Diplomacy in Strategic Thought*, 65(4), (2012), pp. 89–106

⁸⁷ Till, 2018, pp. 24–25

של המדינה (גאופוליטיקה וגאואסטרטגיה), עוצמתה הכלכלית וערכיה התרבותיים והאידיאולוגיים. באמצעות מרכיבים אלה ביכולתה של המדינה לקבוע או להשפיע על אירועים והתפתחויות הן בים והן ביבשה. עוצמה ימית מדגישה גם את התרומה שיכול הצי המלחמתי לתרום לאירועים המתרחשים במרחב היבשתי או האווירי (ולאחרונה אף לאירועים המתרחשים בחלל). יתר על כן, עוצמה ימית כוללת לא רק את כל ההיבטים הלא-צבאיים של השימוש בים (צי סוחר, בניית ותיקון אוניות וכדומה), אלא גם מגוון רחב של נושאים הקשורים למרכיב הים בתרבותן האסטרטגית של המדינה, הכלכלה, התרבות הפוליטית והמערכת הפוליטית.⁸⁸

עוצמה כפי שמתבטאת בגישה הנאו-ליברלית (Neo Liberal Approach), בוחנת ממדים נוספים התורמים לעוצמה כגון הסחר הימי. לפי הגישה הזאת, מדינה שבה הגורמים העוסקים בסחר ימי צוברים ממון ועושה, הם מצליחים בעזרת ממון זה לצבור כוח פוליטי שבאמצעותו יצליחו להשפיע על מדיניות הממשלה. רעיונות אלה הם נאו-ליברליים של שוק חופשי, רעיונות המעודדים את המסחר, חופש המידע, מיסוי הוגן, ובעצם תופעה כמו הגלובליזציה. מכאן קיים הקשר בין כוח ימי, הנאו-ליברליזם, השווקים החופשיים והשגשוג.

אליאס איליפולוס (Ilias Iliopoulos) המכהן בתפקיד מרצה במכללה ביוון, מציין בדומה לג'פרי טיל, שבשנים האחרונות אכן חל שינוי בולט באסטרטגיה הימית, ותשומת הלב הגאופוליטית עוברת מהמושג "עוצמה ימית" ל"עוצמה מהים".⁸⁹

מושג נוסף בתחום העוצמה הימית הוא "הקרנת עוצמה". שימוש בה בסביבה הימית וממנה כולל קשת רחבה של פעולות צבאיות התקפיות החל בהשמדת כוחות אויב, תמיכה לוגיסטית או מניעת כוחות אויב להתקרב לטווח הנשק היעיל שלהם מכוחות ידידותיים. הקרנת עוצמה ימית עשויה להיעשות על-ידי פעולות תקיפה אמפיביות, תקיפת יעדים בחוף מהים, או תמיכה בפעולות שליטה בים.⁹⁰ הגדרה נוספת להקרנת עוצמה ימית היא שימוש בכוחות צבאיים מובלים על כלי שיט להשפיע ישירות על אירועים ביבשה. העיסוק מקיף קשת רחבה של משימות מפלישה ימית לכיבוש שטח יבשתי, ובקצה השני של הקשת פשיטות הטרדה (Nuisance Raids) והפגזת חוף מכלי שיט.⁹¹ הקרנת עוצמה ימית מגוונת בצורותיה – הכול בהתאם לתכלית שלשמה הופעלה, המאמצים המושקעים בביצועה, וההשפעה האסטרטגית שהיא יוצרת אחרי שהופעלה. עד כמה הקרנת עוצמה ימית יכולה להיות מכריעה מבחינה טקטית? לעיתים היא רק "גורם אפשרי" מבחינת אסטרטגית – משהו המספק את התנאים שבהם כוחות הקרקע וחיל הרגלים יכולים להמשיך לנצח במלחמה. דוגמה לפעולה כזאת אפשר לראות בפלישה לנורמנדי במלחמת העולם השנייה.

⁸⁸ .ibid, p. 27–31

⁸⁹ Ilias Iliopoulos, "Strategy and Geopolitics of Sea Power throughout History", *Baltic Security & Defence Review*, 11(2), (2009), p. 5

⁹⁰ תרגום לעברית מתוך: US Department of Defense, Dictionary of Military and Associated Terms, s.v. "[Maritime power projection](#)"

⁹¹ .Till, 2018, pp. 252–255

באופן ניכר יותר הקרנת עוצמה ימית יכולה להעניק למדינה את יכולת ההכרעה. אף־על־פי שבמהלך ההיסטוריה לא הבינו תמיד לחלוטין את חשיבות הקרנת העוצמה הימית, המשיכו ציי העולם להדגיש את חשיבותו של המונח. בנסיבות הקיימות בתחילת המאה ה־21 מתרחבת ההכרה בכך שהקרנת עוצמה ימית צריכה להיחשב לאלמנט מפתח המאפשר יכולת להשתמש באוקיינוס כמרחב התמרון הגדול ביותר בעולם. בעיני ארצות־הברית והמערב החופש הזה להפליג ולנצל את המרחב הימי הוא אכן הסימן הברור ביותר ליכולת האמיתית של הכוח הימי.⁹²

הקרנת עוצמה ימית יכולה ללבוש צורות שונות שייקבעו בדרך כלל על־פי המטרה שהיא משרתת. ג'פרי טיל מציין כמה מטרות שלשמן ראוי להשתמש בהקרנת עוצמה ימית:⁹³

1. קביעת תוצאות הסכסוך (שלשמו הוקרנה העוצמה)
2. פתיחת חזיתות מבצעיות חדשות
3. תמיכה ישירה בכוחות היבשה של המדינה בפעילותן החופית
4. כוח עקירה
5. לוחמה כלכלית
6. תפיסה או התקפה על בסיס ימי ויציאותיו
7. אילוץ יריב נחות לצאת ולהילחם.

דוקטרינה (Doctrine) ותפיסת הביטחון (Security Doctrine)

מקור המושג דוקטרינה הוא במילה הלטינית: *Doctrina*, שמשמעותה – הוראה, לימוד. מושגים של דוקטרינה צבאית ואסטרטגיה צבאית משמשים לעיתים בערבוביה, כאילו הם בעלי אותה משמעות. נוסף על כך, לדוקטרינה בהיבט המדיני משמעות שונה מדוקטרינה בהיבט צבאי, ולפיכך, חשוב להבחין בהבדלים שביניהם ולא לטשטש אותם.

בהיבט המדיני, דוקטרינה משמשת כעיקרון קבוע של מדיניות הממשלה, בעיקר ביחסים בין־לאומיים או צבאיים. העיקרון הזה בא לידי ביטוי בדרך כלל בהצהרה של מדיניות עקרונית (Fundamental Government Policy). לדוגמה, דוקטרינת "טרומן" (Truman) ממרס 1947 היא מדיניות אמריקנית שלפיה תתמוך ארצות־הברית ב"עמים חופשיים הנאבקים בניסיונות שעבוד על־ידי מיעוטים ממושים או כתוצאה מלחץ חיצוני". הדוקטרינה הזאת הייתה מדיניות שכוונה נגד פעולות ברית־המועצות באירופה, וגם נגד התנועות הקומוניסטיות שפעלו באותה תקופה באיראן, טורקיה ויוון במטרה למנוע

⁹² .ibid, p. 252

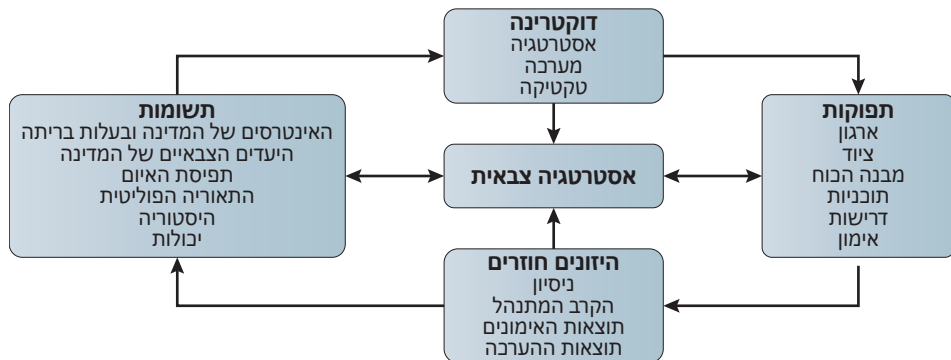
⁹³ .ibid, pp. 252–254

את התפשטות הקומוניזם בעולם. היא החליפה למעשה את דוקטרינת "מונרו" מ-1823 בעניינים זרים או צבאיים.⁹⁴

דוקטרינת הביטחון, או כפי שהיא מכונה בישראל "תפיסת הביטחון", היא מערכת של היגדים בסיסיים הנגזרים מנסיבותיה הביטחוניות-אסטרטגיות של המדינה. המערכת הזאת מנחה את הפעולה בתחום הביטחוני-צבאי, ומשמשת מעין מסגרת תפיסתית כוללת המבטאת את הערכים הלאומיים ואת התובנות המדיניות, החברתיות, הכלכליות, הגאואסטרטגיות והצבאיות. התפיסה משקפת את קווי המתאר העקרוניים ואת הגורמים היציבים בחשיבה הביטחונית. מתפיסת הביטחון נגזרת מדיניות הביטחון. המדיניות משקפת את השינויים ואת הפתרונות בנסיבות הנתונות. עניינה הוא היישום השוטף והיום-יומי של התפיסה לפי הנסיבות הנתונות במגמה לממש את יעדי הדרג המדיני, ולתת פתרון לאתגרי הסביבה האסטרטגית.⁹⁵

לעומת זאת, דוקטרינה צבאית היא הביטוי לאופן שבו כוחות צבאיים תורמים למערכה, למבצעים גדולים, לקרבות וללחימה עצמה. הדוקטרינה הצבאית משמשת מדריך לפעולה ולא אוסף כללים נוקשים. היא מספקת מסגרת התייחסות משותפת לכלל הצבא משום שהיא משמשת כמערכת העקרונות הבסיסית המנחה את הכוחות הצבאיים בפעולתם יחד עם שמירה על מטרות הביטחון הלאומי (ראו: איור 25).

אסטרטגיה צבאית משתמשת באמצעים צבאיים זמינים בדרכים ספציפיות להשגת מטרות אסטרטגיות צבאיות (יעדים) בהקשר אסטרטגי נתון. נקודת המפתח היא שלדוקטרינה יש השלכות על מבנה הכוח, האימונים והציוד העכשוויים והעתידיים (במקרה שאלה נתמכים מבחינה פוליטית). אסטרטגיה צבאית במצב נתון חייבת להשתמש במבנה

איור 25: יחסי הגומלין בין דוקטרינה לאסטרטגיה צבאית

⁹⁴ David McCullough, Truman, New York: Simon & Schuster, 1992, pp. 547–549

⁹⁵ פנחס יחזקאלי, "תורת הביטחון – תפיסת הביטחון". אתר ייצור ידע.

הכוח, ההכשרה והציוד הקיימים. הדוקטרינה והאסטרטגיה הצבאיות יכולות להיות כמעט זהות בסביבה אסטרטגית קבועה, אך לעולם לא יהיו זהות בסביבה אסטרטגית משתנה.⁹⁶

ג'ון ספנסר (John Spencer) ממכללת הצבא האמריקני בוסט פוינט (United States Military Academy in West Point) טוען: "הדוקטרינה היא החוכמה הקולקטיבית של הצבא והשפה המשותפת של המקצוע. היא מספקת את הלקחים שנלמדו במהלך קרבות קשים, מערכות ומלחמות מדורות של חיילים".⁹⁷ בבחינת שלוש רמות הלחימה השונות: דוקטרינה, אסטרטגיה וטקטיקה – הרי שדוקטרינה מתארת כיצד הכוח יופעל, או כיצד הצבא יפעל; האסטרטגיה מתארת את הגישה הכוללת להשגת המטרה; והטקטיקה היא אופן ההוצאה לפועל של פעולה ספציפית להשגה מיידית של יעדים ומטרות ולטווח הזמן הקצר. ספנסר מציין את הנושאים הבאים כמרכיבים את הדוקטרינה:⁹⁸

עקרונות היסוד – משקפים את עמדות הצבא על סמך ניסיון העבר שלו. הם נועדו לטפח את היוזמה הדרושה לחיילים להיות יצירתיים ולפתור בעיות, ומספקים בסיס לשילוב רעיונות, טכנולוגיות ומבנים ארגוניים חדשים.

טקטיקות, טכניקות, ונהלים (Tactics, Technics and Procedures) – מטרם לשלב את הניסיון ואת הידע המתפתח של הצבא. הם תומכים בעקרונות יסוד ומיישמים אותם: "איך" של טקטיקות, טכניקות ונהלים, כולל שיטות ותאוריות. טקטיקות הן הסדר התעסוקתי של הכוחות ביחס זה לזה. טכניקות הן דרכים או שיטות שאינן מתמצות בשימוש בתפקידים או במשימות. הנהלים הם צעדים סטנדרטיים ומפורטים הקובעים כיצד לבצע משימות ספציפיות.

מונחים וסמלים – דוקטרינה מספקת שפה משותפת לאנשי מקצוע צבאיים לתקשר זה עם זה. הדבר חשוב במיוחד תחת אש כאשר הכרחי להעביר את המידע במהירות ובדייקנות, ועליו להיות מובן בצורה אוניברסלית. מונחים עם הגדרות מובנות בדרך כלל הם חלק נכבד מהשפה המשותפת של הצבא. הסמלים הצבאיים הם הדרך שלנו לספק הבנה גרפית משותפת של מידע ודרך אחרת להעביר מידע במהירות.

הדוקטרינה הצבאית הרצויה – מייצגת נוהג של כוח מזוין וציפיות מנומקות באזור נתון של לוחמה. היא תאוריה צבאית מחוזקת על-ידי ניסיון, עם השלכות על הכשרה, ארגון וציוד. הדוקטרינה הזאת תהיה משותפת – כלומר שילוב של כוחות קרקע, אוויר וים בדרך יעילה. היעילות מכוונת להשגת היעדים הצבאיים והגמישות שבדוקטרינה לשם התמודדות עם מגוון רחב של איומים צפויים ולא צפויים, ועם משרעת רחבה של יעדים פוליטיים. עם זאת, המציאות היא "אכזרית יותר", שכן בנוסף לתרחישים בלתי צפויים שעלולים להשפיע על הדוקטרינה יגבילו שיקולים פוליטיים, כלכליים, או חברתיים את הפעילות וגם את

⁹⁶ שם.

⁹⁷ John Spencer, "What is Army Doctrine?", *The Modern War Institute*, West Point, 21 March, 2016.

⁹⁸ .ibid

האסטרטגיה שבביכול נקבעה מראש. לכן, תמיד יהיה צורך להתאים את הדוקטרינה לתוכן אסטרטגי מסוים של משבר כלשהו או מלחמה.⁹⁹

דוקטרינה ימית בצי ארצות־הברית מוגדרת "כבסיס שעליו נבנים הטקטיקות, הטכניקות והנהלים של הצי".¹⁰⁰ ההיסטוריון הימי ג'ון הטנדורף (John Hattendorf) טוען שיש דוקטרינות המתייחסות לארבע רמות חשיבה לפחות: פוליטיות, צבאיות־אסטרטגיות, מבצעיות וטקטיות.¹⁰¹ מחבר ספר זה מסתייג מהקביעה הזאת, וטוען שנכון לאמץ רק את שתי הרמות שצוינו לעיל דהיינו: הרמה המדינית והרמה הצבאית־אסטרטגית, שכן ההנחיה לפעולה טקטית היא נוהלית במהותה ולא רעיונית. דוגמה לשינוי דוקטרינה שנערך ביולי 2015 ברמה המדינית היא הודעת רוסיה על תיקונים ושינויים לדוקטרינה הימית שלה. השינויים נומקו בהשתנות המצב הפוליטי העולמי והתחזקותה של רוסיה כמעצמה ימית גדולה, והצורך להגדיל את נוכחותה הימית באוקיינוס האטלנטי ואת פעילותה באזור הזה.¹⁰²

הפרק הזה סוגר את השער הראשון של הספר, והוא פרש בפני הקורא, הן את מאפייני המרחב הימי והמושג מודעות ימית, והן את יחסי הגומלין של המרחב הזה עם מרחבים נוספים.

Jacob Barfod, "[Military Strategy vs Military Doctrine](#)", *Krigsvidenskab. DK*, 6 January, ⁹⁹ 2015.

US Department of the Navy, Office of the Chief of Naval Operation, *Doctrine Publication 100* **.1 (NDP1) Naval Warfare**. 28 March 1994.

John. B. Hattendorf, *Naval History and Maritime Strategy: Collected Essays*, Krieger Pub. ¹⁰¹ Co.Publishing Company, Malabar, FL, 2000, pp. 241–242.

."[Russian Maritime Doctrine](#)", *Global Security.org*, 2015 ¹⁰²